

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
159. évfolyam (2025) 2. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

JÓZSEF NÁDOR ÉS KORA

<i>Völgyesi Orsolya</i> : Bevezető	219
<i>Nagy Ágoston</i> : Az 1809-es háborúhoz kapcsolódó propagandamunkák József nádor katonai irodájának levéltárában	225
<i>Alföldy Gábor</i> : A botanikától a tájszépítésig. József nádor és a kertművészet	269
<i>Szilágyi Márton</i> : József nádor alakja a 19. századi magyar irodalomban	309
<i>Kövér György</i> : A „József nádor”. Egy forráskiadvány és biográfia születése	327

TANULMÁNY

<i>Vitári Zsolt</i> : A leveinteintzmény és a magyarországi német kisebbség ifjúsága	351
--	-----

MŰHELY

<i>Kenyeres István</i> : Megjegyzések a 15. század végi kincstartói számadás új kiadásáról	391
---	-----

IN MEMORIAM

Czövek István (1946–2024) (<i>Zsoldos Ildikó</i>)	403
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bagi Dániel (ford., bev., közr.): <i>Ottokar aus der Gaal</i> : Stájer rimes krónika (<i>Bácsatyi Dániel</i>)	407
<i>Szabados János</i> : Die Karriere des deutschen Renegaten Hans Caspar in Ofen (1627–1660) im politischen und kulturellen Kontext (<i>Fazekas István</i>)	409
Szőcsné Gazda Enikő (s. a. r.): Maradok holtig hív testvéred... A Zathureczkyek családi levelezése, 1850–1884 (<i>Katona Csaba</i>)	411
Pritz Pál (szerk., utószó): <i>Ritók Emma</i> : Évek és emberek (<i>Hatos Pál</i>)	415

<i>Kövecsi-Oláh Péter – Emre Saral: Török–magyar diplomáciai kapcsolatok a két világháború között (1920–1945) (Kovács-Gergely Marianna)</i>	418
<i>Gecse Géza: Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021 (Tefner Zoltán)</i>	421
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	425

BEVEZETŐ

Habsburg József Antal főherceg (1776–1847) Lipót toszkánai nagyherceg (a későbbi II. Lipót német-római császár, magyar és cseh király) és Mária Ludovika infánsnő kilencedik gyermekeként látta meg a napvilágot Firenzében. II. Lipót 1792-ben bekövetkezett váratlan halála után József legidősebb bátyja, Ferenc lépett apjuk örökébe, a Magyar Királyság legfőbb közjogi méltóságát, a nádori hivatalát pedig másik testvére, Sándor Lipót töltötte be 1790-től.

József főherceg Sándor Lipót halálos kimenetelű balesete után, 1795 szeptemberétől helytartóként, 1796 novemberétől pedig az ország nádoraként több mint ötven éven keresztül meghatározó szereplője volt a magyar közéletnek úgy is mint – az általa viselt méltóságból kifolyólag – a rendi országgyűlés, a Helytartótanács, a Királyi Kúria és a Hétszemélyes Tábla elnöke, illetve mint Pest-Pilis-Solt vármegye főispánja, a jászkunok kapitánya és a magyar nemesi felkelés főkapitánya.

A mindössze 19 éves fiatalember számára váratlan és komoly kihívást jelenthetett a magyarországi viszonyok és az itteni politikai szereplők megismerése, a budai várba való költözést követően az új környezethez való alkalmazkodás vagy éppen a magyar nyelv elsajátítása, melyben 1806-tól közel egy évig Verseghy Ferenc volt segítségére. Nádorságának hosszú évtizedei alatt – a napóleoni háborúktól a reformkor végéig – az ország számos politikai megrázkódtatáson és változáson ment keresztül, miközben a főherceg politikai súlya és mozgástere is jelentősen megváltozott.

Életrajzírója, Domanovszky Sándor a következőképpen periodizálta a nádor működését: „Az 1812-ben életbeléptetett abszolutizmus, amelytől 1825-ben mégis ismét visszatértek az alkotmányos kormányzathoz, a nádort korábbi hatáskörének jelentékeny részétől megfosztotta és alkotmányos tényezőből tényleg csak tartományi helytartóvá degradálta. Ez a korszak tehát élesen elválik kormányzóságának úgy megelőző, mint következő szakaszától. De az alkotmány helyreállítása 1825-ben korántsem juttatta a nádort ismét abba a szerepkörbe, amelyet azelőtt betöltött. Ha régi elveit érvényesíteni akarta, tartózkodóbban kellett viselkednie, magasabbról kellett irányítania és döntenie az egymással szemben álló erők harcában. Nem állhatott be olyan határozottan a nemzet érdekében harcosává, amint azt 1812 előtt cselekedte. Így az ő működésének három korszakát a következő címekkel jellemezhetjük: harc az alkotmányért, abszolutizmus, reformkor.”¹

¹ *Domanovszky Sándor: József nádor élete I/1–2. (Magyarország újabbskori történetének forrásai) Bp. 1944. I/1. VIII.*

A magyar történetírásban máig vita folyik az 1790 és 1830 közötti időszak kor-szakolásáról. Soós István ezzel kapcsolatban így vélekedett: „A Magyar Királyság országgyűlés nélkül eltelt 13 esztendeje nem alkot különálló egységet, hanem szervesen illeszkedik abba a folyamatba, amely 1790-nel vette kezdetét és mind politikai célkitűzéseit, harcait, küzdelmeit tekintve először az 1825–1827-es országgyűléssel, majd pedig közvetlen politikai-társadalmi-gazdasági, s nem utolsósorban kulturális céljait illetően 1830-ban, a reformkor megindulásával új, intenzív szakaszába érkezett.”² Eltérő felfogások vannak továbbá a folytonosság vagy megszakítottság kérdéséről, vagyis arról, hogy az 1790-es évek elején megfogalmazott reformelképzelések hatottak-e vagy sem az 1830-as évek liberalizmusára. Az mindenesetre kétségtelen, hogy József nádor személye (mint ahogy egyébként gróf Desseffy József vagy Felsőbüki Nagy Pálé is) a kontinuitást képviseli még akkor is, ha a birodalmi politikának a Magyar Királysággal és a magyar alkotmányossággal kapcsolatos elképzeléseinek és gyakorlati lépéseinek változásával a nádor érdekérvényesítő képessége és szereplehetőségei időről időre módosultak.

Soós István öt szakaszra osztotta a nádor pályafutását.³ József főherceg 1795 és 1804 között még igyekezett alkalmazkodni bátyja, I. Ferenc instrukcióihoz és az udvar elvárásaihoz, bár kezdettől komoly erőfeszítéseket tett, hogy megismerje a Magyar Királyság közjogi berendezkedését, törvényeit és szokásait. Tisztában volt kettős feladatával: egyszerre kellett szem előtt tartania a Habsburg Birodalom egységét és védenie a magyar alkotmányosságot, valamint az ország gazdasági érdekeit Bécs abszolutisztikus törekvéseitől. 1804 és 1812 között már határozottan fellépett a magyar alkotmányosság védelmében, sőt önálló elképzelést fogalmazott meg a birodalom és a Magyar Királyság jövőjét illetően. 1810-ben az udvarnak készített elaborátumában kiállt az ország birodalmon belüli önállósága mellett, tekintettel annak a monarchián belüli súlyára és jelentőségére. Az uralkodónak pedig azt javasolta, hogy az örökös tartományok politikai berendezkedését a magyar képviseleti rendszer alapján alakítsa át. Személyét az udvarban ekkor már bizalmatlanság övezte, titkosrendőrökkel figyeltették meg. 1813 és 1825 között politikailag még inkább elszigetelődött, Bécs csupán a Magyar Királyságot érintő rendeletek végrehajtójának tekintette a nádort. Az 1825–1827. évi országgyűlést követő csaknem egy évtizedben a politikai mozgástere némileg megnőtt, és ismét lehetősége lett fontos társadalmi és gazdasági kérdésekben képviselni a magyar érdekeket a Habsburg birodalom központjában. Ez az időszak ugyanakkor

² Soós István: A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek 1812 és 1825 között. Történelmi Szemle 49. (2007) 91–118., az idézet: 93.

³ Soós István: Egy Habsburg főherceg Bécs és Pest-Buda között. Lásd Habsburg Történeti Intézet, <https://www.habsburg.org.hu/cikk/egy-habsburg-f%C5%91herceg-b%C3%A9cs-%C3%A9s-pest-buda-k%C3%B6z%C3%B6tt> (letöltés: 2025. febr. 6.).

leírható az I. Ferenc feltétlen bizalmát élvező gróf Reviczky Ádám kancellár és József nádor közötti konfliktusok és viták sorozataként is, a köztük levő nézeteltérések személyi és koncepcionális kérdésekben egyaránt megnyilvánultak,⁴ s már a kortársak előtt is ismertek voltak: „A nádor és gróf Reviczky, ugy mondják, ellenséges helyzetben állanak egymáshoz.” – írta 1833. február 28-i, Pozsonyban, az országgyűlés alatt keletkezett naplóbejegyzésében Kölcsey Ferenc.⁵ Kölcsey utalt azokra a politikai pletykákra is, amelyek szerint báró Wesselényi Miklós s a körülötte levők azon munkálkodnak, hogy Magyarországot Ausztriától elszakítsák, a nádort királlyá koronázzák, Wesselényit pedig a nádori méltóságra emeljék. A József nádor személyét érintő híresztelések tehát egy Habsburg nemzeti dinasztia megalapítását sem tartották elképzelhetetlennek.

Az 1830-as évek második felében, a liberálisok elleni perek időszakában (s ez már átvezet József nádor működésének utolsó periódusához) a főherceget nem vonták be a Magyarországgal kapcsolatos politikai döntések meghozatalába, a kormányzat intézkedéseit ennek ellenére végrehajtotta. Ez azonban kényes helyzetet teremtett, mert a rábízott Pest-Pilis-Solt vármegye éppen ebben az időben vált „középponti vármegyéből” az ellenzéki törekvéseket megfogalmazó és organizáló „vezérvármegyévé”. A közgyűlésnek a kormányzati politikát elutasító végzéseit az uralkodó rendre megsemmisítette, ugyanakkor keményebb lépésekre, például királyi biztos kiküldésére éppen a nádor személye iránti kíméletből nem szánta rá magát. A főispáni tisztséget betöltő József főherceg azonban I. Ferenc felszólítása ellenére is vonakodott attól, hogy a konfliktusosnak ígérkező közgyűléseken személyesen elnököljön. A feladatot a megye adminisztrátorára, báró Prónay Albertre, majd az őt követő Földváry Gáborra bízta. A felsőtábla üléseit azonban gyengülő egészségi állapota ellenére személyesen vezette, ettől az 1839–1840. évi diétán immár szervezeten megjelenő főrendi ellenzék megjelenése sem tántorította el.⁶

József nádor tevékenysége minden politikai beszorítottsága ellenére igen sokrétű volt: eleget téve az általa viselt méltóságból fakadó kötelezettségének, nem egyszer közvetítő szerepet vállalt a nemzet és az uralkodó között – így közbenjárta jakobinusok elleni perek elítélteinek szabadon bocsátásáért, neki tulajdonítható, hogy I. Ferenc 1825-ben szakított a rendeleti kormányzással és 13 év után összehívta

⁴ Vö. *Völgyesi Orsolya*: Politikai-közeleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 9.) Gyula 2002. 11–27.

⁵ *Kölcsey Ferenc*: Országgyűlési Napló. S. a. r. Völgyesi Orsolya. (Kölcsey Ferenc minden munkái. Országgyűlési írások 1.) Bp. 2000. 104.

⁶ *Völgyesi Orsolya*: Kormányzati szándékok és vármegyei hatáskör konfliktusa az 1830-as évek első felének Pest megyéjében. In: *Uő*: Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban. Tanulmányok. Bp. 2016. 13–29.; *Uő*: Pest megye és az ellenzéki politizálás lehetőségei (1836–1838). In: *Uő*: Rendi nyilvánosság i. m. 30–49.

a diétát, továbbá hogy az 1832–1836. évi országgyűlésen a magyar nyelv vagy az 1839–1840. évi diétán a politikai elítélteknek adandó amnesztia ügyében elősegítette az ellentéteket feloldó, kompromisszumos megoldások megszületését.

Fontosnak tartotta az ország gazdasági életének fellendítését, az infrastruktúra fejlesztését, pártolta gróf Széchenyi István ez irányú elképzeléseit is: a lótenyésztest, a dunai és a balatoni gőzhajózást, a Tisza és az Al-Duna szabályozását, a Lánchíd megépítését. A nemzetépítés korai évtizedeiben támogatta és felkarolta a kulturális és tudományos intézményrendszer megteremtésére irányuló rendi és egyéni kezdeményezéseket (Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtár, Ludoviceum, Magyar Tudós Társaság). Nemcsak az országgyűlés elnökeként tett sokat az intézményeket létrehozó törvények megszületéséért, megszerezve ezekhez az uralkodó egyetértését, de személyesen is hozzájárult a Nemzeti Múzeum gyűjteményének gyarapításához; a Magyar Tudós Társaságnak nemcsak pártfogója volt, de a Habsburg családból elsőként 10 000 konvenció forintot adományozott az intézménynek – mint ahogy ezt az 1827. évi XII. törvénycikk megörökítette.⁷ A nádor 1805-ben keletkezett felterjesztése nyomán 1808-ban alakult meg a Szépítő Bizottmány, amelynek irányítójaként – Hild János tervei alapján – sokat tett a klasszicista Pest arculatának kialakításáért. Az elesettek iránti felelősségérzetéről is tanúbizonyságot tett, amikor 1826-ben pénzádománnyal támogatta a Vakok Intézetét, s a későbbiekben is gyűjtést szervezett az intézmény számára. A nádor családjára is jellemző volt a rászorultak támogatása: második feleségének, a református Hermína főhercegnőnek a pártfogásával alakult meg 1817 tavaszán a Pesti Jótékony Nőegylet, amely megújította a magyarországi szegénygondozást. József főherceg második feleségének korai halála után az egylet védnöke a nádor harmadik felesége, az evangélikus vallású Mária Dorottya württembergi hercegnő lett, aki a nevelés és a jótékonyság eszméit középpontba állító pietizmus képviselője volt.

József nádor hivatalba lépésének ötvenéves jubileumát a rossz időjárási viszonyoktól, természeti csapásoktól sújtott ország nem ünnepelhette meg méltóképpen. A főherceg 1846 júliusában családjával együtt még részt vett a váci vasútvonal átadásán, egészségi állapota azonban romlani kezdett, s 1847 januárjában életének 71. esztendejében elhunyt. Emlékét a törvényhozás az 1848. évi I. törvénycikkben örökítette meg, az 1848. évi II. törvénycikk pedig fiának, István főhercegnek nádorrá választását iktatta törvénybe.

*

⁷ *Manhercz Orsolya*: „A magas példa gyűjtson követésre másokat is...” A Habsburg-család és az Akadémia. In: *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai*. Szerk. Klement Judit. Bp. 2024. 121–133.

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében 2024. május 28-án a K 143017 számú, *A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.* NKFI-pályázat támogatásával megrendezett, *József nádor és kora* című konferencia – melynek aktualitását a főherceg hivatalba lépésének közelgő 230. évfordulója adta – több oldalról igyekezett megvilágítani a *palatinus* tevékenységét. A különböző történeti periódusokban számára megadatott közpolitikai szereplehetőségek értelmezése mellett szó esett a főherceg által megszervezett uradalmakról, a nádori udvarban zajló társaséletről, valamint József nádor hivatali levéltárának létrejöttéről. Az itt közreadott tematikus blokkban olvasható négy tanulmány egymástól igen eltérő aspektusból és többféle módszertani megközelítésből tárgyalja a nádor tevékenységét és utóéletét.

Nagy Ágoston dolgozata azt vizsgálja, hogy József nádornak milyen szerepe volt az ötödik koalíciós háború idején a hivatalos és félhivatalos propaganda irányításában. Ehhez a szerző felhasználta a nádornak az 1809-es insurrekcióhoz kapcsolódóan működő katonai kancelláriájában keletkezett, eddig részleteiben még soha nem vizsgált levéltári anyagát, amely számos hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos propagandanyomtatványt és kéziratot tartalmaz. A szerző bemutatja az itt őrzött szövegtörzset keletkezését, felépítését, osztályozási és minősítési szempontrendszerét, megismerhetjük továbbá, hogy kik voltak, s milyen társadalmi réteghez tartoztak a háborús propagandairódlom szerzői és fordítói. Nem utolsósorban betekintést nyerhetünk a Habsburg-birodalom propaganda-gépezetének működésébe is. A tanulmány függelékében olvasható a nádori levéltárban őrzött irategyüttes egykorúan keletkezett eredeti jegyzéke és a jegyzékben szereplő művek lehető legnagyobb pontosságra törekvő bibliográfiai leírása.

Alföldy Gábor tanulmánya József nádor és a kertművészet kapcsolatát mutatja be. A főherceg már ifjúkorában elmélyült botanikai ismeretekre tett szert. Lipót toszkánai nagyherceg valamennyi fiának ugyanis ki kellett tanulnia egy mesterséget: József a kertészetet választotta. Magyarországi működése alatt különös figyelmet fordított a budai Királyi Várkert és a számára elvonulást biztosító lágymányosi Nádor-kert megújítására. Az 1810-es években tulajdonába kerülő alcsúti uradalomban egy vidéki rezidencia és mintagazdaság kialakítását tűzte ki célul, és sokat tett Pest városának zöldterületeiért, mindenekelőtt a világ első közparkjának, a Városligetnek a rendezéséért és a Margit-sziget parkká alakításáért. Ezeknek a tájalkalításoknak a hátterében – mint ahogy ezt a dolgozat hangsúlyozza – az a nádorral együttműködő külföldi szakemberek, mindenekelőtt Bernhard Petri és Heinrich Nebbien által képviselt koncepció állt, amely a kertművészetben és a birtokrendezésben a szépet a hasznossal akarta ötvözni. A dolgozat kitér arra is, hogy a főherceg, aki számos tisztsége mellett a Magyar Gazdasági Egyesület pártfogója volt, milyen fejlesztéseket végzett alcsúti birtokán, és kik voltak azok a társadalomtörténeti

szempontból is sajátos rétegbe tartozó hazai szakemberek, akiket birtokainak irányítására és kertjeinek gondozására alkalmazott.

Szilágyi Márton tanulmánya József nádor 19. századi irodalmi reprezentációját vizsgálja. A nádor félévszázados jubileuma, majd a nem sokkal ezután bekövetkező halála után megszülető művek csekély száma mindenképp meglepő, hiszen a főherceg hosszú évtizedeken keresztül meghatározó szereplője volt a hazai közéletnek. Az is elgondolkodtató, hogy az elsővonalbeli szerzők nem tartották fontosnak, hogy a nádor köszöntésében, illetve a rá való megemlékezésben részt vegyenek. Ezért is volt lehetséges, hogy a korszak népszerű, de nem a legnagyobb tehetségű írója, Garay János szinte monopolizálta a nádor megörökítését: mindkét alkalomból az ő terjedelmes lírai kompozíciója töltötte ki a *palatinus* tiszteletére, illetve emlékére kiadott album nagy részét. A dolgozat második fele már elsősorban Jókai Mór életművében keresi a főherceg alakjának ábrázolását, mivel Jókai volt az, aki utólag a leginkább meghatározta a reformkor képét az irodalmi köztudatban. A tanulság az, hogy a nádor nála is csupán mellékszereplő maradt: a tanulmány következtetése szerint ugyanis a magyar irodalomban elsősorban azok a Habsburgok kerültek az érdeklődés középpontjába, akik valamilyen szempontból látványosan normaszegők voltak, s úgy látszik, József nádor – minden pozitív és méltányolható jellemvonása ellenére – nem tartozott ebbe a csoportba.

Kövér György tanulmánya historiográfiai jellegű: a középpontjában a jelentős történész, Domanovszky Sándor áll, s az a kérdés, miképpen készült el a mindmáig alapvetőnek számító többkötetes forráskiadványa és életrajza József nádorról. A Magyar Történeti Társulat akkori elnökével, a kormányzati pozíciókat is betöltő Klebelsberg Kunóval folytatott levelezés alapján árnyalt és részletekbe menő kép bontakozik ki a feladat koncipiálásáról s annak reményéről, hogy a munka belátható idő alatt elvégezhető lesz – majd persze arról is, hogy ez miképpen vált illúzióvá, s hogyan lett ez életre szóló feladattá Domanovszky számára. Hiszen a vállalkozás lezárását jelentő utolsó forráskiadvány jóval a résztvevők és a kortársak halála után, 1991-ben jelenhetett meg. A dolgozat a két világháború közötti magyar történettudomány programjára is kitér, s tanulságos adalékokat szolgáltat arra nézve, hogy a forráskiadásokban megtestesülő nagy anyagfeltárás milyen centrális helyet töltött be akkor a szakma önértelmezésében, s ezt miféleképpen próbálták meg a történészek egyszerre beteljesíteni, illetve meghaladni.

Völgyesi Orsolya

AZ 1809-ES HÁBORÚHOZ KAPCSOLÓDÓ PROPAGANDAMUNKÁK JÓZSEF NÁDOR KATONAI IRODÁJÁNAK LEVÉLTÁRÁBAN*

A tanulmány kiindulópontja az a többé-kevésbé közismert tény, hogy az 1809-es osztrák–francia – más néven ötödik koalíciós – háború idején Habsburg József főherceg nádor mint a magyar inszurrekció főparancsnoka főszárnysegédjének, gróf Joseph von Beckers zu Westerstetten ezredesnek a közreműködésével kulcs szerepet vállalt a magyarországi hivatalos és félhivatalos háborús propaganda irányításában és működtetésében. Kisfaludy Sándor a nádor – Beckersen keresztüli – felkérésére és cenzúrája alatt, de meglehetősen szabadon megírt, *Hazaifüi Szózat a' Magyar Nemességhez* (1809) című félhivatalos pamfletjét, illetve a háborút követően a nádor és I. Ferenc király nevében a nemesi felkelőkhöz több tízezres példányszámban kibocsátott hivatalos rölapokat a szakirodalom eddig is számontartotta, bár nemigen méltatta figyelemre. A magyarországi háborús propagandairányítás a korhoz mérten jelentős médiatechnológiai és ideológiai innovációt jelentő birodalmi modellbe és az ehhez kapcsolódó mozgósítási kísérletbe ágyazódott bele, és annak a sajátos magyarországi politikai, társadalmi és hadügyi helyzetéhez alkalmazott, az osztrák birodalomfélhez hasonlóan a legfelsőbb kormányzati szinten intézményesült változatát jelentette.¹

Az alábbiakban egy olyan, József nádornak az 1809-es inszurrekcióhoz kapcsolódóan működő katonai kancelláriájában keletkezett levéltári egység – az egyszerűség kedvéért, nem levéltári értelemben véve, „gyűjtemény” – bemutatására és elemzésére teszek kísérletet, amely számos, részben iktatott hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos propagandanyomtatványt, kéziratot és néhány egyéb iratot tartalmaz. Ezek egy részét különféle, a nádori hivatalos olvasatot tükröző

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézete által szervezett József nádor és kora című konferencián 2024. május 28-án elhangzott előadás alapján készült. A szerző A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II. című, K143017 számú NKFI kutatási projekt társult kutatója. Itt szeretném megköszönni az anyag referensének, Szirtes Zsófiának a kutatás során nyújtott segítségét.

¹ A birodalmi-osztrák kontextushoz mindenképp lásd *Walter C. Langsam: The Napoleonic Wars and German Nationalism in Austria*. New York 1930; *Helmut Hammer: Oesterreichs Propaganda zum Feldzug 1809. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Propaganda*. München 1935; *Elisabeth Redl: Flugblätter und Flugschriften gegen Napoleon. Ein Beitrag zur österreichischen Propaganda 1805–1809*. (Doktori disszertáció, gépirat, Universität Wien, Österreichische Nationalbibliothek) Wien 1971; *Alexandra Bleyer: „...man dachte diesen Krieg zu einem Volks- und Meinungskriege zu erheben!” Die österreichische Propaganda zum „Nationalkrieg” von 1809*. (Doktori disszertáció, gépirat, Universität Klagenfurt, Österreichische Nationalbibliothek) Klagenfurt 2013.

megjegyzésekkel látták el. E kivételes forrás az irodalomtörténet és a történetírás előtt ismeretlennek számít. Tudomásom szerint az irodalomtörténész Viszota Gyula volt az első és mindeddig az egyetlen, aki igen korlátozottan bár, de használta ezt az anyagot. Innen közölte Kisfaludy Sándor azon két levelét, melyeket a készülő *Hazafiúi Szózat* kapcsán gróf Beckers főszárnysegédnek írt.²

Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának Kézirat- és Ritkaságtára, illetve a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár Röpiratgyűjteménye általában véve teljesebb, ám ezen – leginkább a kötelezpéldány-szolgáltatás és vásárlások nyomán létrejött, majd könyvészeti-gyűjteményi szempontok alapján rendszerezett – könyvtári gyűjteményekhez képest az itt vizsgált forráscsoport esetében hivatali tevékenység során keletkezett szerves levéltári egységről van szó. Ennek következtében sokkal többet árul el a korabeli propaganda működéséről, mint önmagukban a nyomtatványok. A forráscsoport vizsgálata mindenekelőtt négy szempontból lehet gyümölcsöző.

Egyrészt az anyag bibliográfiai leírása, melyet a függelék tartalmaz, önmagában is jelentőséggel bír az irodalom- és könyvtörténet számára, hiszen kivételes gazdagságú korpuszról van szó. Ez a leírás kiindulópontként szolgálhat a propaganda történetével foglalkozó további vizsgálatokhoz, különösen annak tükrében, hogy az 1809-es háború magyarországi, magyar vonatkozású propagandairodalmáról egyáltalán nem készült összefoglalás, s ezt a feladatot az eltérő tudományos érdeklődésből és a nyelvi kompetenciák hiányából fakadóan a témát egyébként igen alaposan feldolgozó német nyelvű munkák sem végezték el. Másrészt egyéb iratok bevonásával e forráscsoport keletkezéstörténetével szemléltethető a magyarországi propagandairányítás intézményi keretrendszere, személyi háttere és működési mechanizmusa, különös tekintettel József főherceg, illetve a nádori kancellária és a nádor katonai kancelláriájának szerepére.³ A nádor magyar és udvari kormánysszervekkel való érintkezésének vizsgálata révén láthatóvá válnak a propaganda tranzakciói, be lehet mutatni a végrehajtás folyamatát, valamint elhelyezhető lesz a sajátos magyar eset a szélesebb birodalmi modellben. Harmadrészt a korpusz összetételének elemzése rávilágíthat arra, hogy a nádor

² Viszota Gyula: Kisfaludy Sándor és az 1809-iki insurrectio. In: Akadémiai Értesítő 20. Szerk. Heinrich Gusztáv. Bp. 1909. 406–433. Innen közölte újra a mű a nádori szempontok szerinti javításokat tartalmazó német kivonatát a modern kritikai kiadás is, lásd *Kisfaludy Sándor: Hazafiúi Szózat a Magyar Nemességhez* (1809). Kiad. Nagy Ágoston. Bp. 2022.

³ R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés története. In: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére I. Szerk. Uő. Bp. 1909. 9–295., 63–64. R. Kiss István szerint tulajdonképpen a nádori iroda polgári és katonai osztályáról van szó. Jelen tanulmány azonban a továbbiakban a korabeli szóhasználatnak megfelelően nádori kancelláriáról (Palatinal-Kanzlei, Cancellaria Palatinalis) és a nádor katonai kancelláriájáról (Militär-Kanzlei des Palatin E. H. Joseph) beszél.

– és a legbelsőbb bizalmasai közé tartozó Beckers főszárnysegéd – mennyire látta át a rendkívül gazdag birodalmi és magyarországi, továbbá az ellenséges propagandairódlalom univerzumát. Végül negyedrészt a forráscsoport vizsgálatának igazi olvasástörténeti tétje, hogy a tételek egy részén szereplő különféle megjegyzések nyomán feltárhatók a nyomtatványok, ritkábban kéziratok hivatalos használati módjai, többek között azonosításuk, osztályozásuk és minősítésük rendszere és ennek kapcsán az 1809-es háború propagandájával kapcsolatos, retorikai és politikai kritériumokat egyaránt érvényesítő hivatalos elvárásrendszer is.

Szervezeti és személyi keretek

A korban háborúk idején a diétán legutolsó védelmi eszközként felajánlott és szabályozott, majd az uralkodó által fegyverbe szólított magyar inszurrekció főparancsnokára, a király után az ország első közjogi méltóságára, a nádorra hárult a felkelés szervezésének koordinációja és fővezérletének feladata, ezért a háborús és inszurrekciós hivatalos és félhivatalos propagandáért is elsősorban ő volt felelős. Mindenekelőtt ő és az alárendeltjei, illetve a működésük bürokratikus hátterét biztosító nádori kancellária és a nádor katonai kancelláriája szervezték a felkelés adminisztrációjához szükséges hivatali, illetve a propagandacélú hivatalos és félhivatalos nyomtatványok előállítását, fordítását, sokszorosítását és terjesztését. Mivel József nádor levéltára kevéssé kutatott anyag, érdemes vázlatosan bemutatni a nádori irodák szervezeti és személyi kereteit, valamint azt, hogy hol lelhetőek fel az 1809-es háború propagandájához kapcsolódó iratok.⁴

A nádori kancellária Budán, a Várban székelt. Személyzete részben nádori hivatalnokokból, részben beosztott helytartótanácsi tisztviselőkből állt. Az előbbieket a nádori méltóság különféle területeit – ideértve a hétszemélyes tábla és a kúria elnökségét – illető, az utóbbiak a helytartótanács elnöki tisztével összefüggő feladatokat láttak el. József nádor 1810. évi instrukciója szerint irodája nádori irodagazgatóból (*cancellariae director*), titkárból (*secretarius*), kiadóból (*expeditor*), iktatóból (*protocollista*), négy jegyzőből (*juratus notarius*) vagy írnokból (*cancellista*) és egy irodaszolgából (*cancellariae famulus*) állt. Ehhez jött még a helytartótanácsból

⁴ A hivataltörténeti és archontológiai aspektusra életrajzában Domanovszky Sándor csak csekély figyelmet fordított. Vö. *Domanovszky Sándor: József nádor élete I/1–2.* (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp. 1944; *József nádor iratai I–III.* (Magyarország újkori történetének forrásai) Kiad., magy. kísérte Domanovszky Sándor. Bp. 1925–1935. A hivataltörténethez mindenképp lásd *Bottló Béla – Veres Miklós: Regnicolaris levéltár: Repertórium (Levéltári leltárak 42.)* Bp. 1968; *Varga Endre: A királyi curia, 1780–1850* (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 4.) Bp. 1974; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) N 24 Regnicolaris Levéltár, Archivum palatiale archiducis Josephi, Általános iratok (1809–1847) (a továbbiakban: N 24), Gremialia.

átirányított elnöki titkár (*praesidialis secretarius*), továbbá az elnöki írnok vagy járulnok (*praesidialis cancellista, vel accessista*).⁵ A kancelláriát az irodaigazgató vagy – amennyiben e pozíció nem volt betöltve – a nádori titkár irányította.⁶ 1809-ben a nádori iroda személyi állományát Priviczér Alajos elnöki titkár,⁷ Békeffy István iktató, illetve (rákosi) Boros János⁸ és Tarnóczy János írnokok, továbbá a szükséges szolgaszemélyzet adta.⁹

A nádori kancellária is foglalkozott a felkeléshez kapcsolódó ügyekkel, de a nádor főparancsnoki tisztségével összefüggő katonai feladatok adminisztrációjára – lényegében az insurrekciók idején – külön katonai kancellária is működött, így történt 1797-ben, 1800–1801-ben, 1805-ben és 1809-ben is. Az utóbbiban iktatták többek között az uralkodóval, a különféle katonai parancsnokságokkal és személyekkel, illetve a polgári hatóságokkal az insurrekció ügyében folytatott hivatalos katonai levelezést.¹⁰ A nádor katonai irodájának az 1809-es felkeléshez kapcsolódó iktatókönyve 1808. október 1-jével kezdődik, utolsó bejegyzése 1836. augusztus 20-án kelt, de az ügyek nagy része 1809 és 1811 közötti.¹¹ A nádori irodával ellentétben, amelynek hivatali nyelve a latin volt, a katonai kancelláriában a birodalom katonai nyelvén, németül zajlott az ügyintézés. A nádor és katonai irodájának adminisztratív terhei 1809 tavaszától, az insurrekció mobilizációjának előrehaladtával exponenciálisan növekedtek: 1808 októberében még csak két, novemberében négy, decemberében kilenc, a következő év januárjában három, februárjában kilenc, márciusában viszont már 46 üggyel foglalkoztak.

A katonai iroda személyzete a hadügyi igazgatásból ideiglenesen, a háború tartamára magasabb rangban és illetménnyel átvezényelt szakhivatalnokokból állt. József nádor már 1808. november 26-án azzal fordult Károly főherceg generalissimusához, hogy tegyen eleget az 1808. évi 2. tc. 22. §-ának, melynek értelmében az ország főkapitánya és a kerületi vezérek számára a törzset és személyzetet az uralkodó rendeli ki és tartja el. A kincstárra tekintettel egyelőre csak

⁵ MNL OL N 24, Miscellanea, 889. köt. Instructio Officio Cancellariae Palatinalis extradata Anno 1810.

⁶ Varga E.: A királyi curia i. m. 191–192.

⁷ Priviczér a helytartótanácsnál 1801-től 1808-ig fogalmazó, 1808-tól 1810-ig kiadó, 1810-től 1824-ig titkár, 1824 és 1842 között köznemesi helytartótanácsos volt. – *Ember Győző*: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Bp. 1940. 203., 207., 211., 227.

⁸ Boros János 1818 és 1828 között helytartótanácsi fogalmazó, majd 1828-tól 1830. évi haláláig titkár volt. – *Ember Gy.*: A m. kir. Helytartótanács i. m. 207., 211.

⁹ Vö. R. Kiss I.: Az utolsó nemesi felkelés i. m. 63–64.

¹⁰ Bottló B. – Veres M.: Regnicolaris levéltár i. m. 135.

¹¹ MNL OL N 25 Regnicolaris Levéltár, Archivum Palatinalis archiducis Josephi, Militär-Kanzlei (1797–1836) (a továbbiakban: N 25 Militär-Kanzlei), (Militär-Kanzlei des Palatin E. H. Joseph. III. 1808–1814–/1836/) III. 38. köt. Protocoll der Exhibiten der Insurrection. In den Jahren 1808, 1809 & 1810, 1811, 1812, 1813, 1814, 1836. (a továbbiakban: Protocoll)

egy tábori írnokot (*Feldkriegskanzellist*) igényelt a katonai ügyek előkészítésére főhadsegédje, Beckers mellé, de kilátásba helyezte, hogy később szüksége lehet egy további személyre is. A feladatra Johann Lorenzet, a Budán székelő magyarországi főhadparancsnokság negyedosztályú tábori írnokát kérte, aki két korábbi inszurrekció alatt is jó szolgálatot tett, és „az ügyintézés módját éppúgy ismeri, mint a magyar nyelvet”.¹² Károly főherceg napokon belül utasította az Udvari Haditanácsot, hogy Lorenzet jelenlegi fizetésével és rangjával rendeljék a főadju-táns mellé, és megígérte, hogy szükség esetén további segédszemélyzetet is biztosít.¹³ Mivel Lorenz munkaidejét nem mindig lehetett pontosan meghatározni, gróf Szapáry János, a nádor főudvarmestere útján biztosítottak számára szobát a budai palotában, hogy mindig rendelkezésre állhasson.¹⁴

A nádor 1809. április 5-én jelezte gróf Joseph von Colloredo tábornagynak, hadügyminiszternek, hogy elérkezett az idő a létszám növelésére, mert a felkelőket gyalogzászlóaljakra és lovasezredekre kellett osztania, az ügyek mennyisége pedig többszörösére duzzadt. Olyan irattárnokra (*Registrator*), iktatóra (*Protocollist*) és írnokra volt szüksége, akik már az 1805-ös felkelés alatt is vele dolgoztak. A bécsi hadilevéltár igazgatójától, Moritz Gomez de Parientos altábornagytól úgy értesült, hogy Friedrich Hartmann segédlajstromozó jelen szolgálati helyén nélkülözhető, és mivel őt már 1805-ben is helyettes irattárnokként (*Qua Registrator*) alkalmazták, kérte, hogy utasítsák Budára. Továbbá azt kívánta, hogy a főhadparancsnokságnál szolgálatot teljesítő Johann Balzer segédír-nokot, akinek az előző inszurrekciónál tanúsított jó szolgálatai és magasabb rangja miatt már kérelmezték előléptetését tábori írnokká, léptessék elő, és vezényel-jék át hozzá. A nádor Lorenz érdekében is közbenjárt, mikor hangsúlyozta, hogy korábbi szolgálatai miatt megérdemli, hogy iktatóvá léptessék elő.¹⁵ Colloredo 1809. április 9-én azt válaszolta, hogy nehéz teljesíteni a kérést, mert a hadsereg-hez történt átvezénylések miatt az Udvari Haditanács és a főhadparancsnokságok is kiürültek, de ígéretet tett, hogy Hartmannt lajstromozói, Balzert segédír-noki minőségében Budára rendeli. A tényleges előléptetéseket a legfelsőbb parancsra hivatkozva elhárította: eszerint a magasabb rangok és illetmények csak háború idejére szólnak, és az érintettek egyébként sem tarthatnának igényt erre. Lorenz és Balzer a felkelés háborús készültségbe helyezéséig magasabb békeilletményt kapják pótlékok nélkül, mivel nem változtatják meg lakhelyüket. Hartmannak, mivel el kell hagynia szolgálati helyét, távozása napjától jár a tábori illetmény.

¹² MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 6. (Fasc. 1. Rot. 6. St. 1.) 1808. nov. 26.

¹³ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 8. (Fasc. 1. Rot. 6. St. 1.) 1808. dec. 3.

¹⁴ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 10. (Fasc. 1. Rot. 10. St. 2.) 1808. dec. 19.

¹⁵ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 85. (Fasc. 1. Rot. 35. St. 1.) 1809. ápr. 5.

A tábornagy április 11-én utasította a főhadparancsnokságot, hogy intézkedjen az érintettek átrendeléséről.¹⁶

Egyebek mellett a nádorhoz köthető háborús-inszurrekciós propaganda működtetésének bürokratikus hátterét is – mint arról már szó esett – irodái biztosították, míg a szövegek előállítását belső bizalmasaira, civil írástudókra és katonai alárendeltjeire – szárnysegédjeire – bízta; elképzelhető ugyanakkor, hogy volt olyan, a nevében megjelent kiáltvány, amelyet maga írt. Civilként vett részt a propagandával összefüggő írói munkákban egy ideig Kisfaludy Sándor, kvietált főhadnagy, korának népszerű írója-költője (1808 végén maga ajánlkozott szolgálatra József főhercegnél), Verseghy Ferenc, korábban a nádor magyar nyelvtanára és Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétika professzora. Schedius és Verseghy is kompromittálódott a Martinovics-perben, nevük tisztára mosásában játszott szerepéért mindketten lekötelezettjei voltak a nádornak.¹⁷ A propagandamunka operatív irányításában katonai oldalról a legfontosabb szerepet gróf Joseph von Beckers játszotta,¹⁸ aki már 1800-ban őrnagyként és szárnysegédeként, 1805-ben főszárnysegédeként szolgált a főherceg mellett, ezt követően alezredessé, majd ezredessé léptették elő.¹⁹ Mellette Csohányi Józsefet, a (12.) nádori huszárezred főhadnagyát – utóbb lovaskapitányt – már 1809. január elejével behívták szárnysegédnek, és számára némi pótlékot, illetve a budai palotában kosztot, kvártélyt és istállót juttattak.²⁰ Csohányit 1809 februárjában jegyzőnek rendelték ki az inszurgensek számára készített katonai szabályzatok megvizsgálására felállított bizottságba.²¹ Kisfaludyt 1809 áprilisában Zala megyében inszurgens őrnagynak választották, májusban pedig nádori szárnysegéd lett, csakúgy mint gróf Kollonics László inszurgens százados. Három adjutánsa számára a nádor 1809. május 28-án Beckers főszárnysegéden keresztül személyre szabott „instrukciót” adott ki.²² Ebben Kisfaludyt nemcsak a felkelés „naplójának” vezetésével,²³ iktatókönyvi ellenőrzésével, valamint a nádori főkvártélyt illető rendészeti teendőkkel bízták

¹⁶ MNL OL N 25 Militár-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 99. (Fasc. 1. Rot. 8. St. 2.) 1809. ápr. 13.

¹⁷ Schedius 1795-ben József nádor közbeavatkozásának köszönhetően került le az elbocsátandó tanárok listájáról. – *Domanovszky S.*: József nádor élete i. m. I/1. 199–200. Verseghy fogságot követő rehabilitációjában különösen fontos momentum volt, hogy a főherceg alkalmazásba vette. – *Doncsicz Etelka*: Szerep és identitás. Verseghy Ferenc pályaválasztásai. Bp. 2024. 199–217.

¹⁸ Vö. *Domanovszky S.*: József nádor élete i. m. I/1. 110–112.; *Uő*: József nádor iratai i. m. II. 738.

¹⁹ MNL OL N 25 Militár-Kanzlei III. 37. cs. No. 2531. (Fasc. 10. Rot. 18. St. 13.) 1810. jan. 19. Beckers életrajzához számos fontos adatot tartalmaz *Gálos Rezső*: Kisfaludy Sándor és a nádori udvar. Adatok Petrich András élettörténetéhez. *Pannonia* 3. (1937) 149–173.

²⁰ MNL OL N 25 Militár-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 10. (Fasc. 1. Rot. 10. St. 2.) 1808. dec. 19.

²¹ MNL OL N 25 Militár-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 22. (Fasc. 1. Rot. 21. St. 1.) 1809. febr. 11.

²² MNL OL N 25 Militár-Kanzlei III. 22. cs. I. No. 422. (Fasc. 3. Rot. 33. St. 1.) 1809. máj. 28.

²³ Ez valószínűleg azonos a következő szöveggel: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár- és Információs Központ, Kézirattár K 772. *Kisfaludy Sándor*: Napkönyv. ff. 58r-83v Napkönyve a 'Haza' védelmére felkeltt Magyar Nemességnek. Levelezések' kivonása. 1ső Kötet.

meg, de a propagandával kapcsolatos írói feladatokat is döntően rá szignálták. Ő lett a felelős minden proklamáció, hirdetmény és hadparancs magyar nyelven való megfogalmazásáért, szükség esetén németre fordításáért, amihez Csohányi segítségét is igénybe vehette. A szárnysegédek a nádor kíséretét adták, és a felkelés főparancsnokságán teljesítettek szolgálatot.²⁴ A magyarországi rendszer tehát követte az osztrákot, azaz az egyes hadseregek parancsnokai mellé propaganda-feladatok ellátására hivatásos írástudókat, a kor neves, Napóleon-ellenes értelmiségieit állították: Károly főherceg, generalisszimusz fősege mellé Friedrich Schlegelt, Ferdinánd főherceg északi hadseregéhez Matthäus von Collint, János főherceg déli hadseregéhez Giuseppe Carpanit, Chasteler altábornagy Tirolba küldött csapataihoz Joseph von Hormayr. Az államkancelláriában Philipp von Stadion gróf mellett Friedrich von Gentz teljesített szolgálatot.²⁵

A nádor a saját nevében a háború kezdeti szakaszában három nyomtatott propagandairatot bocsátott ki németül és magyarul: a németországi osztrák vereségek nyomán *A' Nemes Magyar Felkelő Hadakhoz* egy 1809. április 27-i budai keltezésű rövidebb,²⁶ a magyar nemességhez pedig egy cím nélküli hosszabb proklamációt adott ki,²⁷ május 16-i dátummal pedig *Magyarok!* címmel egy, az előbbieknél szélesebb közönséget megszólító kiáltványt. Szerzőjük nem ismert (talán Beckers vagy maga a nádor lehetett), de közülük kettőnek a magyar fordítását Csohányi végezte. A későbbi nádori propagandaszövegek szerzője-fordítója Kisfaludy volt. Az ő munkája a Napóleon kiáltványára felelő félbehagyott proklamáció, az 1809. december 18-án Budán kiadott *Magyar Nemes Hazafiak! (Ungarns Edle!)* című búcsúzó beszéd, továbbá fordítóként az ugyanezen a napon a megyéknek kéziratban leküldött hosszabb „ajánlólevél”. 1809 végén Kisfaludy a budai és pesti polgárokhoz, a polgárörsegek búcsúztatására németül és magyarul is írt egy beszédet, ezt azonban úgy tűnik, nem adták ki.²⁸ Schedius Kisfaludy *Hazafiúi Szózatát* ültette át németre, majd a háborút követően újsághíreket közölt a hazafias birodalmi lapban, a *Vaterländische Blätter*ben az inszurgensek jutalmazásáról. Verseghy pedig egy, az 1808-as spanyol felkeléssel kapcsolatos félhivatalos propagandairatot ültetett át magyarra.²⁹

²⁴ R. Kiss I.: Az utolsó nemesi felkelés i. m. 63.

²⁵ Hammer, H.: Oesterreichs Propaganda i. m. 71–72.

²⁶ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. I. No. 134. (Fasc. 2. Rot. 6. St. 7.) 1809. ápr. 27.

²⁷ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. I. No. 133. (Fasc. 2. Rot. 7. St. 3.) 1809. ápr. 27.

²⁸ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. I. No. 2357. (Fasc. 8. Rot. 49. St. 2.) 1809. dec. 3.

²⁹ Doncsicz Eteleka: „Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a fogságot...”. Verseghy Ferenc és az udvari propaganda. In: „Közöttünk a mester”. Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére. Szerk. Bódi Katalin – Bodrogi Ferenc Máté. Debrecen 2019. 189–196.

A nádori irodák iratanyaga

A háborús, inszurrekciós propagandához kapcsolódó iratok egy része József nádor általános levéltárában található. A nádori irodában 1809. január 1-jei kezdettel központi iktatást vezettek be, az irattári rendszer megváltozása nyomán az általános iratokat időrendben két külön állagra tagolták.³⁰ Ennek segédkönyve a *Protocollum Centrale*, azaz „iktatófőkönyv” személy- és tárgymutatóval a végén. Az 1809-es kötet sajátos felépítésű: egyik része a rendes iktatókönyv, amelynek azonban 2507. és 2508. iktatószáma között 1-től 2220-ig terjedően egy úgynevezett *Protocollum particulare* következik. Ennek ügyeit 1809. június 1. és december 14. között a felkelés főhadiszállásán intézték, melyre „i” betű utal az iktatókönyvben és az iratokon, a fenti időszakban ugyanakkor a két iktatószámsor egymással párhuzamosan futott.³¹ E kötet *Materia* című oszlopába vezették be, hogy az irat tartalmát tekintve mely sorozathoz tartozik. A háborús propagandára vonatkozó iratanyagot nagyobbrészt az általános *Politica*, kisebb részt az *Insurrectionalia* sorozatokba osztva lehet megtalálni,³² de az ellenséges propagandával – Napóleon 1809. május 15-i magyarokhoz intézett proklamációjával – kapcsolatban számos „i”-vel jelölt irat is keletkezett. A bizalmas természetű iratokat külön kezelték, majd a nádori titkos levéltárban, szintén tárgyi sorozatokban helyezték el.³³ Ezek közül a politikai és az ország belső biztonságát érintő ügyek csoportja a legfontosabb (ellenséges propaganda terjesztése, kollaboráció és franciabarátság gyanúja).³⁴

József nádor katonai irodájának iratanyaga sorozatokra tagolódó külön állagot alkot, és 1797 és 1836 közötti iratokat tartalmaz, melyek zömmel a francia háborúk időszakában, összesen négy alkalommal (1797, 1800, 1805, 1809) fegyverbe szólított inszurrekciók kapcsán keletkeztek. Külön sorozatot képez az 1797-es és az 1800–1801-es (*Militär-Kanzlei des Palatin E. H. Joseph* I. 1797, 1800–1801), az 1805-ös (II. 1805–1810), az 1809-es felkelésekkel (III. 1808–1814–/1836/), illetve a Ludovika Katonai Akadémiával (IV.) kapcsolatos iratanyag, továbbá az 1809-es felkelés részére kiadott napiparancsok, jelszavak és jelhangok jegyző- és

³⁰ Bottló B. – Veres M.: Regnicolaris levéltár i. m. 56.

³¹ Uo. 113–115.

³² Itt található a különféle inszurrekcióhoz kapcsolódó hivatalos nyomtatványok nem iktatott példányainak gyűjteménye is. – MNL OL N 24, *Insurrectionalia*, 215. cs. *Diversa impressa et tabellae de coordinatione et dislocatione insurrectionis*.

³³ Ezekben belül is kialakítottak egy *Insurrectionalia* sorozatot, amely 1797 és 1810 között keletkezett iratokat ölelt fel. – MNL OL N 22 *Regnicolaris Levéltár*, Archivum Palatinale archiducis Josephi, Archivum palatinale secretum (1795–1847) (a továbbiakban: N 22), *Insurrectionalia*, 41. cs.

³⁴ MNL OL N 22 *Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia*, 66. cs. A Rész-ügyhöz lásd *Kosáry Domokos*: Napóleon és Magyarország. Bp. 1977. 142–143.; *Jenei Károly*: Rész József székesfehérvári orvos pere 1809–1811. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1972. 321–328. Tóth Jánoshoz lásd *Kosáry D.*: Napóleon i. m. 110–114.

mutatókönyve (III. 1809–1810), az insurrekció csapattesteinek reggeli jelentéseit, napi foglalkozásterveit, létszámjelentéseit és egyéb dokumentumait tartalmazó gyűjtemény, valamint a csapatok állomány- és szolgálati viszonyáról, illetve elhelyezkedéséről készített kimutatások együttese (1808–1814). Az 1809-es háború propagandáját illetően különösen a katonai iroda III. számmal jelzett sorozata figyelemre méltó. Ez az 1809-es nemesi felkeléssel és annak feloszlásával kapcsolatos, 1808 és 1814 között, kis részben pedig 1836-ig keletkezett, 1-től 3098-ig terjedő iktatószámokkal ellátott iratokat tartalmaz. Ezen belül az összetartozó iratok „ügyiratkénti kezelésben, tárgyi csoportok alapján alkotott” *Fasciculus*okban, azokon belül *Rotulus*okban helyezkednek el. Az adott *rotulust* összefogó borítón feltüntetették a benne található anyag *Fasciculus*-, *Rotulus*- és *Stück*-jelzetét (ez az egyes iratokon is szerepel), illetve azt, hogy az utóbbi sorszámmal mely iktatómunka (I. No.) tartozik.³⁵ A propagandairatok itt tárgyalt gyűjteménye az 1. *Fasciculus* 32. *Rotulus*ában található (I. No. 83. és 84. szám alatt), melyet Kreskay Imre I. No. 32. iktatószámú insurrekciós verse nyomán alakítottak ki.³⁶

A kutatáshoz rendelkezésre álló segédkönyvek közül a legfontosabb az iktatókönyv,³⁷ amelynek rovataiban az irat száma (*Numerus*), dátuma és rövid tartalmi kivonata szerepel. Két további kötet, a *Real-Index*,³⁸ illetve a *Proprien-Register*³⁹ című tárgy- és személynévmutatók megadják az iktatószámokat, melyek birtokában a *Directorium zu den Insurrections-Acten*⁴⁰ címet viselő sorszámkönyv alapján kikereshető a pontos jelzet. Ebben az irat iktatókönyvi száma (*Numerus Exhibiti*) mellett a *Fasciculus*, *Rotulus*, *Stück* jelzete, illetve egy *Anmerkung* rubrika is megtalálható. Egy további, azonos címet viselő, az előbbi másodpéldányának tekinthető kötet is létezik, mely egy más célra nyomtatott német iktatókönyv felhasználásával készült.⁴¹ A továbbiakban – amennyiben az említett sorozat irataira hivatkozom – a könnyebb visszakereshetőség érdekében mindkét számot megadom.

³⁵ Hasonló rendszerben kezelték az 1805-ös felkeléshez kapcsolódóan keletkezett iratanyagot is. – *Bottló B. – Veres M.: Regnicolaris levéltár i. m. 133–135.*

³⁶ A korabeli sorszámkönyv ennél a rotulusnál vagy csak egyetlen Stücköt tüntet fel vagy egyet sem. Az eredeti borítón sem szerepel a Stück-jelzet, csupán egy későbbi rendezés során magyarul írták rá, hogy az 1-es sorszámmal az „I. nr. 83. ivértű füzet tartalomjegyzékkel = 1 db.”, a 2-es alatt pedig az „I. nr. 84. nyomtatványok és másolatok (ezeknek tart[alom]jegyzéke a fenti füzetben) = 32 db.” található. Ennek tükrében a következőkben ennél a rotulusnál én sem írok ki Stück-jelzetet.

³⁷ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll.

³⁸ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 41. köt. Real-Index die ungarische Adelige Insurrection betreffend.

³⁹ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 42. köt. Proprien-Register, Insurrection.

⁴⁰ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 39. köt. Directorium zu den Insurrections-Acten <1809.> 1808–1836. A továbbiakban a forrásszövegek közlése során az eredetiben áthúzással jelzett törléseket mindig csúcsos zárójellek (<...>) között jelölöm.

⁴¹ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 40. köt. Ebben az iktatószám a „Numerus Exhibiti”, illetve az „Expeditionen” rubrikákban is szerepel, majd a „Copien” rovatba került a *Fasciculus*/*Rotulus* száma, a

A nádori kancelláriák aktaforgalma és a propaganda hivatalos cserefolyamatai

A magyarországi hivatalos propagandatevékenység szempontjából különös figyelmet érdemel egyfelől a nádornak a kancelláriához, illetve a bécsi cenzúra- és rendőri ügyekért felelős legfőbb udvari hatósághoz (Oberste Zensur- und Polizeihofstelle) fűződő viszonya, másfelől ezzel összefüggésben a nádori iroda és a nádor katonai irodájának működése. A hivatalos aktaforgalom a nádori kancellária iktatófőkönyve, illetve a katonai kancellária iktatókönyve alapján rekonstruálható. Mivel az előbbi esetében számos irat lappang, így gyakorta csak az ügy rövid tartalmi kivonatára, illetve a végzésre hagyatkozhatunk. Ha az irat meg is van, a mellékletek gyakorta hiányoznak, ezek példányait általában kiküldték (például a helytartónácson keresztül a megyékhez) vagy adott esetben – bármiféle további jelzés nélkül – máshova tették át. Valószínűsíthető, hogy innen került át – részben a szövegeket kritikus szemmel elolvasó Beckers főszárnysegéd intézkedése révén – egy-egy példányuk abba, a katonai iroda levéltárában található, propagandamunkákat tartalmazó gyűjteménybe is, amellyel jelen dolgozat foglalkozik.

Ekkoriban Franz Hager von Allentsteig báró állt alelnökként a bécsi Polizeihofstelle élén. E szerv a Habsburg Monarchia nyilvánosságának monitorozásán, befolyásolásán, a kormányszatnak kedvező közvélemény titkosrendőrségi, illetve aktív és passzív sajtóirányítási eszközökkel történő alakításán keresztül kulcsszerepet játszott a háborús propagandában is. Noha illetékessége és hatásköre elvben nem terjedt ki a Magyar Királyságra és társországaire, titkos konfidensek útján ezekben is jelen volt.⁴² Mindezen túl – csakúgy, mint az osztrák birodalomfélben a tartományfőnökökkel – a magyar és erdélyi udvari kancelláriával, a nádorral, a primással, a zágrábi püspökkel és a horvát albánnal közvetlenül is levelezett. A hatóság vezetője az udvari kancelláriák részére „jegyzékben” (*Note*), a nádor és a primás számára „legalázatosabb jegyzékben” (*Unterthänigste Note*) fogalmazott meg tiszteletteljes javaslatot, illetve hívta fel a figyelmet valamely ügyre.⁴³

A különféle hivatalos és félhivatalos propagandisztikus munkák a magyarországi terjesztés céljából alapvetően két úton jutottak el a nádorhoz: a

Stück megjelölése nélkül (pl. 1/32).

⁴² *Anna Hedwig Benna*: Organisation und Personalstand der Polizeihofstelle (1793–1848). In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 6. Hrsg. von der Generaldirektion. Wien 1953. 197–239.; *Pajkosy Gábor*: A Polizeihofstelle magyar vonatkozású iratai, a Takáts Sándor gyűjtemény és a történeti kutatás. Levéltári Közlemények 77. (2006) 1. sz. 49–72.

⁴³ Vö. *Miskolczy Gyula*: A házi, udvari és állami levéltár Bécsben (Második közlemény). Levéltári Közlemények 4. (1926) 1–4. sz. 44–79., 65.

kancellárián keresztül (amelynek részben Hager küldte meg ezeket) vagy közvetlenül a Polizeihofstellétől. Arra is akadt példa, hogy Károly főherceg, főhadvezér egyenesen a nádornak küldött meg nyomtatványokat, mint az 1809. május 21–22-i, osztrák győzelemmel záruló asperni csata kapcsán.⁴⁴ A nádori iroda az általánosabb ügyekkel, a katonai iroda pedig az insurrekciós propagandával foglalkozott, de itt gyűjtötték össze a különféle beérkező propagandamunkákat is. Mikor a Habsburg-udvar és a központi kormánysszervek a közeledő francia seregek elől Bécsből Pest-Budára menekültek (Napóleon 1809. május 13-án foglalta el a császárvárost), egy ideig itt koncentrálódtak a birodalom kormányzati és államigazgatási csúcsszervei is, ami gyorsított az aktaforgalmon.

A bécsi magyar udvari kancellária József nádorral való levelezése jelentette a kormányzati megrendelésre vagy támogatással készült propagandaanyagok továbbításának elsődleges eszközét. 1809 márciusa és májusa között a nádor számos fontos osztrákpárti hivatalos és félhivatalos propagandanyomtatvány példányait „megfelelő használatra” a bécsi magyar kancellária révén kapta meg. Így például 1809. március 17-én küldték meg egy „osztrák hazafi” külföldi újságcikkekre tett megjegyzéseinek német és francia példányait,⁴⁵ április 7-én a spanyol „trónváltozással” kapcsolatos iratgyűjtemény harmadik kötetét,⁴⁶ 10-én egy, a *Moniteurben* megjelent cikk cáfolatát,⁴⁷ április 13-án Károly főherceg „német nemzethez” intézett kiáltványát,⁴⁸ április 25-én a hadüzenetet,⁴⁹ május 1-jén háborús proklamációkat, valamint egy, a falusi népnek szánt német költeményt.⁵⁰

Ami a másik utat illeti, a Polizeihofstelle és a nádor között a háború alatt termékeny kapcsolat alakult ki a propaganda működtetésével összefüggésben. 1809. április 6-án József főherceg tekintettel arra, hogy „a jelen időpillanatban oly nagy jelentőségű a közhangulat és közvélemény befolyásolása” és „az államigazgatás javítására megjelennek némely írások”, arra kérte Hagert, hogy első megjelenésük alkalmával továbbítson ezekből példányokat annak érdekében, hogy szükség esetén gondoskodhasson terjesztésükről és az országban használatos nyelvekre

⁴⁴ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 22. cs. I. No. 414. (Prius No. 396.) (Fasc. 3. Rot. 10. St. 3.) 1809. máj. 28.

⁴⁵ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 548. 1809. márc. 25.; MNL OL N 24, Politica, 496. cs. No. 548. 1809. márc. 25.

⁴⁶ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 838. 1809. ápr. 14. A vonatkozó kötet: *N. N.: Sammlung der Actenstücke über die Spanische Thronveränderung. Germanien 1808; N. N.: Correspondenz zwischen dem römischen und französisch-kaiserlichen Hofe. Germanien 1808. III.*

⁴⁷ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 837. 1809. ápr. 14.

⁴⁸ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 868. 1809. ápr. 16.

⁴⁹ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 1033. 1809. ápr. 27.; MNL OL N 24, Politica, 496. cs. No. 1033. 1809. ápr. 27.

⁵⁰ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 1204. 1809. máj. 6.; MNL OL N 24, Politica, 496. cs. No. 1204. 1809. máj. 6.

(*Landessprachen*) történő fordításukról.⁵¹ Erre hivatkozva az alelnök már április 8-án megküldte a számára „kegyes átolvasás és magyar nyelvre fordítás végett” annak a félhivatalos osztrák pamfletnek a nyomtatványait, amely a francia *Moniteur* március 3-i, a konstantinápolyi császári-királyi *internunciust* „rosszindulatú és hazug módon” támadó cikkének cáfolatára készült (ezt hamarosan a kancelláriától is megkapta). Csatolta továbbá annak a nyilatkozatnak (*Deklarazion*) néhány példányát is, melyet I. Ferenc ugyanaznap a csapatokhoz való távozása alkalmából tett közzé. A nádor megköszönte a küldeményt, és kérte a jövőben megjelenő röpiratok megküldését.⁵²

1809. április 19-én Hager a tartományfőnökökön túl a nádornak és a primásnak 50–50, az erdélyi kormányzónak és a zágrábi püspöknek 25–25 példányt juttatott el további terjesztésre az *Aufruf an Österreichs Völker* című „könnyen érthető, népszerű”, „szívhez szóló nyelven” írt röpiratból, melyet állítólag egy bécsi hivatalnok, nem hivatásos író készített.⁵³ Április 24-én kéziratos másolatban két hivatalos hírt küldött terjesztésre a tiroli lakosok bátor tetteiről.⁵⁴ 1809. május 25-én azzal fordult a nádorhoz, hogy gróf Joseph von Wallis, Csehország fővágrófia azzal kereste meg, segítse elő, hogy a cseheket hazafias áldozatokra felszólító „tüzes felhívását” – minthogy Magyarországon sok cseh él – itt is népszerűsítsék. Hager a mellékelt kétszáz példányt Rainer főherceg parancsára átadta a nádornak, s egyúttal arra kérte őt, hogy a számára legcélszerűbbnek tűnő eszközökkel hozza ezeket köztudomásra. A főherceg másnap utasította a helytartótanácsot, hogy kihirdetés céljából továbbítsa a törvényhatóságoknak a kiáltványt,⁵⁵ aminek a kormányszék május 30-i 11 852. számú rendeletével tett eleget.

Arra is akadt példa, hogy nem a Polizeihofstelle vezetője, hanem annak beosztottja írt át a nádori katonai irodába. 1809. május 30-án immár Budáról Johann Michael Armbruster udvari titkár a franciák által hadbíróssággal és kivégzéssel fenyegetett Johann Gabriel von Chasteler márki, altábornagy védelmében kiadott rövid nyilatkozat néhány frissen kinyomtatott példányát küldte meg azzal

⁵¹ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 678. 1809. ápr. 6.; MNL OL N 24, Politica, 496. cs. No. 678. 1809. ápr. 6.

⁵² MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 780. 1809. ápr. 11.; MNL OL N 24, Politica, 496. cs. No. 780. 1809. ápr. 11. Vö. Österreichisches Staatsarchiv [Osztrák Állami Levéltár], Allgemeines Verwaltungssarchiv, Polizeihofstelle (a továbbiakban: ÖStA AVA PHSt) 3728/a. 1809. Hager 1809. április 9-én biztosította a nádort, hogy időről időre minden olyan írásból küld neki néhány példányt a „megfelelő használatra”, melyeket az állam részéről kinyomtatnak. – MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809, No. 854. 1809. ápr. 14.

⁵³ ÖStA AVA PHSt 4054/b. 1809. Egy példányát lásd MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 20. cs. I. No. 84. (Fasc. 1. Rot. 32.) (No. 80.) 1809. ápr. 6.

⁵⁴ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 21. cs. I. No. 127. (Fasc. 2. Rot. 2. St. 4.) 1809. ápr. 24.

⁵⁵ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809. No. 1794. 1809. máj. 26.; MNL OL N 24, Politica, 498. cs. No. 1794. 1809. máj. 26.

a kéréssel, hogy azt minél gyorsabban jelentessék meg a *Preßburger Zeitung*-ban. Az iraton szereplő megjegyzésből az ügyvitel sebessége is kiderül: a levelet a csatolmánnyal aznap este fél hatkor kapták meg, majd hét órakor staféta által továbbították a pozsonyi lapszerkesztőnek.⁵⁶

Időnként József nádor is tájékoztatta a Polizeihofstelle vezetőjét a propagandát illető fejleményekről, illetve közbenjárását kérte egyes ügyekben. A Tirolból érkező hírek kapcsán például nemcsak az egyik hírnék a parancsára elkészítettet nyomtatványát, de Kisfaludy Sándor magyar nemességhez intézett röpiratának német példányát is mellékelte, hangsúlyozva, hogy az az ő megbízásából készült. Válaszában Hager megdicsérte a „jelentős és energikusan megírt” munkát, melyet alkalmasnak talált arra, hogy „általános lelkesedést” ébresszen és „gyors cselekvésre” serkentsen.⁵⁷ 1809. április 29-én a főherceg azzal fordult az alelnökhöz, hogy a magyar nemzethez, illetve a magyar nemességhez április 27-én kibocsátott proklamációit jelentessék meg osztrák lapokban, „megemlítve a magyar nemzet buzgalmát és vágyát arra, hogy az osztrák monarchia védelmezésében segítsen”, továbbá tájékozódás céljából francia újságok megküldését kérte.⁵⁸ A háborút követően, 1810 júniusában a nádor azt kívánta az udvari hatóságtól, hogy intézkedjen annak érdekében, hogy a vitézségi éremmel kitüntetett inszurgensekről szóló beszámolót jelentessék meg a *Vaterländische Blätter* című lapban.⁵⁹ 1811 októberében pedig egy, a *Wiener Zeitung*-ban publikált magyar vonatkozású hír helyesbítését kérelmezte.⁶⁰

A különböző hivatalos és félhivatalos propagandairatokból vagy az eredeti (német) példányokat küldték ki az alárendelt szerveknek, vagy ezeket magyarra is lefordították, de előfordult az is, hogy az eredetileg kéziratban érkezett szöveg ki nyomtatására a nádor adott utasítást. A nádori irodák, csakúgy mint más budai – illetve a városba menekülésüket követően bécsi – kormányzatszervek, hatóságok a nyomtatást a kvázi „állami nyomda” szerepét is betöltő, a korszakban Sággy Ferenc által irányított budai Egyetemi Nyomdával intéztették. Ez történt a felkelést a nádor és az uralkodó nevében búcsúztató, Kisfaludy által írt, illetve fordított, több tízezres példányszámban kibocsátott hadparancsokkal is.⁶¹ A budai tipográfia – adott esetben a nyomda és a nyomdahely feltüntetése nélkül – tetemes részét állította elő a félhivatalos és nem hivatalos 1809-es propagandanyomtatványoknak is.

⁵⁶ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 22. cs. I. No. 443. (Fasc. 3. Rot. 34. St. 2.) 1809. máj. 30.

⁵⁷ ÖStA AVA PHSt 4380/b. 1809.

⁵⁸ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 21. cs. I. No. 144. (Fasc. 2. Rot. 2. St. 1.) 1809. ápr. 29.

⁵⁹ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 33. cs. I. No. 2810. (Fasc. 9. Rot. 3. St. 1.) 1810. jún. 26.

⁶⁰ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 37. cs. I. No. 3026. (Fasc. 10. Rot. 24. St. 1.) 1811. okt. 24.

⁶¹ MNL OL N 24 708. köt. Protocollum centrale 1809, Protocollum particulare, No. 2189/i., 2190/i, 1809. dec. 10.

A „gyűjtemény” keletkezése és felépítése

A *Militär-Kanzlei des Palatin E. H. Joseph* III. 1808–1814–/1836/ sorozat 1. *Fasciculus* 32. *Rotulus* alatt találhatóak összegyűjtve azok a különféle nyomtatványok, melyek a háború kapcsán valamely hivatalos féltől vagy magánszemélytől érkeztek be a nádorhoz. Zömében nyomtatványok, kisért kéziratok és levéltári iratok egy hivatalos szerv által rendezett, részben iktatott gyűjteményéről van szó, melynek lajstromai (*Index*) korabeli rendezés révén jöttek létre.⁶² A *rotulus*on belül az *I[nsurrectio]* nr. 83. iktatószám alatt egy korabeli barna márványos kötésű ívrét kötet található zömmel rövid, egy-két leveles nyomtatványokkal és különféle kéziratokkal (*Miscellen von gedruckten Befehlen, Proclamationen, Flugschriften, etc.*), míg az *I[nsurrectio]* nr. 84. alatt javarészt terjedelmesebb, többnyire negyed- és nyolcadrét formátumú, brosúra típusú aprónyomtatványok és másolatok gyűjteményét őrzik. A *Miscellen...* kötet elején található két korabeli lajstrom számai (No.) a *rotulust* alkotó iktatószámok alatti egyes iratokra mutatnak.⁶³

Keletkezés

Az itt tárgyalt nyomtatványok, kéziratok részben hivatalos úton, kormányzervektől, alárendeltektől (mindenekelőtt Beckerstől) vagy külső felektől érkeztek a nádori katonai irodába. Például a Friedrich Schlegel által szerkesztett rövidletű hadilap, az *Oesterreichische Zeitung* számait tartalmazó kötet borítójáról kiderül, hogy ennek számait hivatalból (*von Amtswegen*) küldték meg.⁶⁴ A császári-királyi hadsereg 1809. június 17-i hivatalos bulletinjén pedig feljegyezték, hogy a generalisszimuszról érkezett.⁶⁵ Ezek egy részén megtalálható az iktatószámuk (I. No.), amely alapján az iktatókönyvben visszakkereshető bemutatásuk időpontja és a velük kapcsolatos végzés. Ez utóbbi a legtöbbször irattárba helyezést (*ad acta*), illetve másik szám alá való áttételt jelentett. Más esetben csak a lajstromba vétel során kapott szám (No.) szerepel rajtuk. Egy részük másutt őrzött irat csatolmányaként került a

⁶² Ezek betűhív átírását a függelékben közlöm.

⁶³ A továbbiakban a lábjegyzetekben röviden (MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. No.) hivatkozom e gyűjtemény tételeire, melyek a feltüntetett iktatószám (I. No.) és a tétel száma (No.) alapján visszakkereshetők a függelékben közölt eredeti lajstromokban.

⁶⁴ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 91. Tudtommal ez a lap – feltehetőleg teljes, 51. számból álló – évfolyamának egyetlen magyarországi közgyűjteményi őrzési helye. Vö. *Hammer, H.: Oesterreichs Propaganda* i. m. 121–175.

⁶⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 36., benne lásd Tags-Bericht der kaiserlich-königlichen Armee vom 17. Juny 1809. Az osztrák haditudósításokhoz lásd *Hammer, H.: Oesterreichs Propaganda* i. m. 97–113.

gyűjteménybe, olykor az iktatószám feltüntetése nélkül. Egyes, nem iktatott propagandamunkák egyéb módon, feltehetően informális csatornákon juthattak el a főherceg köreibbe, majd onnan a katonai irodába. A hivatalos úton benyújtott és iktatott nyomtatványok esetében kísérőlevelek csak kivételesen maradtak fenn.

A hivatali ügymenet rekonstrukciója során az iktatott iratokból lehet kiindulni. Az elsőként beérkezett, 1809. március 9-i dátummal iktatott propagandanyomtatvány az akkoriban már a pápai szegényházban élő idős expálos költő, Kreskay Imre inszurrekciós verse volt, mely a magyar nemességet szólította fegyverbe.⁶⁶ Kreskay a francia háborúk időszakának termékeny költője volt, aki korábban több versét is a nádornak dedikálta. Bár kísérőlevele hiányzik, mivel munkáit maga terjesztette, feltehető, hogy versét maga küldte el a főhercegnek.⁶⁷ Ezt 1809. március 21-én az *Anrede eines Ungarn an seine Mitbürger* című névtelen pamflet egybefűzött német, magyar és latin nyomtatványai követték.⁶⁸ Ugyanezen a napon iktatták a bécsi, latin nyelvű *Europa* című újság 95. számának azon töredékét, mely az *Ad Hungaros Veteri Gentis More Arma Parantes* című anonim verset közölte.⁶⁹ Ez alighanem Rosty János veszprémi kanonok 1808-ban Kőszegen írt munkája, mely később Veszprémben – szintén névtelenül – aprónyomtatványként is megjelent, s ebben a formában is eljutott a katonai irodába, ahol iktatás nélkül az I. No. 84. alá került.⁷⁰ Egy másik, magyar fordítással kiegészített 1809-es pesti kiadását Vitkovics Mihály fordításaként tartja számon az irodalom.⁷¹

1809. április 4-én iktatták a (8.) Hohenzollern vasasezred bécsi fogadásának alkalmából készített egylapos munkát, mely az alakulat történetét elevenítette fel.⁷² Ezt követte ugyanazon a napon János főherceg napiparancsa a belső-ausztriai Landwehr zászlószentelőjének alkalmából,⁷³ majd Károly főherceg generalisszimusz beszéde a bécsi önkéntesekhez.⁷⁴ A következő egy francia nyelvű, de oszt-rákpárti félhivatalos röpirat, a *Moniteur* 1809. március 3-i lapszámában megjelent

⁶⁶ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 32. 1809. márc. 9.

⁶⁷ Vö. *Nagy Ágoston*: Kreskay Imre inszurrekciós költészete és az egyházi értelmiség szereplehetőségei a háborús mozgósításban. *Sic itur ad astra* 27. (2019) 68. sz. 173–244.

⁶⁸ „Anrede eines Ungarn an seine Mitbürger. (ad acta) und I. 84.” – MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 60. 1809. márc. 21. Vö. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái I–XI. Bp. 1891–1914. I. 139. Szinnyei a művet minden bizonnyal tévesen gróf Amade Antal – zalai adminisztrátor és zágrábi főispán – munkájaként tünteti fel.

⁶⁹ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 61. 1809. márc. 21.

⁷⁰ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 81.

⁷¹ *N. N.*: *Ad Hungaros veteri gentis more arma parantes*. Pestini. 1809. Vö. *Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. XIV. 1287.

⁷² MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 77. 1809. ápr. 4.

⁷³ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 78. 1809. ápr. 4.

⁷⁴ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 79. 1809. ápr. 4.

cikk tendenciózus kommentárja volt.⁷⁵ Ekkor mutatták be a hivatalos kormánylap, a *Wiener Zeitung* 1809. március 24-i számának „különös toldalékát”, amely a március 12-i *Frankfurter-Journal*-ban az Osztrák Császárság fegyverkezéséről egy „bécsi levelező” tollából megjelent írás állításait igyekezett cáfolni.⁷⁶ Április 5-én iktatták a hat bécsi Landwehr-zászlóalj zászlószentelőjére a bécsi Szent István bazilikában mondott prédikációt.⁷⁷

1809. április 6-ával került az iktatókönyvbe, hogy Beckers hivatalos propagandanyomtatványokat „adott át iktatásra”: Károly főherceg aznapi hadparancsát és a „német nemzethez” intézett proklamációját, I. Ferenc április 8-i, a hadsereghez való távozása alkalmából „Ausztiria népeihez” intézett kiáltványát, a Friedrich von Gentz által írt hadüzenetet (*Manifest*), a tiroliakhoz intézett proklamációt, illetve a hadsereg napihíreinek sorozatát.⁷⁸ A hét tétel jegyzéke szintén megtalálható a *Miscellen*-kötetben, illetve az erre utaló számok az ekkor benyújtott műveken.⁷⁹ Ugyanezen a napon Beckers „több röpiratot” is átadott.⁸⁰ Kisfaludy Sándor 1809. április 10-én, tehát a háború megindításának napján adta be hivatalosan „a magyar nemzethez intézett hazafias írását”, azaz a nádori megbízásra készült félhivatalos *Hazafüüi Szózat* Schedius Lajos által készített német fordítását.⁸¹

Ezután legközelebb csak 1809. május 25-én mutatták be a Károly főherceg által megküldött és közhírré tétetni rendelt hadihír leiratát, amelyben az asperni csatáról tudósította I. Ferencet,⁸² 28-án pedig ennek kapcsán a május 24-i hadparancs, az uralkodó hozzá intézett kabineti irata és a vonatkozó hadihír 50–50 példányát.⁸³ Végül a fenti jelzet alatti utolsó iktatott tétel az a hírheft latin nyelvű, kollaborációra felszólító franciabarát pamflet (*Nobilis Hungarus ad Hungaros*), amely a Napóleon nevében Bécs megszállását követően, 1809. május 15-én a magyar nemesi nemzethez kibocsátott kiáltványhoz kapcsolódott. A nyomtatványt egy másirányú kérelemhez csatolva báró Pászthory Menyhért, egykori császári-király határőr, a háború alatt a somogyi inszurgens lovasezred ezredese küldte

⁷⁵ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 80. 1809. ápr. 4.

⁷⁶ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 81. 1809. ápr. 4.

⁷⁷ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 82. 1809. ápr. 5.

⁷⁸ „Beckers Gen[era]lAdj[utant] übergiebt zu Protocoll den Armee Befehl des E[erst] H[erzog] Generalissimus vom 6ten April 1809. Die Beurlaubung S[eine]r Majestat von den Volkern Oesterreichs dedo 8ten April, bey der Abreise zur Armee. Aufforderung des Generalissimus an die deutsche Nation zu Beherzigung ihrer Lage; das Manifest, Proclamation an die Tyroller, dann Tagsberichte der Armee (ad acta)” – MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 83. 1809. ápr. 6.

⁷⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 6.

⁸⁰ „Beckers G[ene]ralAdj[utant] übergiebt zu Protocoll mehrere Flugschriften (ad acta)” – MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 84. 1809. ápr. 6.

⁸¹ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 91. 1809. ápr. 10.

⁸² MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 396. 1809. máj. 25.

⁸³ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 414. 1809. máj. 28.

meg.⁸⁴ Pászthory, aki maga is tisztában volt a háborús propaganda jelentőségével, levelében olyan cáfoló írárok elkészítését javasolta a nádornak, amelyek alkalmassak arra, hogy „lángra lobbantsák a kedélyeket a haza közös védelmére”. Míg a leveléhez mellékelte pamflet egyik példányát áthelyezték a gyűjteménybe (ex No. 1025),⁸⁵ egy másik az eredeti irat mellett maradt.

Jól látható, hogy a gyűjtemény a Beckers főszárnysegéd által 1809. április 6-án a katonai kancelláriának hivatalos úton benyújtott nyomtatványok nyomán, az I. No. 83. és 84. iktatószám alatt elhelyezett iratokból jött létre, melyekhez a későbbiekben számos más iratot is hozzátartoztak, feltüntetve rajtuk az „ad I. no. 83” vagy „84” megjegyzést. Ezek egy részét valamikor később, de minden bizonnyal nem sokkal a háborút követően külön kötetbe kötötték, így tettek az *Oesterreichische Zeitung* számaival is.

A korpusz

A gyűjtemény a háború 1809. április 10-i kitörését megelőző hónapoktól fogva az 1809. október 14-i schönbrunni békét követő demobilizációs időszakig tartalmaz propagandamunkákat: vegyesen osztrákpárti hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos aprónyomtatványokat, időszaki sajtótermékeket, némi kéziratos (másolatok, versek, hivatalos iratok, levelezés), illetve néhány, a franciákhoz köthető szöveget is. A korpusz méretének és összetételének összevetése az 1809-es birodalmi és magyarországi propagandatermés egészével nehézkes, mert ezekről a nyomtatványokról teljességre törekvő bibliográfia nem készült,⁸⁶ így csak a dimenziói érzékelhetők. A legkorábbi egy alkalmi német kéziratos versciklus, mely eredetileg az 1797-es inszurrekció során keletkezett, bár valószínűleg későbbi másolatról van szó.⁸⁷ Az első iktatott munka Kreskay Imre verse, míg a legkésőbbi nyomtatványok 1810-esek: békét ünneplő dalok, versek,⁸⁸ illetve egy Napóleon és Mária Ludovika esküvőjére írt költemény.⁸⁹ Az utolsó tétel egy kézirat Győr 1809-es ostromáról, amelyet a győri kalendárium 1811-es kötetéből másoltak ki.⁹⁰

⁸⁴ MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 38. köt. Protocoll. I. No. 1025. 1809. júl. 25. Az iratot lásd MNL OL N 25 Militär-Kanzlei III. 26. cs. I. No. 1025. (Fasc. 6. Rot. 5. St. 2.) 1809. júl. 25.

⁸⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 60.

⁸⁶ A hivatalos nyomtatványok legteljesebbnek mondható bibliográfiáját lásd a következő disszertáció függelékében: *Redl, E: Flugblätter und Flugschriften i. m.*

⁸⁷ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 85. Ez a következő három versből áll: 1) Als das für diese Adeliche Insurrection bestimmte Artillerie Geschütz bey selber einrückte, 2) Als bey Steinamanger in das Laager eingerückt wurde, 3) Als dem 17ten S^{er} Majestät der Kayser diese Adeliche Insurrection in Allerhöchsten Augenschein nahmen.

⁸⁸ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 57., I. No. 84. No. 87.

⁸⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 50.

⁹⁰ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 93.

A korabeli lajstrom összesen 93 elemet sorol fel, ennél azonban jóval több bibliográfiai tételtől van szó. Megtalálható benne az osztrák oldalon keletkezett összes jelentősebb, hivatalos úton kibocsátott proklamáció, hirdetmény, hadparancs, rendelet, hadüzenet, illetve ezek magyar fordításai, egyéb hivatalos nyomtatványok (fegyverszünet, békeszerződés), valamint a hadihírek sorozatai és az *Oesterreichische Zeitung* példányai, melyek hivatalos úton jutottak el a nádorhoz. Hasonlóan őriznek példányokat a József főherceg nevében vagy közreműködésével kibocsátott magyarországi hivatalos propagandanyomtatványokból is. Az időszaki sajtót illetően szerepelnek benne osztrák és magyarországi újságok lapszámai, illetve a hadihírek Kulcsár István által készített nem hivatalos magyar fordításai. Tartalmazza a legfontosabb, a Polizeihofstelle és a magyar kancellária által megküldött, különféle műfajú osztrák félhivatalos munkákat, magyar oldalról pedig a nádor megbízására készült félhivatalos *Hazafiúi Szózat* egy német példányát. A legváltozatosabb csoportot az osztrák, illetve magyar vonatkozású nem hivatalos propagandamunkák alkotják: beszédek, pamfletek, költemények. Különösen gazdag a gyűjtemény alkalmi verses anyaga: részben anonim buzdító versek, békeversek, illetve franciaellenes paszkvillusok találhatók benne.⁹¹ A két legjelentősebb ellenséges propagandanyomtatvány, Napóleon magyarokhoz intézett kiáltványa és az ehhez kapcsolódó franciabarát latin röpirat szintén fellelhető benne. A nyomtatványok mérete nagy változatosságot mutat: a hivatalosság által gyakran alkalmazott ívrétől, a röpiratokra jellemző negyed- és nyolcadréten át a levélformátumig terjed. Ennek alapján elmondható, hogy a nádor és Beckers főhadsegéd nemcsak az 1809-es háborúhoz kötődő, hivatali úton összegyűjtött birodalmi érdekű hivatalos és félhivatalos propaganda terrénumát, de a nem hivatalos munkák egy jelentős szeletét is ismerte, sőt ez utóbbin belül a magyar vonatkozású anyagokat a maguk korában épp ők látták át a legjobban.

Marginálisok és egyéb megjegyzések

A hivatali ügyvitelhez tartozó iktatószámokon, jelzeteken és egyéb megjegyzéseken túl a tételek egy részén olvasói észrevételt tartalmazó feljegyzések is találhatók. Ezek kis része a katonai kancellária valamely hivatalnokának kezéhez kötődik, melytől számos irat tisztázata, másolata, iktatószáma, a *Directorium*, a *Real-Index* és az 1806-os *Register über die Exhibiten der Insurrection* kötetek bejegyzéseinek nagy része is származik; többsége pedig egy másik kéz által írt rövid, értékelő, osztályozó

⁹¹ Vö. *Porkoláb Tibor*: Szempontok a francia háborúk insurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához. In: *Textológia, filológia, értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. Szerk. Czifra Mariann – Szilágyi Márton. Debrecen 2014. 191–215.

vagy azonosító megjegyzés. Az egyes munkákat alighanem a nádori főszárnysegéd, gróf Beckers ezredes olvasta át, jegyzetelte meg, illetve számolt be róluk. Ezt erősíti az is, hogy 1808 végén a nádor Beckers útján bízta meg Kisfaludyt, hogy a magyar nemességnek röpiratot készítsen, s ő kapta meg a szerzőtől annak előzetes német kivonatát is. Az informális úton benyújtott munkák egy részét minden bizonnyal közvetlenül a főszárnysegédnek, s rajta keresztül a nádornak címezték. Erre mutat, hogy az idős helytartótanácsos, alkalmi költő és a magyar nyelv pártolója, Darvas Ferenc az általa írt háborús röpiratot „Méltóságos Oberster Gróf Bekkersz Urnak” dedikálta.⁹² Az iktatókönyv alapján az is világos, hogy az utóbb I. No. 83. és 84. számok alatt iktatott iratokat hivatalosan a főszárnysegéd nyújtotta be iktatásra a katonai irodába. Mivel József főherceg katonai kancelláriájában iktatott iratokról van szó, feltételezhetjük, hogy az azokon szereplő értékelő és deskriptív megjegyzések egyúttal a nádor mint országos méltóság és az inszurrekció főparancsnoka hivatalos álláspontját is tükrözik. A továbbiakban a nyomtatványoknak, esetlegesen kéziratoknak a rajtuk szereplő megjegyzésekből kirajzolódó használatát veszem közelebbről szemügyre annak érdekében, hogy a propagandával kapcsolatos hivatalos elvárásrendszert rekonstruálhassam.

Az olvasói észrevételt kifejező megjegyzések legtöbbször piros írónnal vagy graffittal kerültek rá, brosrák esetén általában a borítóra vagy a címlapra, röplapok esetén az első lap *rectó*jára. Zömük egy kézhez köthető, többnyire egyszavas, de akad néhány atipikus eset is. A jegyzetek többsége a háború kezdetekor megjelent propagandamunkákon található, ám az időszak egészét lefedi. A nyomtatványok, kéziratok használatának nyomairól tanúskodó különféle marginális és interlineáris megjegyzéseket funkciójuk szerint további altípusokra: azonosító, osztályozó vagy minősítő kommentárookra oszthatjuk. Az azonosítás a szerzők, a fordítók kilétére, ritkábban a beküldőkre, illetve a nyomdahelyre irányult. Egy másik csoportjuk klasszifikációs jellegű, tehát a műfajra vonatkozó deskriptív meghatározást tartalmaz. Végül egy jelentős részük kvalifikál, azaz az adott propagandatermék minőségére, értékére utal. A nyomtatványok egy részén a három fenti csoportba nem besorolható és nem tipologizálható megjegyzések fordulnak elő. Míg az osztályozott propagandamunkák között vegyesen találhatunk birodalmi és magyar érdekűek, addig az azonosítás és a minősítés döntően az utóbbiakhoz kapcsolódik. Mivel az osztrákpárti nyomtatványok, köztük a nem hivatalos munkák már átestek az előzetes cenzúrán, megkapták az imprimatúrát, és terjedtek a nyilvánosságban, így az értékelés tulajdonképpen az utólagos revízió egy fajtáját képviselte, nem tudjuk azonban, hogy ez járt-e bármiféle következménnyel a szerzőkre és munkáikra nézve.

⁹² MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 84.

Azonosítás

Az anonim, ritkábban pseudonim nyomtatványok egy részén szerepel szerzői attribúció. Ennek oka lehet az, hogy hivatalos megbízásra készültek, esetleg maga a szerző árulta el a kilétét munkájának beküldésével vagy személyes átadásával, de tükrözhet közvélekedést is. Akad néhány nyomtatvány, ahol a megjegyzés a nyomdát vagy kiadót tisztázta.

Márton Józsefnek, a bécsi egyetem magyar nyelv professzorának neve szerepel Károly főherceg 1809. április 6-i hadparancsának hivatalos magyar fordításán,⁹³ és Ottlik Dániel, Pest megye főjegyzőjének neve az uralkodó Altheimben 1809. április 10-én kiadott felkelési parancsának magyar nyomtatványán, melyet a vár-megye fordíttatott le latinról, és adott nyomtatásba.⁹⁴ A nádor által 1809. április 27-én Budán a magyarokhoz kibocsátott német röpirat fordítója a marginális szerint Csohányi József százados volt.⁹⁵ Két ellenséges propagandamunkán szerepel megjegyzés. A Napóleon-féle schönbrunni proklamáció francia–latin–magyar változatára felvezették, hogy a fordítást Batsányi János készítette.⁹⁶ A magyar fordításból komoly ügy keletkezett, melyet kiterjedt vizsgálat követett, ennek iratai, illetve szövege alapján a későbbi szakirodalom megpróbálta tisztázni a szóba került személyek érintettségét a fordítás és a korrektúra elkészítésében.⁹⁷ Számunkra itt most elsősorban az a fontos, hogy amikor a megjegyzés készült, a nádori hivatalban Batsányit tartották a fordítónak. A Pászthory ezredes által beküldött *Nobilis Hungarus...* című röpirat szerzőségét ezzel szemben nem sikerült a nádori körökben megállapítani, azon pirossal csak annyi szerepel, hogy az ellenséges oldalon keletkezett (*auffeindlicher Seite geschrieben*).⁹⁸

A hivatalos hadihírek német nyelvű sorozatának nem hivatalos, *Tábori Tudósítások* címen kiadott magyar fordításának példányai folyamatosan érkeztek a nádori katonai irodához, több példányukra felvezették, hogy kiadjuk, fordítjuk a „pesti magyar újság”, azaz a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője, Kulcsár István.⁹⁹ Hasonlóan Kulcsár neve szerepel fordítóként János főherceg tiroliakhoz intézett röplapos proklamációján,¹⁰⁰ illetve a hivatalos hadüzenet

⁹³ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 6.

⁹⁴ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 9.

⁹⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 11.

⁹⁶ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 19.

⁹⁷ *Kosáry D.*: Napóleon i. m. 84–92, 102–110.

⁹⁸ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 60. A röpiratról lásd *Kosáry D.*: Napóleon i. m. 89–92.

⁹⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 42., No. 53.

¹⁰⁰ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 69.

(*Hadizenet*) egyik magyar változatán is.¹⁰¹ A nádori megrendelésre készített röpirat német nyomtatványán pedig az olvasható, hogy az eredeti Kisfaludy munkája, és Schedius Lajos fordította magyar nyelvből.¹⁰²

Az *Europa* című lapban megjelent latin vers szerzőjéről csak annyit jegyeztek meg, hogy *ein Domher zu Veszprim*, azaz „veszprémi kanonok”,¹⁰³ de Rosty János neve nem került elő.¹⁰⁴ A három nyelven, németül, latinul és magyarul is publikált *Anrede eines Ungarn...* című röpiratot a rajta található, a többtől eltérő kézírással tett megjegyzés szerint gróf Pálffy Ferdinánd írta.¹⁰⁵ A *Lárma!* címet viselő munkán szereplő „Tarródy”, Tarródy István helytartótanácsost fedi.¹⁰⁶ A szintén az ő tollából származó, 1810. március 5-én, Napóleon és Mária Lujza esküvőjére írott alkalmi vers példányán hasonlóan egy más kéztől származó megjegyzés tisztázza a szerzőséget, bár a keresztnevét eltéveszti (*Statthalt. Arth. V. Tarodj*).¹⁰⁷ A *Fegyver ellen valo* című röpiraton egy megint más kéz által írt *Darvas Cons.* utal Darvas Ferenc szerzőségére.¹⁰⁸ A *Patriotische Gesänge eines Ungar's* című anonim német verses nyomtatvány első részére a *Rosler* vezetéknévét írták, ami az ez idő tájt a *Vereinigte Pester und Ofner Zeitung* szerkesztőjeként dolgozó Johann Christian Röslert fedi.¹⁰⁹

Két, a franciákkal szembeni spanyol felkeléshez kapcsolódó, nyomda és nyomdahely nélküli kiadványon nyomdát, illetve kiadót azonosító megjegyzés szerepel: eszerint Zaragoza 1808. augusztusi első ostroma során José Rebollo de Palafox y Melci herceg, a város védőjének az ostromló Charles Lefebvre tábornokhoz címzett levelét „Trattnernél nyomták”,¹¹⁰ azaz Trattner Mátyásnál Pesten; míg a szintén Zaragoza 1809. februári második ostroma kapcsán keletkezett *Spanien ist noch nicht erobert* című röpirat a kommentár szerint a pesti könyvkereskedő, Konrad Adolf Hartleben kiadása.¹¹¹ A szöveg bizonyíthatóan bécsi röplapos német kiadását nem találtam meg, ugyanakkor az 1809-es Anton Pichler-féle francia edíció Röslér verseivel együtt azon „éppen megjelent és a jelen körülményekre vonatkozó költemények és kis írások” között volt, melyekből 1809. április 21-én

¹⁰¹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 5.

¹⁰² MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 75.

¹⁰³ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 52.

¹⁰⁴ Szinnyei minden bizonnyal tévesen a névkonon Rosty János, Tolna megyei birtokos nemes, insurgens munkájának tartja a verset. Vö. *Szinnyei J.: Magyar írók i. m. XI. 1201.*

¹⁰⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 61.

¹⁰⁶ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 82.

¹⁰⁷ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 87.

¹⁰⁸ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 84.

¹⁰⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 78. Szinnyei nem ismeri ezt a munkáját. Vö. *Szinnyei J.: Magyar írók i. m. XI. 1339–1341.*

¹¹⁰ A kiadásról lemaradt a levél keltezése: Albarracín, Aragónia, 1808. aug. 28. – MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. No. 66.

¹¹¹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 77.

Hager, a Polizeihofstelle alelnöke 10–10 példányt küldött Rainer főhercegen keresztül az uralkodó számára.¹¹²

Néhány olyan munkát is találhatunk, amelyre valószínűleg annak a személynek a nevét jegyezték fel, aki révén a mű eljutott a nádorhoz. Egy baranyai vonatkozású propagandanyomtatvány, Győri Mihály bűdösfai prédikátornak a megyei felkelők számára készített *Induló Mars* című munkája, „melly a’ Francia Király megölettetésére készítettett” nótára íródott,¹¹³ illetve egy másik, névtelen, nyomdahely nélküli háromstrófás költemény¹¹⁴ Végh István baranyai főispántól (*von Obergesspann S. Végh*), helytartótanácsostól¹¹⁵ jutott el a nádorhoz. Az álnéven írt *A’ Gunyoló* című verses röpiraton szereplő megjegyzés szerint a munka Rudnay Sándor választott ansariai püspöktől érkezett (*ist vom Bischof Rudnay*),¹¹⁶ aki 1808–1809-ben a helytartótanács főpapi rangú tanácsosa volt.¹¹⁷ A röpirat szerzője is egyházi személy, Nagy Gábor, aki 1804-től 1809. november 18-i haláláig teológiát tanított a pesti egyetemen.¹¹⁸ Mindkét esetben az történhetett, hogy az érintett, József főherceggel hivataluk révén is közeli kapcsolatban álló egyházi és világi méltóságok, magasrangú kormányzékeni hivatalnokok valamilyen módon – közkézen forogtak, maguk a szerzők küldték meg nekik, hivataluknál fogva – maguk jutottak hozzá ezekhez a nyomtatványokhoz, majd mint érdeklődésre számot tartót továbbították azokat Beckersen keresztül a nádorhoz.

Osztályozás

A hat bécsi Landwehr-zászlóalj zászlószentelőjén elmondott német beszédnél *eine Predigt*, azaz prédikáció,¹¹⁹ a *Spanien ist noch nicht erobert* című röpiratnál *Auszug aus den Zeitungen*, azaz újságkivonat,¹²⁰ míg *A’ Gunyoló* című munkánál *ein hungar[isches] Gedicht*, tehát magyar vers megjegyzés szerepel.¹²¹ Az *Ad Hungaros veteri...* borítójára írt *classisch* megjegyzés arra utal, hogy a verset a korban bevett klasszicizáló neolatin költészeti hagyományhoz sorolták.¹²² Műfaji és funkcioná-

¹¹² ÖStA AVA PHSt 4054/b. 1809. A bécsi francia kiadás: Réponse du Général Palafox au Général Lefebure, qu’il avoit sommé de se soumettre avec son armée... A Vienne 1809.

¹¹³ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 70.

¹¹⁴ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 71.

¹¹⁵ *Ember Gy.*: A m. kir. Helytartótanács i. m. 201.

¹¹⁶ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 83.

¹¹⁷ *Ember Gy.*: A m. kir. Helytartótanács i. m. 198.

¹¹⁸ Lásd: *Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. IX. 568–569.

¹¹⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 63.

¹²⁰ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 77.

¹²¹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 83. Ezen szerepel egy további olvashatatlanra vált vagy tett, eredetileg szintén piros írónnal írt, feltehetően minősítő megjegyzés is.

¹²² MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 81.

lis értékelést tartalmaz a bécsi Ignaz Franz Castelli *Volksstimme* című populáris, kifejezetten a „népre” irányuló német dalának nyomtatványán szereplő *lehr[end]*, azaz tanító jellegű szövegre utaló megjegyzés.¹²³

Az osztályozáshoz tartozik az *Officiell* címke is, mellyel mindössze három telt láttak el. A teljes korpuszban ennél jóval több hivatalos nyomtatvány található (többek között hadparancsok, proklamációk), ám e minősítéssel nem ezeket, hanem a felsőbb megrendelésre készült és hivatalos úton terjesztett, de a hivatalosság látszatát kerülni igyekvő, jelen dolgozatban félhivatalosnak nevezett munkákat jelölték. Ezek mind Bécsben nyomtatott, nyolcadrét méretű füzetek: a *Moniteur* cikkére írott észrevételeket tartalmazó *Observations*,¹²⁴ a *Die Landes Vertheidigungs-Anstalten in den österreichischen Kaiserstaaten*,¹²⁵ illetve az *Aufruf an Oesterreichs Völker* című röpiratok.¹²⁶ Úgy tűnik, hogy – legalábbis a katonai kancellárián – külön egyiket sem iktatták, az „Ausztiria népeihez” intézett röpirat példánya pedig feltehetőleg a Polizeihofstelle által küldött 50 darab egyike,¹²⁷ amely először Beckershez került, aki elolvasását követően benyújtotta azt az irodához.¹²⁸

Minősítés

Tizenkét művön *gut*, egyen *mediocriter*, kettőn *invektiv*, kettőn *pesime* két további egyéb negatív értékelés (*sehr schlecht*, *unverständlich*) szerepel. A minősítések kisebb része a hivatalos munkák magyar fordításainak minőségére, nagyobb részük pedig a különféle műfajú, nem hivatalos propagandatermékek nem esztétikai, hanem instrumentális jellegű, retorikai-politikai kritériumoknak megfelelő értékelésére vonatkozik. Az alapján kvalifikálták őket, hogy megfeleltek-e azoknak az implicit normáknak, melyeket a nádor a nyomtatott háborús propagandával szemben támasztott.

1) Pozitív

A fordítások esetében csupán egyetlen minősítéssel találkozhatunk: Károly főherceg 1809. április 6-i bécsi hadparancsának Márton József által készített fordítására a *gut* megjegyzés került, amelyet itt leginkább instrumentális értelemben véve annyit jelent, hogy a „célnak megfelelő”. A politikai lírát illetően ide tartozik

¹²³ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 74. Rövid életrajzát lásd Österreichische Biographische Lexikon 1815–1950 I. Wien 1957. 138.

¹²⁴ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 59.

¹²⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 76.

¹²⁶ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 80.

¹²⁷ A röpirattal kapcsolatos iratokat lásd ÖStA AVA PHSt 4054/b. 1809.

¹²⁸ Az iktatókönyv felsorolásában az I. No. 83. alatt nem szerepel, de az említett kéziratos listán az utolsó, 11. helyen épp ezt a munkát találhatjuk.

Pázmándi Horvát Endre (András) téti plébános inszurrekciós költeménye,¹²⁹ egy névtelenül *A' felkelő Magyar Nemes Sereghez* intézett munka,¹³⁰ a Nürnbergből származó budai Johann Paul Köffinger versfűzése,¹³¹ Kreskay Imre inszurrekciós költeménye,¹³² az 1797-es inszurrekció alkalmából írt német kéziratos alkalmi versek,¹³³ továbbá egy német békevers.¹³⁴ A birodalmi érdekű prózai munkák közül *gut* minősítést kapott a háború okait magyarázó bécsi röpirat,¹³⁵ illetve az a két „levélformátumú” aprónyomatvány, melyeket egy közvetlen hangnemű hazafias felszólítással ellátott borítékban terjesztettek.¹³⁶ A magyar vonatkozású anyagok közül Darvas helytartótanácsos 1809. április 10-én Budán kelt munkája,¹³⁷ valamint Szent-Gály Mihály inszurgens hadnagy 1810. január 15-én, a veszprémi inszurrekció eloszlásakor Márkus József inszurgens gyalogos ezredeshez intézett latin búcsúbeszéde érdemelte ki ezt a minősítést.¹³⁸

2) Középszerű

Egyedül a Bécsben, egyszerre három nyelven nyomtatott *Anrede eines Ungarn...* című röpiraton szerepel a mű közepes színvonalára utaló *mediocriter* megjegyzés.¹³⁹ Korábban formai és tartalmi jegyei alapján felmerült, hogy udvari megbízásra készült félhivatalos munkáról van szó: az irodalomtörténész Csetri Elek szerint ez volt az időszak leglojálisabb röpirata, amely úgy érvelt, mintha szerzője nem lett volna tisztában az uralkodó rendi politikai felfogással.¹⁴⁰ A minősítés minden bizonnyal épp az említett jellemzőkre utalt, azaz arra, hogy bár a pamflet a magyar nemességet igyekezett buzdítani, meglehetősen célszerűtlen módon tette ezt. Vesztes háború esetére például kilátásba helyezte, hogy ha I. Ferenc meg is tarthatja trónját, amennyiben többi tartományait elveszti, kénytelen lesz biztonsága érdekében az alkotmány és a szabadság feláldozása árán más törvények szerint kormányozni az országot. A röpirat félhivatalos jellege nem bizonyítható, de ha a szerzői attribúció helyes, akkor hangneme nem meglepő, hisz szerzője egy

¹²⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 54.

¹³⁰ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 71.

¹³¹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 62. *Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. VII. 4–5.

¹³² MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 64.

¹³³ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 85.

¹³⁴ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 50.

¹³⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 79.

¹³⁶ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 72. és 73.

¹³⁷ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 84.

¹³⁸ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 86.

¹³⁹ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 61.

¹⁴⁰ *Császár Elemér*: In: Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére I. Szerk. R. Kiss István. Bp. 1909. 297–338., 307.

udvarhű bécsi magyar arisztokrata, gróf Pálffy Ferdinánd, a királyné bizalmas híve és a „háborús párt” egyik oszlopa volt.¹⁴¹

3) Negatív: Retorikai és politikai normasértések

A nádori hivatalosság propagandával kapcsolatos normarendszere mindenekelőtt a határai felől, a normasértések vizsgálatán keresztül rekonstruálható. Hat szöveg valamilyen kifejezetten negatív minősítést kapott: ebből kettő értékelése inkább retorikai (*unverständlich, sehr schlecht*), míg négy másiké inkább politikai dimenzióban értelmezhető (*pessime, invectiv*). Tóth József, pesti magyar káplán 1809. április 15-re keltezett *Magyarok!* című rövid buzdító beszédére az „érthetetlen” megjegyzést írták.¹⁴² A bonyolult körmondatokkal, költői képekkel és elliptikus szerkezetekkel zsúfolt szöveg egy magyarul tudó, de német anyanyelvű olvasó számára retorikai-funkcionális szempontból minősülhetett érthetetlennek. Az anonim *Oestreicher! Ungarn! Böhmen!* című nem hivatalos röplapot magyar szempontból „nagyon rossznak” értékelték.¹⁴³ A szöveg az összbirodalmi propaganda terméke volt, mely „testvérekként” kezelte az osztrákokat, magyarokat és cseheket, a háborút pedig közös vállalkozásként igyekezett legitimálni. Az alattvalókat mint I. Ferenc „gyermekait” az uralkodóért mint „atyjukért”, a monarchiáért mint közös hazájukért és önmaguk fenntartásáért javaik és vérük feláldozására szólította fel, többek között a tirolai és a spanyol felkelés példáira is hivatkozva. A negatív értékelés oka az lehetett, hogy a szöveg ugyan már címében is megszólította a magyarokat, szerzője láthatóan nem törekedett – vagy vonatkozó ismeretek híján nem volt képes – arra, hogy az ország sajátos alkotmányos helyzetéből és hagyományából fakadó érveket sorakoztasson fel, hanem végig egy egyneműsítő birodalmi regiszterben nyilatkozott meg (például I. Ferencet is csak mint császárt említette).

Simonyi András, császári-királyi kamarás, udvarnok 1809. március 18-án Pesten keltezett latin röpiratára a *pessime* megjegyzés került, ami ebben a kontextusban olyasmint jelenthetett, hogy politikai értelemben „igen rosszul” van megírva.¹⁴⁴ A röpirat azt mérlegelve, hogy „mennyit nyom egy felkelő Magyarországon”, történelmi példákon keresztül érvelt a magyarok katonai kiválósága és az irreguláris katonáskodás hatékonysága mellett. A szerző szerint ha magyar nemesek kelnek fel, ők a Szent Korona tagjaiként nem pénzért, hanem a szabadságukért harcolnak, keményebben mint a zsoldosok. A nem nemesek természete is ehhez hasonló, mivel egy részük „örökös szolgaságba” süllyedt nemesek utóda, ráadásul

¹⁴¹ Domanovszky S.: József nádor iratai i. m. III. 543.: 4. jegyz.

¹⁴² MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 56.

¹⁴³ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 35. Vö. Színnyei J.: Magyar írók i. m. XII. 1091–1092.

¹⁴⁴ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 3½

aki Magyarországon született, más nemzetek tagjainál hűségesebb királyához, így, ha tömeges (*in Massa*) felkelésre kerülne sor, a parasztok, éppoly félelmetesek lennének egy reguláris hadsereghez képest, mint a nemesség. A magyarok hadi erőit és haditetteit illető túlzások mellett feltehetően az volt a negatív értékelés oka, hogy a röpirat az inszurrekció harcértékét a regulárisoké fölé emelte, amivel rossz fényt vetett a császári-királyi hadseregére, egyúttal eltért az 1808-as törvények értelmezésétől, mely szerint a felkelés mindenekelőtt a nemesség személyes terhe. Hasonló megjegyzést kapott Győr vármegye és szabad királyi város egyesült deputációjának a francia megszállás alatt kibocsátott hirdetménye. Ez a győrieket 500 forint nyomravezetői díj fejében arra ösztönözte, hogy jelentsék fel annak a gúnyiratnak, „ostoba motsokkal telles” írásnak a szerzőjét, amelyet a Louis Narbonne, Győr kormányzója 1809. július 16-án kibocsátott, Napóleon pártfogását ajánló proklamációjára adott válaszként terjesztettek a városban.¹⁴⁵ A katonai kancellária egyik hivatalnok a paszkvillus egy másolatára felvezette az ügy rövid kivonatát is.¹⁴⁶ Ez esetben tehát a magyar hatóságoknak a franciákkal szemben tanúsított lojalitása válthatta ki a negatív értékelést.

A két *invektiv*, azaz becsmérő-támadó minősítésű verses nyomtatvány egyike a *Lármá!*,¹⁴⁷ a másik pedig a három költeményt tartalmazó *Patriotische Gesänge eines Ungar's* című versfüzér volt.¹⁴⁸ Ezek 1809 áprilisában, illetve márciusában névtelenül jelentek meg az eredetükre utaló koholt nyomdahely alatt. A szerzősége vonatkozó megjegyzések alapján az előbbit Tarródy István helytartótanácsos, császári-királyi kamarás,¹⁴⁹ míg az utóbbit Johann Christoph Rösler írta, akinek pest-budai német lapja alaposan kivette a részét a háborús propagandából is. A költemények valószínűleg személyes politikai meggyőződésből és/vagy érdekből íródtak. Mindkét alkalmi szerző jelentős pozíciót töltött be, így az anonimitás védelme nemcsak azt tette lehetővé, hogy érzékeny politikai témában nagyobb nyíltsággal fogalmazzanak, de egy francia megszállás esetén megóvhatta volna őket a retorzióktól. Ez különösen annak fényében lényeges, hogy mindkét vers igen nyíltan és élesen támadta Napóleon személyét. A Tarródy-féle nyomtatványban alá vannak húzva azok a sorok, amelyekért kijárt az *invektiv* címke. Ezek szerint egyrészt a törvények és a korabeli közfelfogás szerint is honvédelmi céllal hadakozó magyar felkelőket a francia császár meggyilkolására szólította fel, a

¹⁴⁵ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 55.

¹⁴⁶ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. No. 49. Proclamation. Mottója: Wer sind des Bonaparts Lügen satt, / Und scheissen auf sein Extra-Blatt.

¹⁴⁷ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 82.

¹⁴⁸ MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 84. No. 78. Ezek a következők: Der Patriot, An Ungarns adeliche Insurrection, Oestreich's Völker.

¹⁴⁹ *Ember Gy.*: A m. kir. Helytartótanács i. m. 203.

fizikai megsemmisítést („Megne nyugodgy te mind addig, méglen Vitéz Karoddal / Napóleon’ életének véget nem vetsz Kardoddal...”)¹⁵⁰ és a *damnatio memoriae*-t is kilátásba helyezve. Ráadásul azzal, hogy nyíltan megnevezte az ellenséget, a korabeli nyomtatott propagandanyilvánosságot jellemző tabut tört meg. Másrészt Napóleon Nápoly, majd Spanyolország élére állított bátyja, Joseph Bonaparte kertes származását firtatta („*Sehonmai Nemzetéből* tevén nékik új Királyt...”¹⁵¹), kétségbe vonva ezzel a Bonaparte-ház uralmának legitimitását. A Rösler-féle brosúrán, mely egyszerre képviseli a *hungarus* jellegű magyarországi és a birodalmi állampatriotizmust, nem szerepelnek aláhúzások. Ellenséggépe civilizációs szembenállásra épül: az illegitimnek minősített erőszakra alapított napóleoni rezsim az új barbárságot (*Neubarbaren*) testesíti meg, mely „börtönné és kórházzá” változtatja a világot, amellyel szemben Ausztria népeinek, köztük a magyar inszurgenseknek a harca civilizatorikus jelleget ölt. Rösler ugyan nem írta le Napóleon nevét, de a Tarródy-vers aláhúzásai nyomán feltehető, hogy elsősorban a Bonaparte-ház parvenü eredetére utaló sorai miatt – melyekben a francia császár trónra ültetett családtagjait bérenceknek, szolgálknak nevezte (*Miethlinge*) – kapott negatív minősítést. Emögött valószínűleg az a felfogás húzódhatott meg, hogy a nyílt vitatása annak, hogy egy koronás fejedelem, egy dinasztia uralma származásánál fogva legitim-e, potenciálisan átvihető más monarchikus berendezkedésű országokra is.

Érdemes ezt összevetni Kreskay Imre meglehetősen durva hangvételű versével, mely Tarródyéhoz hasonlóan a francia császár kivégzésére szólította fel a felkelőket („Útasítsd vitéz kezedd / Az Halál’ Országára.” stb.). Kreskay nem nevesítette Napóleont, s bár számos jellegzetes toposzt felhozott személyével kapcsolatban (kevélység, gögősség, telhetetlenség stb.), származását nem tette vita tárgyává. A költemény erőteljes negatív reakciókat váltott ki olvasói egy részében, Horvát István politikai-morális, Pázmándi Horvát Endre pedig poétikai normasértésként tekintett rá.¹⁵¹ Kreskay művét azonban hivatalos szempontból „jónak” minősítették, tehát összhangban állt az – ez esetben mindenekelőtt a nyomtatott, nem hivatalos – inszurrekciós propagandát illető, instrumentális szempontokat érvényesítő nádori elvárásokkal. Ezek pedig úgy tűnik, legalábbis az adott esetben, igencsak rugalmasnak bizonyultak: egy civilizatorikus értelmezés keretei között a Napóleonnak tulajdonított barbár, illegitim erőszakkal szemben még az is igazolható volt, hogy az inszurgensektől valaki – a neve kimondása nélkül – a francia császár meggyilkolását várja el.¹⁵²

¹⁵⁰ Az eredetiben szereplő aláhúzást kurziválással jelöltem itt és a 36. jegyzetben. – N. Á.

¹⁵¹ Részletesen lásd Nagy Á.: Kreskay Imre i. m. 215–224.

¹⁵² Vö. Jan Philipp Reemtsma: Bizalom és erőszak a modern társadalomban. Ford. Papp Zoltán. Bp. 2017. 215–374.

4) Atipikus

Két röpirat borítójára ugyanattól az ismeretlen kéztől egy-egy, a korban alapvetően proverbialis szerepben használt Horatius-idézet került. A megjegyzés szerzője az eredetihez képest mindkét esetben kihagyott néhány szót, egy ízben pedig más személyű igét használt, ami nemcsak arra utal, hogy emlékezetből dolgozott, de arra is, hogy a konkrét helyzetre adaptálta a szöveget. A *Nobilis Hungarus...* franciabarát röpirat fölött a *Quid dignum tanto feret hic hiatu?* sor szerepel.¹⁵³ Az idézet forrása az *Ars Poetica*, s itt értelemszerűen a magyar nemesség számára tett túlzó, betarthatatlan ígéretekre utaló kommentárként olvasandó. A másik idézet Tarródy Napóleon és Mária Lujza házasságát ünneplő *Himenjén* található és az első „római ódából” (*Carm.* 3.1.) származik: *Carmina non prius audita / Virginibus puerisque canit.* [sic!]¹⁵⁴ A két verset egyértelműen összekötötte az iratok rendezője, ugyanis a *Lárma!* és a *Himen* is *Vide* megjegyzéssel utal a másik munkára, és láthatóan együtt forgatta ezeket a hivatalos szempontokat érvényesítő olvasójuk is. A Horatius-sor finom utalás lehet erre a kapcsolatra és arra, hogy szerzőjük az aktuális politikai helyzettől függően a szélsőséges elutasítástól a dicsőítésig („LUDOVICA Tsászárnéja, 's NAPOLEON Tsászárok / Frantziáknak, hogy ÉLLYENEK! száz ezrekkel kiáltok!”) terjedő spektrumon képes megnyilatkozni ugyanarról a személyről.

József főherceg és főszárnysegédje, gróf Beckers ezredes központi szerepet játszott az 1809-es magyarországi háborús propagandairányításban, amely működésének hátterét a nádori irodák biztosították. Egyrészt hivatalai útján a nádor a saját nevében nemcsak magyar vonatkozású, köztük kifejezetten az inszurrekcióra irányuló hivatalos propagandanyomtatványokat bocsátott ki és terjesztett, de a Polzeihofstellével folytatott hivatalos érintkezésen keresztül részt vett a birodalmi érdekű propaganda magyarországi, illetve a magyar osztrák birodalomfél felé történő közvetítésében. Másrészt elsősorban Beckers főszárnysegéden és katonai irodáján keresztül szisztematikusan gyűjtötte, rendszerezte, azonosította, osztályozta és értékelte a propaganda-termékeket. E hivatalos úton létrejött korpusz elemeiből és az azokon szereplő megjegyzésekből kiderül, hogy a legfelsőbb nádori körökben nemcsak extenzív értelemben véve bírtak rálátással a korabeli magyarországi, birodalmi érdekű és ellenséges propagandairodalomra, s ezen belül előállítóik (szerzők, fordítók, kiadóik) körére, de ahogyan ezt a használatukat, s azon belül a gyakorlati céloknak alárendelt kritikai olvasásukat jelző marginálisok mutatják, tartalmukat is alaposan ismerték. Az utóbbiak nyomán rajzolódik ki a propaganda nádori hivatalos olvasata és az ehhez kapcsolódó instrumentális jellegű és viszonylag megengedő retorikai és politikai normarendszer.

¹⁵³ Az eredeti magyarul: „Az, ki ilyet harsogva ígért, megtartja-e végül?” (Bede Anna fordítása.)

¹⁵⁴ Az eredeti magyarul: „Még sohasem dalolt / dalt hadd daloljak most, fiúknak / s ifjú szüzeknek”. (Bede Anna fordítása.)

Függelék¹

A röpiratgyűjtemény eredeti lajstromai

A függelék két részből áll. Egyrészt betűhív kiadásban az MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32. I. No. 83. és 84. alatt őrzött gyűjtemény korabeli, az anyag tényleges rendjét követő segédleteit (*Index*), tulajdonképpen lajstromait közli. A két lajstromot feltehetőleg egy időben, a háborút követően állították össze. A kisebb munkákat többnyire az I. No. 83., míg a hosszabb, brosúra formátumúakat az I. No. 84. alatt helyezték el. Az előbbi alá tartozó tételeket valamikor a háború után külön kötetbe kötötték. Így tettek az *Oesterreichische Zeitung* című hadilap számaival is, melyeket végül az utóbbi szám alá sorolták be. Később más (sötétebb) tintával több alkalommal is módosításokat eszközöltek a lajstromon, például kiegészítették az eredeti iktatószámokkal, vagy kihúztak egyes részeket. Arra is van példa, hogy hiányzik a lajstromból egy tétel.² Ismeretlen időben az iratok revíziója során a meglévő tételek elé grafitpalackal pipákat tettek. A tételek sorrendje a tényleges rendet tükrözi, az első szám mindig az adott jelzeten belüli helyre utal, míg a második az eredeti iktatószámokra.

Másrészt a lajstromok egyes tételeihez bibliográfiai szempontokat is érvényesítő leírások kapcsolódnak, melyek a szakirodalmi tételekhez képest bővebb ismertetéssel szolgálnak az adott tételek tartalmáról, feltüntetve 1) a nyomdahelyet és a nyomda nevét, illetve ezek hiányát (Nyh. n., Ny. n.); 2) a keltezetlen alkalmi nyomtatványok (proklamációk, hadparancsok, hadihírek) esetében szögletes zárójelben a kibocsátás beazonosított helyét és dátumát vagy ezek hiányát (H. n., É. n. – melyek tehát nem a nyomtatvány szokványos könyvészeti paramétereire vonatkoznak); 3) a korabeli nyomtatványok egy részére jellemző hosszú címek esetében csak a legfontosabb információkat, a cím nélküli munkák esetében a legelső mondat elejét [...] -val jelölve a kihagyásokat; 4) azt, hogy kéziratról vagy levéltári iratról van szó; 5) a két lajstromban nem, de a gyűjteményben szereplő tételeket (ezek helyzetére külön utalok). Az eredeti rövidítéseket a „d^o” (*detto*, azaz fent nevezett, ugyanaz), illetve „ded^o” (*de dato*, kelettől fogva, kelt) kivételével szögletes zárójelben feloldottam. A lajstromokban aláhúzott részeket kurzívázással, a törléseket kúpos zárójellel jelöltem.

¹ A MNL OL N 25 Fasc. 1. Rot. 32.; az I. [No.] 83. jelzetű, Miscellen című kötet legelejére kötve.

² A No. 44-es tételt kihúzták, de ugyanez szerepel a No. 91. alatt is; illetve a No. 55. tétel címéből töröltek egy szót. A No. 22. alatti tétel hiányzik és nincs a megadott helyen sem (I. No. 396.).

Index von I. 83. Fascicul 1/32.

N ^o I. [N ^o]	[cím]
58	Allmanach de A[nn]o 1809.
Allmanach auf das Jahr 1809 [...]. Nyh. n. Ny. n., 1809.
3	Zwey Briefe von Alexander Kisfaludy, Sümegh den 11 ^t u[nd] 26 ^t Febr[uar] 1809.
Kisfaludy Sándor gr. Joseph von Beckershez. Sümeg, 1809. febr. 11. Függeleke: An Den ungarischen Adel; Kisfaludy Sándor gr. Joseph von Beckershez. Sümeg, febr. 26. Közli <i>Viszota Gy.</i> : Kisfaludy Sándor i. m.
3½	Quaestio, quid ponderat unus Insurgens in Hungaria, von Simonyi, ded ^o Pest den 18 ^t März 1809.
<i>Andreas Simonyi</i> : Quaestio quid ponderat unus insurgens in Hungaria? Pestini die 18va Martii 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
1 79	An die edlen Freywilligen Wiens, vom E[rz]H[erzog] Carl Generalissimus, Wien den 9 ^t März 1809.
<i>Ehg. Karl, Generalissimus</i> : Edle Freywillige Wiens! Wien den 9. März 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
2 78	Tagsbefehl bey der Fahnenweihe der Landwehr in Inneroesterreich, von E[rz]H[erzog] Johann.
<i>Ehg. Johann</i> : Tags-Befehl bey der Fahnen-Weihe der Landwehr in Innerösterreich [1809]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
4 81	Besondre Beylage zur Wienerzeitung N ^o 24. vom 24 ^t März 1809.
Besondere Beylage zur Wiener-Zeitung Nro. 24, Den 24. März 1809.
6 83	Armée Befehl des E[rz]H[erzog] Generalissimus, Wien den 6 ^t April 1809, deutsch und ungar[isch].
<i>Ehg. Carl, Generalissimus</i> : Armee-Befehl. Wien am 6. April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]; <i>Károly fhg., fővezér</i> : Hadi parantsolat. Költ Bétsben Aprilis 6-dikán 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]. Mögé kötve: [Hubert von] Peusquens [gr. Joseph von Beckershez]. Bécs, [1809.] április 6. iktatószám nélkül; lista a Beckers által a katonai kancelláriához beadott propagandanyomtatványokról, kézírása megegyezik a lajstromokéval: „1) Armee Befehl des EH Ge[nera]lissimus samt Anhang, 2) Beurlaubung Sr. Majestät von Oestereich, 3) Aufforderung des Ge[nera]lissimus an die deutsche Nation zur Beherrschung ihrer, 4) Manifest, 5) Proclamation an die Tyroller, 6) 1 ^t Tagsbericht ded ^o 10 ^t April 1809, 7) 2 ^{ter} d ^o ded ^o 12 ^t April 1809, 8) 3 ^t d ^o " 15 ^t " " 9) 4 ^t d ^o " 16 ^t " " 10 Extra Blat ded ^o 15 ^t " " <7) Tagsbericht de> 11 Aufruf an Oesterreichs Völker”.

- 7 Anhang zum Armée Befehl de eadem dato, samt der Expedition des Hofkriegsraths.
Ehg. Carl, Generalissimus: Anhang zum Armee-Befehl vom 6ten April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]. Az előző tétel elé kötve: I. no. 1089., ad Nrum 7., I. G. C. No. 56. Wien, am 5ten Marz 1809.
- 8 Erklärung S[einer] Majestät des Kaisers an die Völker Oestereichs Wien den 8e April 1810.
Franz [I.]: Völker Oesterreichs! Wien, den 8ten April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 9 Aufruf der Insurrection von S[eier] Majestät ded^e Althan 10^e April, 1809 latein und ungarisch.
Franciscus/Ferentz [I.]: Franciscus Primus [...] Reverendi, Honorabiles, Spectabiles, ac Magnifici item Egregii, et Nobiles Fideles nobis dilecti! Nullum Sacrificii genus est [...]. / Elsö Ferentz [...] Tisztelendő 's a' t. Kedves Hiveink! nintsen az áltozatoknak oly neme [...]. Althanii in Austria die 10ma Mensis Aprilis 1809. / Austriában fekvő Alhán Helységünkben 1809-dik esztendei Sz. György havának 10-dik napján. Nyh. n. Ny. n. [1809]. Mellé csatolva Pest vármegye közgyűlési jegyzőkönyvének részes kivonása: Felolvasatott 1809-dik Esztendei Szent György hava 15-kén Tekéntetes Ns. Pest Vármegyének Pesten tartatott Köz-Gyűlésében. Kiadta a' Megyebéli Feö Notarius. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 10 An die deutsche Nation von E[rz]H[erzog] Generalissimus.
Ehg. Carl, Generalissimus: An die deutsche Nation. [1809]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 10½ An die Bewohner des Erzherzogthums Warschau, von E[rz]H[erzog] Ferdinand ded^e 14e April 1809.
Ehg. Ferdinand, Kommandirender General: Proclamation Sr. kön. Hoheit des Erzherzogs Ferdinand an die Bewohner des Herzogthums Warschau. Bewohner des Herzogthums Warschau! Hauptquartier Odrzywol den 14. April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 11 Aufruf an die Ungarn, von E[rz]H[erzog] Palatinus, Ofen den 27e Apr[il] 1809, deutsch u[nd] ung[arisch].
Ehg. Joseph, Palatinus: Des Erzherzog Palatinus K. K. Hoheit, an die Insurrections-Armee des Adels von Ungarn. Ofen den 27-ten April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]; *József Főherceg, nádor:* Ó Császári Királyi Fő Herczegsége a' Nádor Ispány A' Nemes Magyar Felkelő Hadakhoz. Budán Szent György Havának 27-dikén 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].

- 12 An die Böhmen, vom Oberstburggraf Graf Wallis, Prag den 28^t April 1809.
Joseph Graf von Wallis, Oberstburggraf u. General-Landes-Comissär in Böhmen: An die Böhmen. Prag, den 28-ten April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 13 Erklärung des E[rz]H[erzog] Rainer an die Einwohner Wiens, ded^o 30^t Apr[il] 1809.
Ehg. Rainer: Der Eindruck, welchen die Nachricht von den letzten in Bayern vorgefallenen Kriegs-Begebenheiten gemacht hat [...]. Auf Befehl Sr. kaiserl. königl. apostolischen Majestät: Erzherzog Rainer. Wien den 30. April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 14 Aufruf an die Tyroler, von E[rz]H[erzog] Johann.
Ehg. Johann: Tyroler! Ich bin da, das Wort zu lösen, das ich Euch am 4. November 1805 gab [...]. [1809]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 15 An die Einwohner Wiens, von E[rz]H[erzog] Maximilian, Wien den 5^t May 1809.
Ehg. Maximilian: An die Einwohner Wiens. Wien, den 5. May 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 16 d^o d^o " d^o
Ehg. Maximilian: Es wäre bey dem gegenwärtigen Stande der Armeen möglich [...]. Wien am 5ten May 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]
- 17 d^o d^o " den 7^t May 1809.
Ehg. Maximilian: Da die Einwohner der Stadt und Vorstädte Wiens den edlen Wunsch geäußert haben [...]. Wien am 7ten May 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]
- 18 Tagsbefehl des Kaiser Napoleons, H[au]p[tq[uar]t[ie]r Schönbrun 13^t May 1809.
Napoleon [I]: Ordre du jour du Quartier impérial à Schönbrun, le 13 Mai 1809. Soldats! / Tags Befehl. Im kaiserlichen Quartier zu Schönbrunn den 13^t May 1809. Soldaten! Napoléon. Par l'Empereur: Le Prince de Neuchatel, Major-général; Alexandre. / Napoleon. Auf Befehl des Kaisers der Fürst von Neuchatel, Major-General der Armee, Alexander. Kézirat, hasábos kétnyelvű másolat.

- 19 Proclamation des Kaiser Napoleons an die Ungarn, Schönbrunn den 15^t May 1809, 2 St[ück], deutsch, französisch, ungarisch und latein.
 Francia–latin–magyar példánya: *Napoleon [I]*: Proclamation. Au Quartier Impérial à Schönbrunn, le 15 Mai 1809. Hongrois! Napoléon. Par l'Empereur: Le Prince de Neuchatel, Major-général, Alexandre. / Proclamatio. Schönbrunn in Austria, die 15. May 1809. Hungari! Napoleon. Ad mandatum Imperatoris, Princeps de Neuchatel et major generalis, Alexander. / Proclamatio. Császári szállásomon, Schönbrunnban. Pünkösöd hav. 15-dik napján, 1809. Magyarok! Napoleon. A' Császár parantsolattyára: Neuchateli Hertzeg, Major-General, Sándor. Nyh. n. Ny. n. [1809]. Francia–német–magyar példánya: *Napoleon [I]*: Proclamation. Au Quartier Impérial à Schönbrunn, le 15 Mai 1809. Hongrois! Napoléon. Par l'Empereur: Le Prince de Neuchatel, Major-général, Alexandre. / Proclamation. Im kaiserlichen Quartier zu Schönbrunn, den 15. May 1809. Ungarn! Napoleon. Auf Befehl des Kaisers, der Fürst von Neuchatel, Major-General der Armee, Alexander. / Proclamatio. Császári szállásomon, Schönbrunnban. Pünkösöd hav. 15-dik napján, 1809. Magyarok! Napoleon. A' Császár parantsolattyára: Neuchateli Hertzeg, Major-General, Sándor. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 20 An die Ungarn, von E[rz]H[erzog] Palatinus, Ofen 16^t May 1809, deutsch u[nd] ung[arisch]
Ehg. Joseph, Palatin: Ungarn! Ich habe Euch unlängst unsere Lage geschildert [...]. Ofen den 16. May 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]; *József fbg., nádor*: Magyarok! Néhány napokkal ez előtt miben legyen Állapotunk le irtam. [...]. [Buda, 1809. máj. 16.]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 22½ Schreiben aus Presburg vom Gen[eral] Maj[or] Bianchi, Presburg 4^t Jun[ius] 1809.
Vinzenz Ferrerius von Bianchi, Generalmajor: Schreiben aus Preßburg. Die letzten Tage der verflossenen Woche werden jedem Einwohner dieser Stadt [...]. An bey Preßburg den 4. Juny 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 23 Patent, die Belohnung der Landwehr, ded^e 20^t Junius 1809.
Franz [I]: Die von allen Behörden an Uns eingelangten Beruchte über die patriotische Stimmung und über den Dienstfeir der Landwehr [...]. Gegeben in Unserm Hauptquartier Wolkersdorf am 20. Juny 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 24 An die Bewohner der Städte Ofen und Pest, 30^t Junius 1809.
N. N.: An die Bewohner der königl. Frey- und Hauptstädte Ungarns Ofen und Pest. (Von einem ihrer Mitbürger.) Pest am 30ten Juny 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].

- 25 Einige Worte über dieses Schreiben, an Bewohner von Ofen und Pest, den 30te Junius 1809.
N. N.: Besondere Beilage zu dem Zuschauer No. 1. Einige Worte über das Schreiben vom 30. Juny 1809 an die Bewohner von Ofen und Pest. Pest. Konrad Adolph Hartleben. [1809].
- 26 Tagsbefehl vom französischen Gouverneur Narbonne über die Schlacht von Wagram.
Louis, comte de Narbonne-Lara, Divisions General Gouverneur: Ordine del giorno. Il generale di divisione Governatore die Raab e di tutta la parte d'Ungheria Sottoncessa alle armi di S. M. L. L'Imperatore Napoleone [...]. / Ordre du jour. Le Général de Division Gouverneur de RAAB et de tonte la parte de la Hongire soumise aux armes de Sa Majesté L'Empereur Napoleon [...]. / Tags-Befehl. Der Divisions-General und Gouverneur von Raab und dem Theile von Ungarn, welcher den Waffen Sr. Majestät des Kaisers Napoleon ergeben ist [...]. Raab, [1809]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 27 Kundmachung des Gouverneurs Narbonne, Raab 4te Juli 1809.
Louis, comte de Narbonne-Lara, Divisions General Gouverneur: Ohne aller Veranlassung, ja selbst zur Zeit, wo Eurer bürgerliche Obrigkeiten überzeugt waren [...]. Raab den 4ten Juli 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 28 Ofner Zeitung N° 54. den 6te Julius 1809 worin der Tagsbefehl des E[rz] H[erzog] Palatinus ded^o Böös den 27te Junius 1809.
 Vereinigte Ofner und Pester Zeitung. Nro. 54. 6. July 1809.
- 30 Waffenstillstands Artikel ded^o Znaym 12te Julius 1809. deutsch u[nd] französ[isch].
 Suspension d'armes entre les armées de Sa Majesté l'Empereur des Français, Roi d'Italie, et de Sa Majesté l'Empereur d'Autriche. / Waffenstillstand zwischen den Armeen Sr. Majestät des Kaisers der Franzosen und Königs von Italien, und St. Majestät des Kaiseres von Oesterreich. Im Lager vor Znaym den 12. Julius 1809. Gesehen um in beyden Sprachen gedruckt und öffentlich angeschlagen zu werden: Wien, den 13. Julius 1809., Der General-Gouverneur, F. Andreossy. Nyh. n Ny. n. [1809].
- 31 Armée Befehl S[einer] Majestät ded^o Comorn den 16te August 1809.
Franz [I]: Armee-Befehl. Meine geliebten Unterthanen und selbst Meine Feinde wissen [...]. Komorn am 16ten August 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 32 d^o d^o d^o " Dotis " 24te Oktob[er] ".
Franz [I]: Armee-Befehl. Ich habe den Krieg geendet, um die Segnungen der Ruhe Meinen Völkern wieder zu schenken [...]. Dotis den 24. Oktober 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].

- 33 Friedenstraktat ded^o Wien den 14^t Oktober 1809.
Friedens Tractat zwischen Seiner Majestät dem Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn und Böhmen, und Seiner Majestät dem Kaiser der Franzosen, König von Italien, Beschützer des rheinischen Bundes. So geschehen und unterzeichnet zu Wien den 14. Okt. 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 34 Bankozettel Patent ded^o Presburg am 17^t X^{ber} 1809.
Franz [I]: Mit wirklichem Kummer sehe Ich den Stand des Kurses der Bancozettel auf der Wiener Börse [...]. Preßburg am 11. Dec. 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 35 An die Oestereicher, Ungarn, Böhmen.
N. N.: Oestreicher! Ungarn! Böhmen! Gut und Blut für unsern Vater Franz! [...]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 36 Tagsberichte von der k. k. Armée, 1. 2. 3. 4. 5. [6.] 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14ter und vom 11ten, 12ten, 16^t, 17^t, 23^t, 24^t und 25ten Junius 1809.
Erster Tags-Bericht von der Kais. Königl. Armee. Hauptquartier. Braunau den 10ten April 1809; Zweyter Tags-Bericht [...]. Armee. Hauptquartier Alt-Oetting den 12. April 1809; Dritter Tags-Bericht [...]. Hauptquartier Vils-Biburg den 15. April 1809; Vierter Tags-Bericht [...]. Landshut den 16ten April 1809; Fünfter Tagsbericht von der Kaiserl. Königl. Armee. Hauptquartier Landshut den 17. April. 1809; Sechster Tags-Bericht von der Kais. Königl. Armee. Hauptquartier Sacile den 17. April 1809; Achter Tags-Bericht [...]. Se. Majestät der Kaiser haben dem Kriegsminister unterm 23. April folgende Nachrichten mitzuthemen geruht [...]; Neunter Tags-Bericht [...]. Wien den 25. April 1809; Zehnter Tags-Bericht [...]. Der F. M. L. Hiller hat von St. Veit unterm 24. April angezeigt [...]; Eilfter Tags-Bericht [...]. Die Nachrichten, welche von der Schlacht vom 22. im Hoflager Sr. Majestät des Kaisers eingetroffen [...]. Az összes esetében: Nyh. n. Ny. n. [1809]; Zwölfter Tagsbericht von der Kaiserl. Königl. Armee. Hauptquartier Rakaw vor Warschau den 21. April 1809. Gedruckt und zu haben in dem k. k. privil. Zeitungs-Comptoir der v. Ghelenschen Erben; Dreizehnter Tags-Bericht von der Kais. Königl. Armee. Wien den 1ten May 1809; Vierzehnter Tags-Bericht [...]. Hauptquartier Katzenberg bey Cham den 24. April 1809; Tagsbericht der kaiserlich königlichen Armee vom 11ten Juny 1809. Der Rittmeister Menninger von Erzherzog Franz Cuirassier hat [...]; Tags-Bericht der kaiserlichen königlichen Armee vom 12. Juny 1809; Tags-Bericht [...] vom 16. Juny 1809; Tags-Bericht der kaiserlich-königlichen Armee vom 17. Juny 1809; Tags-Bericht [...] vom 23. Juny 1809; Tags-Bericht. Der kaiserlich königl. Armee vom 24. Junius 1809; Tags Bericht der kaiserlichen königlichen Armee vom 24. Junius 1809. A jelzett egy kivétellel az összes esetében: Nyh. n. Ny. n. [1809].

37 Tagsberichte über die neuesten Kriegsereignisse 1te bis in incl[usive] 5e dann 7e inclus[ive] 29te Fortsetzung, von der Polizey Hofstelle in Ofen herausgegeben. 6ter in der Ofner Zeitung 1809 N° 44. und I. N° 414. u[nd] 396.

Fortsetzung der Tags-Berichte über die neuesten Kriegs-Ereignisse. Die Ereignisse bey ser k. k. Hauptarmee in Deutschland [...]; Zweyte Fortsetzung der Tags-Berichte über die neuesten Kriegs-Ereignisse. In den Stellungen der französischen Truppen an den Gränzen Ungarns [...]; Dritte Fortsetzung [...]. Das k. k. Regiment Beaulieu [...] hat am 18ten May [...] Preßburg besetzt [...]; Vierte Fortsetzung [...]. Schon war [...] der Rückzug der k. k. Armee aus Italien beschlossen [...]; Fünfte Fortsetzung [...]. Der 22ste May war ein heißer Schlacht-Tag [...]; Siebente Fortsetzung [...]. Die Avantgarde der im Herzogthum Warschau [...]; Achte Fortsetzung [...]. Aus ei-nem Schreiben aus Lemberg, vom 20. May 1809; Achte Fortsetzung [...]. Seine Kais. Hohei, der Erzherzog Palatinus, haben Höchstihr Hauptquartier in Raab genommen [...]. Ofen am 5ten Juny 1809. Az előbbi kettő címe azonos, de tartalma teljesen különbözik.; Neunte Fortsetzung [...]. Ofen am 6ten Juny 1809; Zehnte Fortsetzung [...]. Ofen d. 8. Juny 1809; Eilfte Fortsetzung [...]. Ofen am 10ten Juny 1809; Zwölfte Fortsetzung [...]. Ofen am 11ten Juny 1809; Dreizehnte Fortsetzung [...]. Ofen am 13ten Juny 1809; Vierzehnte Fortsetzung [...]. Ofen am 13ten Juny 1809. [Az utóbbi kettő körülvágot példány, hiányzik róluk a cím.] Fünfzehnte Fortsetzung [...]. Ofen am 14ten Juny 1809; Sechzehnte Fortsetzung [...]. Ofen am 14ten Juny 1809; Siebzehnte Fortsetzung [...]. Ofen am 15ten Juny 1809; Achtzehnte Fortsetzung [...]. Pest den 17. Juny 1809. Utána kövte: ad 18te Fortsetzung der Tagsberichte. Nota. Az előbbiben megjelölt helyek kapcsán tett észrevételek kézírata külön lapon.; Neunzehnte Fortsetzung [...]. Pest d. 18. Juny 1809; Zwanzigste Fortsetzung [...]. (Hauptquartier Komorn vom 17. Juni 1809). Pest d. 19. Juni 1809; Ein und zwanzigste Fortsetzung [...]. Pest d. 20. Juni 1809; Zwey und zwanzigste Fortsetzung [...]. Pest d. 21. Juny 1809; Drey und zwanzigste Fortsetzung [...]. (Hauptquartier Bős d. 20. Juni). Pest d. 22. Juni 1809; Vier und zwanzigste Fortsetzung [...]. (Hauptquartier Bős v. 22. Juni.) Pest d. 24. Juni 1809; Fünf und zwanzigste Fortsetzung [...]. (Hauptquartier Bős b. 23. Juni.) Pest d. 25. Juni 1809; Sechs und zwanzigste Fortsetzung [...]. Pest d. 27. Juni 1809; Sieben und zwanzigste Fortsetzung [...]. (Hauptquartier Nagy-Tany v. 28. Juni.) Pest d. 30. Juni 1809; Acht und zwanzigste Fortsetzung [...]. Pest d. 2. Juli 1809; Neun und zwanzigste Fortsetzung [...]. Pest d. 5. Juli 1809. Az összes esetében: Nyh. n. Ny. n. 1809.

38 Extrablatt aus Inspruk den 15te April 1809.

Extra-Blatt. Schreiben aus Innsbruck unter dem 15. April 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].

- 39 Officielle Nachricht aus dem Hauptquartier S[einer] Majestät Scharding
et Beierbach den 22te et 24te April 1809.
Extra-Blatt. Schreiben aus Innsbruck unter dem 15. April 1809.
Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 40 Ereignisse in und um Wien.
Tags-Berichte über die neuesten Kriegs-Ereignisse. Ereignisse in und
um Wien. [...] Ereignisse in Dalmatien. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 41 Offizieller Bericht ded^e Prag den 13te Junius 1809.
Offizieller Bericht. Prag am 13ten Juni 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 42 Officielle Nachricht über die Ereignisse in Gallizien vom 9ten bis 12te Ju-
lius 1809.
Offizielle Nachricht über die Ereignisse der österreichischen Armee in
Galizien vom 9. bis 12. Juni 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809]. Továbbá
mögé kötve: 2-ik Tábori Tudósítás. Főszállás Altöttingen Apr. 12-ikén
1809; 2-dik Tábori Tudósítás. Főszállás Vils-Biburg Apr. 15-dikén
1809; 4-dik Tábori Tudósítás. Landshut Apr. 16-dikén 1809; 5-dik
Tábori Tudósítás. Főszállás Landshut Apr. 15-dikén 1809; 6-dik Tá-
bori Tudósítás. Főszállás Sacile Apr. 17-dikén 1809. Mind: Nyh. n.
Ny. n. [1809].
- 43 Erklärung an die sämtlichen Bewohner des Monarchie Oestereichs.
Die Nachrichten von den Krieges-Schauplätze in Deutschland und
Italien [...]. H. é. n. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 45 Lagergespräch der oesterreichischen Krieger am Frühjahr 1809.
G. A. Gundelfinger: Lagergespräch der Oestreichischen Krieger im
Frühjahre 1809. Wien, Ny. n. 1809.
- 46 Die treuen Oesterreicher an ihren guten Kaiser bey seiner Zurückkunft
nach Wien am 27te November 1809.
N. N.: Die treuen Oesterreicher, an ihrem guten Kaiser bey seiner
Zurückkunft nach Wien. Am 27ten November 1809. Nyh. n. Ny. n.
[1809].
- 47 Frohe Aussichten der Bürger-Presburgs bey der Ankunft des Kaisers den
22ten November 1809.
S[imon] P[eter] W[eber]: Frohe Aussichten der Bürger Preßburgs, bey
der freudenvollen Ankunft Seiner Geheiligten Majestät [...] in unsern
Mauern, nach geschlossenem Frieden den 22. November 1809. Preß-
burg, gedruckt mit Weberschen Schriften. [1809].
- 48 Gedichte, geschrieben auf die Ankunft des Kaisers.
N. N.: Jubelt hoch! ihr habt ihn wieder... / Á la vue du première doub-
le aigle. Kézirat, német és francia politikai vers. Hátoldalán megjegy-
zéssel.

- 49 Satyre auf den Kaiser Napoleon.
N. N.: Proclamation. Wer sind des Bonaparts Lügen satt, Und scheissen auf sein Extra-Blatt. Kézirat, német politikai gúnyvers.
- 50 Gedichte auf den Friede.
Brandler: Friede! Nyh. n. Ny. n. [1809?].
- 51 77 Geschichte des Regiments Hohenzollern Cuirassier.
N. N.: Kurzgefaßte Geschichte des Cuirassier-Regiments Hohenzollern. Nyh. n. Ny. n. [1809?].
- 52 61 Lateinische Zeitung 95tes Stük.
 Europa. Nro. 95. Viennae 29 Novemberis 1808. Utána kötte: Appendix – Europa. Nro. 95. Regnum Mortuorum. Elysium – Meum – Die 15. Novembris 1808.
- 53 Ankündigung wegen herausgebender Extrablätter, ungar[isch].
[Kulcsár István ford., kiad.]: Gyűjtemény mellyben Az Austriai Fő Ármádiánál és a Magyar Nemes Felkelő Seregnél ki jöendő Tábori Parantsolatok, Hirdetések, Buzdítások, Tábori Tudósítások s a t. foglaltatnak. Nyh. n. Ny. n. 1809.
- 54 Gedicht von Andreas Horvath, ungarisch.
Horvát András: A felkelő nemzetnek, a bozogányos vitéz magyaroknak. Nyh. n. Ny. n. 1809.
- 55 Kundmachung der permanenten Komitats Deputation zu Raab, wegen dem <Narbonneschen> Pasquill N° 49.
 A Nemes Győr Vármegyének, és ugyan azon Nevezetű Városnak egyesült Deputációja [...] nagy tsudálkozással, és meg illetődéssel értette, hogy egy valaki nagy alávalóságra ereszkedvén, egy ostoba motsokkal telles írást nyilvánságossan kifüggeszteni bátorkodot. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 56 Aufruf an die Ungarn von Kaplan Toth.
Tóth József: Magyarok! Költt Pesten Szent György' Havának 15-dik Napján, 1809-dik Esztendőbenn. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 57 Friedeslied zum neuen Jahr 1810 von Huglmann.
Leopold Huglmann: Friedenslied zum neuen Jahr 1810 allen Ständen gewidmet. Nyh. n. Ny. n. [1810].
- 65 ad 84. Ode von M. M. Hainzmann.
 Litt. I. *M. M. Hainzmann*: Beym Anrücken des Zuges der für König und Vaterland gesetzmäßig bewaffneten Edlen Hungariens. Wien. Im Verlage bey Ludwig Mansberger. 1809.
- 66 ad 84. Palafox an General Lefebvre.
 Litt. I. Palafox an General Lefebvre. [Pest? Trattner Mátyás? 1809?]

- 67 ad 84. Hungariae Insurrectioni.
Litt. I. *Joachim Perinet*: Hungariae Insurrectioni. Vindobonae. Ny. n. 1809.
- 68 ad 84 I. Triftiger Wunsch eines hungarischen Patrioten.
N. N.: Tristiger Wunsch eines Hungarischen Patrioten. Nyh. n. Ny. n. [1809?].
- 69 ad 84 I. János Ö. F[en]s[ége] Herczegségének Buzdítása a' Tyroliakhoz.
János fbg.: János Ö Ts. Herczegségének Buzdítása a' Tyroliakhoz. [H. n. 1809]. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 70 ad 84 I. Indulos Marss.
Győri Mihály: Induló Mars melly A' Tekéntetes Nemes Baranya Vármegeyi Felkelő Ns. Seregnek készítettett Győri Mihály Büdösfai Prédikátor által 1809-dik esztendőben Martius 27-dik napján. Nyh. n. Ny. n. 1809.
- 71 ad 84 I. A felkelő Magyar Nemes Sereghez.
N. N.: A' Felkelő Magyar Nemes Sereghez. Nyh. n. Ny. n. 1809.

In dem Fascicul 1/32 I. N° 84. befinden sich.

N ^o	I. [N ^o]	[cím]
5	Manifest ded ^o Wien 1809. praes[entatum] 27 ^r März 1809. deutsch u[nd] ungar[isch].
Manifest. Wien. Ny. n. 1809; Hadizenet. [Ford. Kultsár István]. Nyh. n. Ny. n. [1809].	
21	Relation über die Schlacht bey Aspern den 21 ^r und 22 ^r May 1809.
Relation von der Schlacht bei Aspern auf dem Marchfelde am 21. und 22. May 1809 zwischen dem Generalissimus [...] Erzherzog Carl [...], und dem Kaiser Napoleon [...]. Nyh. n. Ny. n. [1809].	
22	<i>Nota</i> ad I. 396. Hofrath Hudelist betreff[end].
Hiányzik. Joseph von Hudelist (1759–1818), az államkancellária tanácsosa.	
29	Relation über die Schlacht bey Wagram den 5 ^r und 6 ^r Julius 1809.
Relation über die Schlacht bei Deutsch-Wagram auf dem Marchfelde am 5ten und 6ten July 1809, und die Gefechte, welche derselben bis zum Abschlusse des Waffenstillstandes am 12ten des nämlichen Monats folgten.	
<44>	<Oesterreichische Zeitung in einem besonderen Band I. 84.>	

- 59 80 Observations sur un Article du Moniteur du 3 Mars 1809.
N. N.: Observations sur un Article du Moniteur du 3. Mars 1809.
 Nyh. n. Ny. n. 1809.
- 60 ad Hungaros 1809 ex N° 1025.
N. N.: Ad Hungaros 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 61 60 Anrede eines Ungarn an seine Mitbürger, ungar[isch] und deutsch. *ad I. N° 60.*
[gr. Pálffy Ferdinánd]: Anrede eines Ungarn an seine Mitbürger. Wien, Anton Pichler. 1809.
- 62 Lieder für Ungarns Bewaffnete. von Köffinger. <ad I. 82.>
J[ohann] P[aul] Köffinger: Lieder für Ungarns Bewaffnete. Panonien.
 Ny. n. 1809.
- 63 82 Rede bey der Fahnenweihe der 6 Wiener Landwehr Bat[tali]one *ad I. 82.*
Max. Freyh. v. Sommerau-Beeck: Rede bey Gelegenheit der feyerlichen Fahnenweihe der sechs Wiener Bataillone der österreichischen Landwehre. Wien. k. k. Hof- und Staats-Druckerey. 1809.
- 64 Gedicht 1809, ungarisch. *ad I. 32.* (von Kreskay Imre)
Kreskay Imre: Buzdittó veresek a' felkelő magyar nemességhez 1809-dik eszt. Veszprém, Számmer Klára. 1809.
- 72 Aufforderung an einen Freund ein adler Krieger zu seyn. (Brief format)
N. N.: Edler Krieger! Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 73 Antwort hierauf. (Brief format)
N. N.: Heil und Unabhängigkeit dem Vaterlande! Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 74 Lied, von I. F. Castelli.
I[gnaz] F[ranz] Castelli: Volksstimme. Ein Lied mit Chor. Wien. Ny. n. 1809.
- 75 Patriotische Worte an Ungarns Adel, von Kisfaludi.
[Kisfaludy Sándor]: Patriotische Worte an Ungarns Adel. Ford. [Schedius Lajos]. Pest. Konrad Adolph Hartleben [Buda? Egyetemi Nyomda?] 1809.
- 76 Über die Landes Vertheidigungs Anstalten in Oestereich.
N. N.: Die Landesvertheidigungs-Anstalten in den österreichischen Kaiserstaaten mit besonderer Beziehung auf Nieder-Oesterreich. Wien. Johann Baptist Wallishausser. 1809.
- 77 Spanien ist noch nicht erobert.
 Spanien ist noch nicht erobert! Nyh. n. Ny. n. 1809.

- 78 Gesänge von Rösler.
[Johann Christoph Rösler]: Patriotische Gesänge eines Ungar's. Ein Beitrag zur Charakteristik der Zeit. 1. Lieferung. Pannonien. im März 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 79 Warum wird der jetzige Krieg geführt.
N. N.: Warum wird der jetzige Krieg geführt? Von einem österreichischen Landmanne. Wien. Anton Strauß. 1809.
- 80 Aufruf an Oestereichs Völker.
N. N.: Aufruf an Oesterreichs Völker. Wien. Anton Strauß. 1809.
- 81 Ad Hungaros verteri [sic!] Gentis more Arma parantes.
[Rosty János]: Ad Hungaros veteri gentis more arma parantes. Weszprimii. Clarae Szammer. 1809.
- 82 Lárma, mely a Nemes magyar vitézi Sereg Marss Piatzára hivatatik.
[Tarródy István]: Lárma! mellyel az törvényesen felkelő nemes magyar vitézi sereg győzedelmes fegyverével a' Márs-piatzára hívattatik. Magyar-Országban. 1809 Sz. György' Havában. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 83 A Gunyoló irá. N.G.P.K.T.M.T.
N[agy] G[ábor] P[esti] K[irályi] T[udományok] M[indenségében] T[anító]: A Gunyoló Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 84 Fegyver ellen Való (von Hofr[at] Darvas).
[Darvas Ferenc]: Fegyver ellen valo mellyet királlyáért, hazajáért 's annak szabadsága fel tartásáért fegyverbe öltözött, 's öltöző nemes magyar nép' számára készített királlyának hív jobbágy, 's szolgája hazájának fia. Budán 1809dik Esztendőben Szent György Havának 10dik Napján. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 85 Gedichte bey Gelegenheit der Insurrection de A[nn]o 1797.
 Gelegenheits-Gedichte. Bey der im Jahre 1797. zum erstemahl geschehenen Zusammentretung der Adelichen Hungarischen Insurrection. Kézirat, német politikai vers.
- 86 Abschied des Veszprémer Insurrections Bataillons.
 Illustrissimo domino Josepho Márkus, ad insurrectionem nobilitarem legionis pedestris I. Comitatus Weszprimiensis Colonello [...] Weszprimii die 15ta januarii anni 1810. Weszprimii. Clarae Szammer. [1810].
- 87 Felséges Tsászári és Királyi Himen.
[Tarródy István]: Felséges Tsászári és Királyi Himen. Budán, böjt második havának 5-dik napján az 1810-dik esztendőben. Nyh. n. Ny. n. [1810].

- 88 Marginalien.
 N. N.: Relation über die Schlacht bey Deutsch-Wagram auf dem Marchfelde am 5. und 6. July 1809; nebst Marginalien zu dieser Relation. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 89 Beurlaubung S[einer] Majestät von der Insurrection.
 Franz [I]: An die adeliche hungarische Insurrection. Gegeben zu Presburg den 24. November 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 90 Beurlaubung des E[rz]H[erzog] Palatinus von der Insurrection.
 Ehg. Joseph, Palatin: Ungarns Edle! Ofen den 18ten Dezember 1809. Nyh. n. Ny. n. [1809].
- 91 Oestereichische Zeitung von N° 1 bis inclus[ive] 51.
 A kötet címlapján: „Oesterreichische Zeitung von No 1 bis incl. 51. welche während des Feldzugs 1809 von Amtswegen eingesandt worden. I. 84.” Borítója megegyezik a *Miscellen* kötetével, minden bizonnyal egyidejűleg kötötték be őket. Tartalma: Oesterreichische Zeitung. 1809. 1–51. sz. A korábbi jelzetek alapján az egyes számokat eredetileg bekötetlenül az I. No. 83. alatt gyűjtötték.
- 92 Armée Befehl des Generalissimus, samt Kabinets Schreiben S[einer] Majestät, ded^e 24^t März [sic!] 1809.
 Ehg. Carl, Generalissimus: Armee-Befehl vom 24. May 1809. Nyh. n., Ny. n. 1809; *Franz [I]*: Allerhöchstes Kabinetschreiben Sr. Majestät des Kaisers und Königs an Se. des Generalissimus Erzherzogs Carl Kais. Hoheit. Wolkersdorf den 24. May 1809. Nyh. n. Ny. n. 1809.
- 93 Belagerung von Raab, aus dem Raaber Schreibkalender.
 Schreib Kalender auf das Jahr 1811 Raab. Belagerung von Raab. Német kézirat másolat.

A COLLECTION OF PROPAGANDA WORKS RELATED TO THE 1809 WAR
 IN THE RECORDS OF THE PALATINAL MILITARY CHANCELLERY OF
 ARCHDUKE JOSEPH

By Ágoston Nagy

SUMMARY

In 1809, Austria experimented with widespread propaganda at government level in order to gain popular support and mobilize the masses for the War of the Fifth Coalition. In the Kingdom of Hungary, Archduke Joseph, the Palatine and commander-in-chief of the *insurrectio*, was primarily responsible for managing propaganda activities. In this task he relied heavily on his chief aide-de-camp, Colonel Count Joseph von Beckers.

The bureaucratic background to the Palatine's activities – including official propaganda matters – was provided by his civil and military offices. This study deals with a collection of various propaganda works of the time, e.g. official, semi-official and unofficial ones, poems, prosaic pamphlets, war bulletins, newspapers, mostly printed and officially collected and archived at the Military Chancellery of the Palatine. Some of these works include *marginalia* and other notes, which can be classified into the following categories: identification (authors, translators, printers), classification (definition of the genre) and evaluation (assessment of the quality of a given work in terms of its usefulness for propaganda purposes). These brief notes allow to reconstruct the Palatine's official view and reading. From this point of view, it is particularly important to look at the violation of the implicit norm, i.e. why certain works received a negative evaluation. The contemporary indices of the collection have also been published in an appendix, together with a modern bibliographical description of each work.

Alföldy Gábor

A BOTANIKÁTÓL A TÁJSZÉPÍTÉSIG

József nádor és a kertművészet*

József nádornak a botanika és a kertek iránti vonzalma közismert, azonban ez irányú munkásságának teljes körű tudományos feldolgozása még várat magára.¹ Például annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy a nádor törekvései, érdeklődése és tevékenysége, akár a Habsburgok, akár a magyar arisztokrácia korabeli kertlétesítéseinek, „kertmecenatúrájának” kontextusában mennyire volt egyedi, újító szellemű és követendő minta a kortársak és az utókor számára.

Hazánk különös szerencséjének tekinthető a nádor legendás kötődése a kertekhez, a növényekhez. Kertjei és alcsúti mintabirtokának esztétikus, tudományosan és technikailag is modern létesítményei útikönyvek, sajtóban közreadott írások tárgyai, valamint a nádor (és általa hazánk) reprezentációjának fontos helyszínei és eszközei voltak. Már a nádor életében monográfia jelent meg Alcsútról mint komplex gazdasági és esztétikai létesítményről, s méltatói halála után is rendre hangsúlyozták a kertekkel kapcsolatos érdemeit. Így tett a politikus, néprajz- és természettudós, elismert kertészeti szakember, báró Prónay Gábor (1812–1875) is, akinek véleménye szerint „e század eleje óta, e jelenben kertészetünk [...] fokozatonkénti haladásnak örvend, mire nézve kivált dicső emlékeztű nádorunk, ki a kertészetünk kitűnő avatottja vala, ernyedetlen buzgósága által lendületet adott; ő a kül- és idegen fáknek honosítását a legnagyobb mérvben és a legjobb sikerrel kezdte hazánkban eszközlésbe hozni és terjeszteni; élő tanúi az alcsúti és jeníi nagyszerű fatelepítvények, díszfacsoportozatok, gyümölcsösök és virágok,

* A tanulmány az NKFIH FK 139241. számú kutatási projektje keretében, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont (BTK) Művészettörténeti Intézetében készült. Alapját a szerző 2024. május 28-án, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézete által szervezett József nádor és kora című konferencián elhangzott előadásának szövege képezi.

¹ A szerzőnek a témával kapcsolatos korábbi összefoglalását a Habsburg-ház magyarországi kertjeinek összefüggésében lásd *Gábor Alföldy: Hapsburg Gardens in Hungary*. In: *Habsburg: the House of Habsburg and Garden Art. An International Congress In Vienna (Austria) April 2007*. (Die Gartenkunst 20. Beilage zu Heft 2008/2.) Ed. Géza Hajós. Worms 2008. 87–102. József nádor tevékenységéhez a közép-európai tájszépítési törekvések kontextusában lásd *Gábor Alföldy: Becker's Subscribers: Bernhard Petri and Other Embellishers of Hungary in the 1790s and the Following Decades*. AHA! Miscellen zur Gartengeschichte and Gartendenkmalpflege 9. (2024) 103–108. A hazai tájkeretek összefüggésében először Rapaics Raymund, majd Galavics Géza foglalkozott a nádor kertjeivel, lásd *Rapaics Raymund: Magyar kertek*. Bp. é. n. [1940] 182–186., 207–212., 272., 276.; *Galavics Géza: Magyarországi angolkeretek*. Bp. 1999. 96–103. A főváros parkjainak kontextusában lásd *Gombos Zoltán: Régi kertek Pesten és Budán*. Bp. 1974. A nádor birtokaival és azok részeként kertjeivel is foglalkozó legújabb, nagyszabású összefoglalást lásd *Demeter Zsófia: József nádor és utódainak uradalmi*. I. József nádor és utódainak uradalmi térben és időben. Alba Regia 50. Székesfehérvár 2024. 73–141.

nemkülönben a Dunánk hátán emelkedő kies Margit-sziget.”² E sorokat Prónay akadémiai székfoglalójában olvasta fel 1861-ben, amelyben a magyar kertkultúra és kertművészet történetének legelső áttekintését adta, s amelyben József nádor egy egész korszak kertkultúrájának legkiemelkedőbb alakjaként, előmozdítójaként jelenik meg.

Prónay dédunokaöccse, báró Podmaniczky Frigyes (1824–1907) a nádor ez irányú érdemeinek hasonló elismerése mellett azonban a városi zöldfelületek vonatkozásában egyenesen az ellenkezőjét sugallta máig sokszor idézett és komolyan vett véleményével: „Általában igen különös jelenség volt az, hogy József nádor, a Városligetnek, a Margit-szigetnek, az alcsúti nagyszerű ültetvénynek megalkotója, a kiváló kertész, a városban ültetendő minden egyes fának vagy bokornak esküdt ellensége vala. Mindig azt mondá: „Die Bäume gehören nicht in die Stadt. [A fák nem a városba valók.]”³ Mi tehát az igazság?

Ahhoz, hogy a nádor munkásságát a kertépítés, illetve a tágabb értelemben vett tájépítészet terén mélyebben megismerhessük, az eddig csak hiányosan feltárt és felszínesen elemzett forrásanyag szisztematikus összegyűjtésére, holisztikus szemléletű áttekintésére és mélyreható vizsgálatára, valamint a korszak más kertjeivel, uradalmaival, táji léptékű alkotásaival való összehasonlításra van szükség. Nélkülözhetetlen egyrészt az alcsúti levéltár pusztulása miatt gyér és szétszórt, de annál értékesebb primér írott és képi forrásanyag, másrészt a rendkívül gazdag korabeli és azóta keletkezett szakirodalom, továbbá az érintett helyszínek alapos tanulmányozása és feldolgozása; nem utolsósorban a nádor által is foglalkoztatott kerttervezők kertépítési elveinek, parkfenntartási stratégiáinak és módszereinek feltárása.

Minderre e tanulmány keretein belül a teljesség igényével természetesen – régóta folyó kutatásaim ellenére – nem vállalkozhattam, igyekszem azonban József nádor ez irányú tevékenységét és annak legfontosabb helyszíneit bemutatni, személyes motivációit és a parképítését meghatározó tényezőket felvázolni.

Háttér: a tájképi kertek és az egzotikus fák elterjedése

József nádor bő fél évszázados magyarországi élete és működése (1795–1847) több korszakot ölelt át nemcsak politikai és gazdasági, de (kert)művészeti szempontból is. Az egész időszakot áthatotta a természet és a természettudományok

² *Prónay Gábor*: Honunk kertészete a múltban s jelenben. Magyar Akadémiai Értesítő 23. (1863) 4. köt. 1. sz. 1–19.

³ *Podmaniczky Frigyes*: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás naplótöredékeiből 1824–1887. S. a. r. Steinert Ágota. Bp. 1984. 21.

iránti általános érdeklődés, valamint a parképítő kedv: a kert és a botanika az arisztokrácia és a polgárság köreiben egyaránt az érdeklődés homlokterében állt.⁴

Közép-Európában a 18. század utolsó harmadában fokozatosan terjedt el az Angliában a század első felében kialakult angolkert vagy tájkert, amely a kertművészet több fázison keresztüli megújulását jelentette.⁵ A kertek felszabadultak az olló és vonalzó merev keretei alól, a természetességet tűzve zászlóra (ami csak a részletformák szabadabb alakítását jelentette: az angolkert látszólag kötetlen kompozíciója éppolyan tudatos struktúrát rejt, mint ami a geometrikus reneszánsz és barokk kertek esetében első pillantásra nyilvánvaló). A Habsburg Birodalomban a változás a kertművészetben néhány évtizedes késéssel következett be: a bizonytalan, átmeneti stílusvariációk után a klasszikus tájkert csak az 1790-es évektől (és főként 1800 után) kezdett elterjedni, részben az ekkor Bécsbe menekülő, Angliát megjárt Bernhard Petri munkásságának köszönhetően.⁶

A tájképfestészetből kölcsönzött kompozíciós elvek és motívumok átvételén túl a kert közismerten a haladó eszmék, az ember és természet bensőséges viszonyának kifejezője, érzelmek, gondolatok immanens hordozója lett, így újdonságot jelentett szociális funkciója, vagyis használatának kötetlenebb módja és használóinak széles társadalmi rétegekre kiterjedő köre is. A 19. század első évtizedeiben az angolkert vagy tájkert divatja kontinensszerte annyira általánossá vált, hogy az uralkodók és az elit tagjai a kertművészet által képviselt eszmékhez fűződő viszonyuktól és politikai ambícióiktól függetlenül szinte kivétel nélkül ilyen jellegű kerteket létesítettek.

A kertek egyúttal kísérleti terepként szolgáltak egyre több egzotikus növény meghonosításához és kertészeti fajták létrehozásához, elterjedéséhez. A külhoni (elsősorban észak-amerikai és kelet-ázsiai) fákkal való kísérletezést és a tengerentúli növénygyűjtési akciókat azonban nem csupán a kertdivat vagy a botanikai szenvedély indukálta, hanem az a körülmény is, hogy a kis jégkorszak e periódusában, a 18. század végén és a 19. század első felében bekövetkezett erőteljes hőmérsékletcsökkenés időszakában Európa jelentős területein jelentősen megfogyatkozott az erdőállomány, és ebből fakadóan épület- és tűzfahány is kialakult,

⁴ A kertészet, kertművészet iránti hazai érdeklődés általános voltáról a 19. század első felében lásd *Alföldy Gábor*: Egy elfelejtett nemzedék? Magyarországi értelmiségiek a közép-európai tudáshálózatokban a 19. század első harmadában: külföldi egyesületek és folyóiratok mint a tudományos diskurzus médiumai. In: *Élet-Tudomány-Történelem: Tanulmányok az MTA Élettudományok-története Munkabizottság tevékenységéből, 2016–2023*. Szerk. Forrai Judit – Krász Lilla. (Kaleidoscope könyvek 9.) Bp. 2023. 17–53.

⁵ A tájkert létrejöttéről, fejlődéséről és példáiról magyarul a legjobb összefoglalást adja *Adrian von Buttlar*: Az angolkert. Bp. 1999. Ezzel egybekötve, a magyarországi tendenciákhoz és példákhoz lásd *Galavics G.*: Magyarországi angolkertek i. m.

⁶ *Alföldy, G.*: Becker's Subscribers i. m. 93–94.

amelyen csak gyorsan növő fajokkal lehetett enyhíteni.⁷ Ehhez járult hozzá a hazánkban egyre terjedő (és a fővárost sem kímélő) futóhomok, amelynek megkötése és a mocsaras területekkel együtt termőképessé tétele a korszak – és a nádor – egyik nagy feladata lett.

A tájkert fejlődésének egyik legfontosabb hozadéka, hogy a környezet művészi megformálásának igényével túllépett a korábbi kertfalakon. Hazánkban és a Habsburg Birodalom területén ennek is a 18. század legvégétől látjuk első példáit. A 19. század első évtizedeiben számos birtokon megmutatkoztak a tájszépítés eredményei: egész birtokok, uradalmak váltak kertekké, azaz esztétikai szempontokat figyelembe véve egységes művészi kompozícióvá formált, modern gazdasági egységekké. A horatiusi *utile dulci*, vagyis a hasznos széppel való ötvözésének igénye a korszak egyik szlogenjévé vált, s ez a gyakorlatban is kihatott mind a kertművészetre, mind az amúgy is időszerűvé vált birtokfejlesztésekre, amelyek révén az agrárforradalom újításait honosították meg. Amellett, hogy a tájkert az idealizált klasszikus árkádiái tájképek világát megidézve formailag egyszerűbbé, letisztultabbá, nagyvonalúbbá vált, előtérbe kerültek gazdasági hasznosításának lehetőségei is. A tájkerthez hasonlóan Angliából indult agrárforradalom újításainak meghonosítását a napóleoni háborúk konjunktúrája elodázhatalanná tette. A termőterületek növelésének igénye a vízszabályozást, a talajjavítást, az állattenyésztést és a mezőgazdasági termelést komplex rendszerbe foglaló és a tájakat esztétikailag is átformáló, intenzív gazdálkodású mintagazdaságok létrehozásához vezetett, amelynek a parkok mintegy „magterületét” képezték.⁸

E feladatok és célkitűzések segítenek megérteni, hogyan munkálkodott a nádor a „magyar ugar” felszámolásán és az ország kultúrájának felvirágoztatásán (a föld „okszerű” megművelésén és az „emberfők sokaságának kiművelésén”), segítve Festetics György, majd Széchenyi István és számos más újító szándékú földbirtokos és jeles szakember törekvéseit – és egyúttal tanulva is azokból. A nádor megbízóként is sokoldalúan képzett, kiváló gazdasági szakemberekkel és művészekkel működött együtt, akik közül témánk kapcsán kiemelendők a korszakra jellemző, magukat „gazdasági tanácsosnak” (*Ökonomie-Rat*) nevező tájkertészek,

⁷ Az alacsony naptevékenységgel jellemezhető időszak, az ún. Dalton-minimum az 1790-es évektől az 1820-as évekig és kisebb mértékben a 19. század közepéig határozta meg egész Európa hűvösebb éghajlatát. Európában 1816-ban volt a nagy éhínséggel járó, ún. nyár nélküli év, hazánkban 1817-ben volt a legrosszabb a termés.

⁸ A korszak birtokfejlesztéseinek gazdasági tendenciáiról átfogó képet nyújt *Vári András*: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Bp. 2009; valamint egy-egy kiemelkedő példán keresztül *Kurucz György*: Keszthely grófja. Bp. 2013; továbbá *Demeter Zsófia*: Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870). Bp. 2013; ill. *Uő*: József nádor és utódainak uradalmi i. m.

akik alkotásaikon és publikációikon keresztül Európa-szerte jelentős szemléletformáló szerepet játszottak: előbb Rudolf Witsch és Bernhard Petri, majd Heinrich Nebbien.⁹ Ők mellett, hogy hazánkban is jelentős parkokat alkottak (Petri és Nebbien többek közt József nádor megbízásából), gazdasági tanácsosként, mérnökként a birtokok modernizálásán, esztétikai megújításán, a futóhomok megkötésén munkálkodtak, s kísérletező mezőgazdászként (Petri birkanemesítőként is) elismert, ekként is foglalkoztatott szaktekintélyekké váltak. Hogy a szépítési szándék és a gazdasági melioráció – vagyis a szép és a hasznos iránti törekvés – nem elkülönülő feladatot jelentett sem a megrendelők, sem a tervezők részéről, hanem a komplex birtokfejlesztés keretében egy töről fakadt; hogy a legkülönbözőbb szakterületeken zajló folyamatok mennyire *egyneműek*, s hogy e törekvéseknek milyen jelentősége volt e korszakban, csak mostanában kezdjük (újból) megérteni és lassan feldolgozni.¹⁰

Ifjúkori kertélmények

Ha József nádor kertekhez való viszonyáról valós képet akarunk nyerni, a nádor gyermekkoráig kell visszatekintenünk. Lipót toszkánai nagyherceg, trónörökös (a későbbi II. Lipót császár és magyar király, 1747–1792) számos gyermeke, köztük Ferenc, a későbbi császár és király (1768–1835), valamint öccsei, így Sándor Lipót (1772–1795) és József Antal (1776–1847), későbbi magyarországi helytartók és nádorok a firenzei Palazzo Pittiben és a nyaralóként használt, Lipót által korszerűsített egykori Medici-villák világában nőttek fel. Firenze miliője, valamint a toszkán táj harmonikus szépsége és termékenysége meghatározó élményt jelentett számukra. Lipótnak különösen sokat jelentett a városi rezidenciához tartozó híres Boboli-kert, amelynek fejlesztésére 1765 és 1789 között elképesztő összegeket, mindösszesen csaknem egymillió lírát költött, amely elérte a Toszán Nagyhercegség oktatási költségvetését, és mintegy 20%-kal meghaladta az egészségügyre költött összegeket ugyanebben az időszakban.¹¹ Új kávépavilon, majd egy hatalmas narancsház épült; Pratolinóból, majd a római Villa Mediciből számos szobrot, illetve az utóbbiból egy egyiptomi obeliszket is átköltöztettek; 1785-re a teljes kertet átalakították, és megnyitották a nagyközönség

⁹ A tájszépítés hazai tendenciái, illetve a birtokok fejlesztésének esztétikai vonatkozásai szinte teljesen feldolgozatlanok. Az első kísérletről e témában, benne Bernhard Petri, Heinrich Nebbien és József nádor szerepéről lásd *Alföldy, G.*: Becker's Subscribers i. m.

¹⁰ Erről lásd *Alföldy Gábor*: Újabb adatok a déli Festetics-kastélyegyüttes építéstörténetéhez II. Bernhard Petri és a déli park. *Ars Hungarica* 45. (2019) 5–7.

¹¹ *Luigi Zangheri*: The Laxenburg Castle Gardens near Vienna and Early Nineteenth Century Italian Visitors. In: *Habsburg: the House of Habsburg and Garden Art* i. m. 67–68.

előtt. E reprezentatív kert felső, közönségtől elzárt részében, a Forte Belvedere közelében mindegyik gyermeknek saját maga által művelt kis kertje volt, ahol Ulderich Prucher főkertésztől már igen fiatalon alaposan elsajátíthatták a botanika tudományát és a kertészet alapfogásait.¹² A fiúk mindegyikének ki kellett tanulnia egy-egy mesterséget: József a kertészetet választotta.¹³ Lipót német-római császárként először nevezett ki egy tudóst, a nemzetközi hírű Nicolas Joseph von Jacquin professzort a schönbrunni botanikus kert élére, aki Franz Boos udvari főkertész és Franz Bredemeyer udvari kertész segítségével elkészítette annak első növénykatalógusát.¹⁴

Lipót több gyermekében is megmaradt a szenvedély mind a növények, mind a kertművészet és a botanikus kertek iránt.¹⁵ Bár a legidősebb fiú, Ferenc emléke a magyarok történelmi emlékezetében nem mint a „virágcsászár” (*Blumenkaiser*) él, a birodalom másik felében sokszor így emlegették, nem alaptalanul, hiszen a kertek iránti rajongása – öccseihez hasonlóan – mindennapi életének és személyiségének meghatározó eleme volt. A laxenburgi kastélyparkot jelentősen bővítve igazi romantikus angolkertté fejlesztette: botanikusokat küldött amerikai növénygyűjtő expedíciókra, és virágainak gondozása – a besúgóí jelentések olvasása mellett – mindennapjainak fontos időtöltését képezte.¹⁶ A Burggartenben új, hatalmas, korszerű pálmaházat építtetett,¹⁷ a Burg tulsó végének szomszédságában pedig létrehozta a Volksgartent (igaz, a sétálók ellenőrizhetősége kedvéért katonásan egyenes fasorokkal beültetve), és a laxenburgi parkot is megnyitotta a nép előtt, ott lovagi tornákat rendezett (részben saját aktív részvételével), s ugyanott időnként a nép egyszerű gyermekeit csónakáztatta a róla Franzensburgnak elnevezett lovagvár körüli mesterséges tavon.¹⁸ Öccse – József egyik bátyja – Sándor Lipót főherceg is hasonlóan érdeklődött a kertek iránt, s a hazánk helytartónádoraként neki megadatott alig öt év leforgása alatt belefogott a Margit-sziget és a királyi palota körüli domboldal parkosításába.

¹² Uo.

¹³ *Gergely András*: Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Gyomaendrőd 1989. 8.

¹⁴ *Christa Riedl-Dorn*: Die grüne Welt der Habsburger. Wien 1991; *Christa Riedl-Dorn – Szabó T. Attila*: A Habsburgok virágos világa. Kiállítás ismertető. (Haynaldia 2.) Bécs–Szombathely–Bp. 1991. 22.

¹⁵ A Habsburgok növénygyűjtő szenvedélyéről lásd *Riedl-Dorn, Ch.*: Die grüne Welt der Habsburger i. m.; *Christian Hlavac – Astrid Göttche*: Die Gartenmanie der Habsburger: Die kaiserliche Familie und ihre Gärten 1792–1848. Wien 2016. A könyv József főherceg-nádort nem említi.

¹⁶ *Hlavac, Ch. – Göttche, A.*: Die Gartenmanie i. m.

¹⁷ *Jochen Martz*: A paradise, directly accessible from the Imperial apartments – Remy's former conservatory in the garden of the Imperial Castle (Hofburg) in Vienna/Austria. In: *Habsburg: the House of Habsburg and Garden Art* i. m. 77–86. Ennek a klasszicista épületnek a helyén áll a mai öntöttvas szerkezetű üvegház.

¹⁸ A laxenburgi parkról lásd *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien*. Hrsg. Géza Hajós. Wien–Köln–Weimar 2006.

József 1792 júniusában, Ferenc bátyja magyar királlyá koronázása alkalmából járt először Pest-Budán, s már ekkor megismerkedett az ikerfőváros kertjeivel és a tájjal. Francia nyelvű naplójában feljegyezte, hogy lenyűgözte a királyi palotából és a Gellért-hegyről feltáruuló kilátás.¹⁹ Megtekintette a botanikus kertet és az egyetem természettudományi kabinetjét, valamint Batthyány József primás kivilágított kertjét (a mai Nemzeti Múzeum és kertje helyén), ahol akkor még újdonságnak számító lovasbemutatót (karusszelt) is rendeztek a fenséges vendégek tiszteletére. Bátyjaival kirándultak a budai Zugligetbe, és felkeresték „az óbudai két szigetet, amelyek gyönyörűek” – itt horgásztak, és megnézték egy, a tiszteletükre rendezett vizahalászatot is.²⁰ Ekkor járt tehát József először a Margit-szigeten, amelynek parkosítását már elkezdte Sándor Lipót, s amely Józsefet már ekkor lenyűgözte. Másnap meglátogatta a pesti Beleznay-kertet is.²¹ Akkor még nem sejtette, hogy a város fejlesztése, valamint több fontos, ekkor még gondolatként sem létező zöldterület kialakítása majd az ő pártfogásával valósul meg.

A budai Királyi Várkert

A budai királyi palota évekkel a Nagyszombatból ideköltöztetett egyetem Pestre való továbbköltöztetése (1784) után, 1790-től Sándor Lipót számára átalakítva vált ismét királyi, illetve helytartói palotává, egyúttal az ország nádorának lakhelyévé.²² Sándor Lipót megörökölte a még Albert szász-tescheni herceg, helytartó és Mária Krisztina számára épített, maradványaiban az egyetemi hasznosítást túlélte, a palota keleti (dunai) főhomlokzata előtt elterülő barokk teraszkerteket.²³ Ezeket kisebb átalakításokkal élete végéig megtartotta József is. 1792-ben először csak egy szerény üvegház épült a konyha ellátására a várfalak közti déli alsó teraszon, valamint primőrágyakat létesítettek a déli rondellában a konyha szükségleteinek részleges kiszolgálására.²⁴

¹⁹ *Domanovszky Sándor*: József nádor iratai I–III. (Magyarország újkori történetének forrásai) Bp. 1925–1935. I. 2., 9.

²⁰ Uo. 10.

²¹ A Beleznay-kert a pesti Józsefvárosban, az 1847–1848-ig a Fűvészkertnek otthont adó Grassalkovich-kert szomszédságában, a mai Rákóczi út 7–9. számú telek helyén terült el.

²² A budai Királyi Várkert történetét először (és könyv formájában máig legrészletesebben) Gombos Zoltán foglalta össze, lásd *Gombos Zoltán*: Budavári kertek. Bp. 1969. 98–105. A várkert újkori történetének újabb, új adatokat tartalmazó összefoglalását lásd *Alföldy Gábor*: A budai Királyi Várkert az újkorban (építéstörténeti vázlat). In: A budavári királyi palota évszázadai. Szerk. F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománuszky Gabriella. (Tanulmányok Budapest Múltjából 29.) Bp. 2001. 267–292.

²³ A kertek ábrázolása 1792 körül: Albertina (Bécs) Architekturzeichnungen, Inv. Nr. 5267. Közzölte *Alföldy G.*: Hapsburg Gardens i. m. 88.

²⁴ *Alföldy G.*: A budai Királyi Várkert i. m. 272.

Sándor Lipót kezdte meg a Várhegy déli szoknyáján, a várfalakon kívüli *glacis* területének parkosítását, immár az új divatnak megfelelő angol (tájképi) kertként. Így emlékezett meg erről országleírásában Vályi András 1796-ban: „E’ Királyi Várnak környéke egészen más színbe öltöztetett néhai bódlog emlékeztű Sándor Leopold által; mert a’ hegy oldalán lévő térség, és annak egész mellyéke Pest felé, faragott drága képezetekkel, Angliából hozott ritka fa tsemetékkel, a’ kert részeinek mesterséges felosztása, és a’ Várba felvezető gyalog út mellett kőfallal lett békerítettése, ’s a’ szép remete háznak ide lett építése által, egészen új életet, ’s elevenséget veve magára a’ Királyi Kastélynak mellyéke; sőt, egy új, ’s rézzel fedett épülettel is felékesítettett. Melly mindenkor nevedő szépítettését, e’ Vár vidékének Felséges Királyi József Fő Hertzeg is folytattat [...]”²⁵

Pontosabb adatok és kellően részletes és hiteles térképek híján nehéz minden elemében szétválasztani a két nádor 1790-es években végzett fejlesztéseit, de bizonyos, hogy a kert fontos szerkezeti elemei: a Vályi által is említett gesztenyeallé, a sétautak, egy kerek tavacska (vízmedence) és a faállomány egy része bizonyosan Sándor Lipót kezdeményezésének tulajdonítható.

A középkori épületmaradványok közé műromok kerültek, köztük egy, a déli rondella melletti, Zsigmond-kori kaputorony maradványait kreatívan felhasználó, gótizáló „parasztház”. Utóbbi mellett, az egyik várfal túloldalára egy titokzatos funkciójú, klasszicizáló homlokzatú, zárt „Diana-templom” került – talán ez lehetett a Vályi által említett rézfedésű épület. A középkori várfalak egyikébe egy római sírkövet is elhelyeztek, amely később (vagy talán már ekkor) a romantikus „török sír” elnevezést kapta.²⁶

Rapaics Raymund szerint a Várkert tájkerti bővítését a hazánkban főként a pesti Orczy-kert és vidéki kastélyparkok (Hédervár, Ráró, Vedrőd) alkotójaként közismert német kertépítész, Bernhard Petri tervezte.²⁷ Petri közreműködése a budai Várkert tájkerti részének megalkotásában lehetséges, de adatok híján máig nem bizonyított. Úgy tűnik, először a Várhegy nyugati oldalára – Mátyás egykori Várkertjének helyére – készült egy látványterv, amely papíron maradt.²⁸ Megvalósult viszont egy másik, 1793 körül készült, Bécsben fennmaradt terv, amely a déli és

²⁵ Vályi András: Magyar országnak leírása I. Pest 1796. 330.

²⁶ Az 1945 utáni ásatások során előkerült török sírkövek akkoriban még nem voltak itt ismertek. A kőfalba épített római kori sztéléhez lásd Alföldy G.: A budai Királyi Várkert i. m. 273.

²⁷ Rapaics R.: Magyar kertek i. m., 182., 186. (Az első helyen feltevésként, a másodikikon tényként említve.)

²⁸ Közölte Hauszmann Alajos: A budai királyi vár építésének története I–II. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 34. (1900) 10–11. sz. 217–238., 71. ábra. Újraközölte és elemezte Alföldy G.: A budai Királyi Várkert i. m. 270–272.

délkeleti lejtő parkosítására vonatkozik.²⁹ Ez a sajátosan e korra jellemző átmeneti stílust képviseli a hegy lejtőjén lefutó egyenes (Vályi által is említett) vadgesztenye alléval, a szabályos mezőkkel, a sűrűn kanyargó sétányokkal és az egyöntetű, sűrű növényborítással. Mindez semmiképp nem felel meg Petri formailag sokkal szabadabb stílusának. Az alapstruktúra tehát biztosan nem az ő munkája, azonban a német szakember később „lazíthatott” a növényzet zártságán, helyenként egyszerűsíthetett a sétányok kanyarulatain, és részt vehetett egyes kertrészletek, esetleg épített elemek megalkotásában, egyes növények elhelyezésében.³⁰

Vályitól értesülünk arról, hogy Angliából hozták a kert egyes növénykülönlegességeit – erről egyelőre nem tudunk többet. A szabadföldbe ültetett egzóták közül ma már csak egy hatalmas japánakác áll a rondella tövében, de a József nádor idején készült leírások az akkor még nagyobb szenzációnak számító páfrányfenyőt emelték ki, amely a kopár Várhegy parkosításával együtt a magyarországi fejlődés szimbólumaként József nádor fejlesztő-szépítő törekvéseit reprezentálta.³¹

József nádor a budavári királyi palotának fél évszázadon át volt a gazdája, s ez idő alatt több ütemben bővítette, és lényegében folyamatosan gazdagította. Bécsben előkerült egy 1807-ben készült, szignálatlan terv is, amely a kert további fejlesztésének szándékáról tanúskodik.³² A kert növényállományának gyarapításával szorosan összefügg, hogy a nádor egy új, a korábbinál nagyobb üvegházat is építtetett a rondella fölötti teraszon. A kert akkori gazdagságáról, változatosságáról Franz Schams 1822-ben megjelent leírása plasztikus képet ad,³³ de 1826-ból fennmaradt a szabadföldi és üvegházi növények kéziratos jegyzéke is, amely nem kevesebb mint 2260 taxont (növényfajt és fajtát) sorol fel.³⁴ A kert fejlesztését József nádor annyira a saját ügyének tekintette, hogy azt saját költségén végeztette

²⁹ A budai várhegy déli oldalának átmeneti stílusú terve, 1793 körül. Szignálatlan. Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, FKB C. 85-a/7. Először közölte *Alföldy G.*: A budai Királyi Várkert i. m. 271.

³⁰ Petri eddigi legrészletesebb, magyarországi műveinek ismertetését és stílár elemzését is tartalmazó életrajzát lásd *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 5–56.; valamint *Uő.*: Becker's Subscribers i. m. 92–104.

³¹ Bartosságh József méltatta így a nádor budai várkertjét (a dégi parkkal párhuzamba állítva). Idézi és elemzi *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 10–12. Nem lehetetlen, hogy e páfrányfenyő még a Sándor Lipót által Angliából rendelt facsemetékkel érkezett Budára, de az is elképzelhető, hogy már József nádor idején ültették.

³² Albertina (Bécs), Architekturzeichnungen, Inv. nr. 5263. Közölte *Alföldy, G.*: Hapsburg Gardens i. m. 90., Fig. 5.

³³ *Franz Schams*: Vollständige Beschreibung der königlichen Freyen Haupt-Stadt Ofen in Ungarn. Ofen [Buda] 1821. 218–224.

³⁴ Eötvös Loránd Tudományegyetem Botanikus Kert (Füvészkert) Irattár, J 24. (A kötet gerincére nyomott korabeli cím: „Hortus Budensis”).

el. A Várkert Duna felé eső új telkekkel való bővítésére is többször kihasználta az adódó alkalmat, még hozzá szintén a saját magánpénztárából.³⁵

A bécsi udvari kertekhez és az uradalmi kertészetekhez hasonlóan a budai Várkert is fogadott tanulókat, akik néhány évet itt eltöltve sajátították el a szakma gyakorlati ismereteit, majd segédként kezdték meg pályájukat. Így lett fűvészkerti tanulóévei után kertészsegéd a Várkertben az idősb Pecz Ármin (1820–1896), később országos hírű tájkertész (az építész Pecz Samu apja), aki így emlékezett meg erről: „1842. Mártius 2dikán Toszt Antal Úr udvari főkertész a Nádori kert[ben] Budán a várban fölvelt engemet Kertész segédnek, egy év és tizenegy hónapot szolgáltam.”³⁶

Az 1830-as években a Várkert szomszédságában, a királyi palota dunai homlokzata előtti hegyoldalban közcélra létesült a várba való gyalogos közlekedést megkönnyítő, de sétálásra is szolgáló úgynevezett Ellipsz-sétány, amelynek kezdeményezése, előmozdítása valószínűleg szintén a nádorhoz kötődött. Így írt erről a kortárs báró Splény(i) Béla emlékirataiban: „Ez évben [1832] Budavárnak is egy új comfortja vétetett készülőbe: a katonai hatóság tudniillik egy új utat csináltatott a Várhegy lejtőjén a Vízi kaputól lefelé mérsékelt eséssel, szélesen – jól tartva és korlát helyett eleven sövénnyel ellátva. Ez az út most is fennáll »Ellypse« név alatt.”³⁷ A sétány hivatalos, ünnepélyes felavatására azonban csak 1838. május 29-én, V. Ferdinánd király névnapjának előestéjén került sor „az új útnak csak e napokban elkészült csúcskörén (Ellipsis)” tartott „katonai hangászat” (azaz fűvószenekari hangverseny) keretében.³⁸

A Nádor-kert

O! BEATA SOLITUDO O! SOLA BEA[TI]TUDO – „Ó, boldog egyedüllét, ó egyedüli boldogság!” Ez a 16. századi mottó és egy 1793-as évszám volt olvasható a látgymányosi konyha- és mulatókert két kapuoszlopára vésve.³⁹ Az eredetileg vallásos tartalmú jelmondat a felvilágosodás korának új természetfelfogása tükrében új, személyes értelmet kapott: a természetbe való elvonulásról és a kontemplációról szólt. Feltehetően a területet 1793-ban megvásárló Hügyei Farkas Antal építette kertjének főbejárataként – valószínűleg ő ültette a terület hossz tengelyében

³⁵ Österreichisches Staatsarchiv [Osztrák Állami Levéltár], Haus- Hof- und Staatsarchiv, OMeA Sonderreihe Monographien Bd. 155a.

³⁶ Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (a továbbiakban: MATE), Entz Ferenc Könyvtár és Levéltár. *Id. Pecz Ármin*: Egy öreg kertésznek emlékiratai. Kézirat. 1887 (kieg. 1896), 2.

³⁷ *Splény Béla* emlékiratai. Közread., vál. Kendi Mária. S. a. r., jegyz. Fábri Anna. Bp. 1984. I. 120.

³⁸ Regélő 6. (1838) 1. félév, 326. *Alföldy G.*: A budai Királyi Várkert i. m. 274.

³⁹ *Igali Svetozár*: A budai „Nádorkert”. Kertészeti Lapok 9. (1894) 247. A Nádor-kert történetének további feldolgozásait lásd *Rokken Ferenc*: A Nádor-kert. Historia 2. (1929) 6. sz. 189–191.; legrészletesebben *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 91–101.

végighaladó hársfasort és a szomszédos tétényi postaút közelében létesült major-ság épületeit. J. Fridericus Hajnits 1799-es kelezésű fejlesztési tervén a szarvasok által tartott kapu ívén egy másik, kevésbé filozofikus latin mottó olvasható: *Nulli, sic clausis Januis, intrare licebit*. [Senki sem léphet be, ha zárva az ajtó].

A Nádor-kertet Batthyány József primás vásárolta meg élete vége felé Farkastól – József nádor kertészeti szenvedélyét jól ismerve –, kifejezetten abból a célból, hogy Magyarország mindenkori nádora azt privát kertjeként használhassa.⁴⁰ A Nádor-kert József élete végéig aktív pihenésének színtereként szolgált, ahol a világtól elvonulva akár egyedül („remeteként”) kertészkedhetett, akár családjával is időzhetett. Ez a 88 és fél holdas – a budai Várkert kiterjedését sokszorosán felülmúló – terület alapvetően gyümölcsös- és veteményeskert volt, de középső – a hosszanti al-léra merőleges – sávját kétoldalt díszkertként képezték ki. Egy szignálatlan kert-terven a két, négyszögletes díszkertben egy (1799-ben már meglévőként ábrázolt) kis dombon álló obelisz, egy grotta, számos pad, valamint egy hinta is helyet kapott, s egy szabályos kúp alakú magaslat is látható volt két, egymással párhuzamos spirális sétányból alkotott útvesztővel.⁴¹ Ez az átmeneti stílusú díszkert talán a primás mérnökének, Rudolf Witschnek az alkotása lehetett, aki az 1790-es évek végén a Városliget Batthyány kezdeményezéséhez köthető parkosítását és a későbbi Nemzeti Múzeum telkén állt érseki palota átalakítását és kertjét is tervezte.⁴²

Mikszáth Kálmán a *Különös házasság* egyik jelenetében felidézte a Nádor-kertben dolgozó, már idősödő nádor alakját (akit a Mária Dorottya-hoz érke-ző vendég egyszerű kerti munkásnak nézett, és borralalót is nyomott a kezébe): „a cserjék között egy kopott ruhás, magas termetű öregember pizsmogott az ásó-jával, hosszúkás, ráncos, bajusztalan arcán végigcsorgott a verejték.”⁴³

A Margit-sziget

1790-ben a Vallás- és Közoktatási Alap királyi rendelet alapján évi 500 forint névleges díjért bérbe adta a szigetet a frissen nádorra választott Sándor Lipótnak.⁴⁴ 1792 tavaszán adta hírül a *Pressburger Zeitung*, hogy a nádor tervbe vette egy

⁴⁰ Gombos Z.: Régi kertek i. m. 92–93.

⁴¹ A Nádor-kert tervének leírását lásd *Fatsar Kristóf*: Magyarországi barokk kertművészet. Bp. 2008. 85. A dombon álló obelisz biztosan megvalósult, ezt több forrás tanúsítja, lásd többek között *Igali S.*: A budai „Nádorkert” i. m. 189.

⁴² Witschról bővebben lesz szó a tanulmány későbbi fejezeteiben.

⁴³ *Mikszáth Kálmán*: Különös házasság I–II. S. a. r. Bisztray Gyula. (Mikszáth Kálmán Összes Művei. Regények 13–14.) Bp. 1961. II. 146. (A Császári királyi napfény című fejezetben.)

⁴⁴ A Margit-sziget parkjának történetéhez a nádori birtoklás időszakában lásd *József Sisa*: Die Margareteninsel in Budapest, als sie noch Palatin-Insel hieß. Die Gartenkunst 4. (1992) 1. sz. 68–78.; *Rexa Dezső*: Margitsziget. Bp. 1941. 15–42.

népkert kiépítését a szigeten,⁴⁵ és az év augusztusában már a munkák megkezdéséről számolt be a helyi sajtó.⁴⁶

A sziget sajátossága a középkori kolostorromok sokasága. A klarissza kolostor maradványaihoz még Sándor Lipót építtetett egy eredetileg nyerstégla burkolatú „holland házat” (egyes térképeken „táncterem” megnevezéssel szerepel): „böldög emlékezetű Sándor Leopold Nádor Ispányunk [...] egy majeros házat; és két nyári nyílt palotátskát (Gloriette) építtetett oda. Most a' Felséges Locumtenensünk [azaz József] hasonlóképen bírja, 's ékesíti.”⁴⁷ A holland ház vagy táncterem később (valószínűleg az 1838. évi árvíz után) átalakítva, bevakolva nádori villa néven vált közismertté (1. kép). A másik „nyári nyílt palotátska (Gloriette)” a domkos kolostor területén állt.

Már Rapaics Raymund felvetette annak lehetőségét, hogy Bernhard Petri készítette a Margit-sziget parkká alakításának terveit.⁴⁸ E feltevés néhány éve bizonyosságot nyert, amikor rábukkantam egy addig ismeretlen adatra Petri korábban figyelemre nem méltatott életrajzában (amely valójában önéletrajz).⁴⁹ Eszerint a német kertépítész-mezőgazdász valóban készített tervet a Margit-sziget parkká alakításához. Petri így fogalmaz írásában (egyes szám harmadik személyben): „Petri éppen Budán tartózkodott, ahol a főherceg nádortól arra kapott megbízást, hogy a Pest-Budánál lévő szép Margitszigetre egy, a közönség számára megnyitott népkerthez tervet készítsen.”⁵⁰ Hogy Petri Sándor Lipótra vagy József nádorra céloz-e, sajnos a rövid említésből nem derül ki. Elképzelhető, de nem valószínű, hogy az 1792 elején éppen Bécsbe érkező Petri tervei alapján indultak meg ugyanezen évben a már említett munkálatok. (Ebben az esetben Petri első megbízója éppen Sándor Lipót lett volna.) Valószínűbb azonban – és Petri szövegéből is inkább erre következtethetünk –, hogy Józsefről van szó, aki – az Orczy-kert heroikus (újra) fásításának eredményét is látva – fordult a német szakemberhez 1798 körül.

⁴⁵ „Die sogenannte Margarethen Insel ohnweit Ofen wird zu einem. Belustigungs Ort für das Publikum Hergestellet, es werden dahero daselbst bereits Alleen angelegt und sonst verschiedene schöne Einrichtungen.getroffen.” – Preßburger Zeitung, 1792. április 21. 342.; *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 29.

⁴⁶ „Nádor-Ispány ő Fő Hertzegsége rajta van tellyes igyekezettel, hogy az ugy nevezett Sz. Margit vagy más néven Nyulak-szigetéből egy kies mulató helyet formálhasson. Derekkassan készülnék ugyan is benne az ő Fő Hertzegsége költségén a' szép épületek és kertek; mellyek által visszanyeri ezen hely néminemüképpen előbbeni fényességét.” – Magyar Hírmondó, 1792. augusztus 3. 173.

⁴⁷ *Vályi A.*: Magyar országnak leírása i. m. 285–286.

⁴⁸ *Rapaics R.*: Magyar kertek i. m. 207. Gombos Zoltán ezt lehetetlennek tartotta, és Tost Károly Margit-szigeti főkertésznek tulajdonította a koncepció megalkotását. – *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 200.

⁴⁹ *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 14.

⁵⁰ A forrást idézi és elemzi *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 29–30.

1. kép *Franz Jäschke*: A Margit-szigeti romok mellé épült „hollandi ház” (nádori villa) látképe, háttérben a szőlődomb. Gouache, papír, 1824.

© Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, ltsz. 15.674.

József nádor ugyanis 1798. november 8-án azzal a kéréssel folyamodott bátyjához, Ferenchez, hogy segítse elő egy csereügylet megvalósulását, amelynek keretében a kamara a távol fekvő püspökladányi uradalomért cserébe átengedné számára a Vallásalap birtokát képező piliscsabai uradalmat és annak részeként az addig csak bérelt szigetet, miután az utóbbit (a bátyjától megörökölt bérlet keretében) már elkezdte nyilvános sétálóhellyé alakítani.⁵¹ A csere végül 1808-ban történhetett meg, és József 1810-ben kapta meg a piliscsabai uradalomra és annak részeként a szigetre vonatkozó királyi adománylevelet.⁵² Egy 1807-es datálású, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött terv valószínűleg Petri – addigra részben már megvalósított – elképzeléseit rögzítette, és talán éppen a birtokcsere előkészítése céljából készülhetett.⁵³

Petri angliai tanulmányútja során, 1785-ben (18 évesen) a Temze egyik, Brentfordnál található kis szigetének parkosításához is rajzolt tervet;⁵⁴ s már e korai rajzán is feltűnnek a Margit-sziget későbbi kialakításának egyes jellegzetes

⁵¹ *Domanovszky S.*: József nádor iratai i. m. I. 243.; *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 28–29.

⁵² *Pártényi József*: A Margitsziget. Kertészeti Lapok 9. (1894) 222–226.

⁵³ Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, FKB C 85-a/12. Először közölte *Alföldy, G.*: Hapsburg Gardens i. m. 90.

⁵⁴ *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 28–29.

elemei: a sziget hosszában végighaladó középső tisztás és a szélén meghagyott erdősávban kanyargó sétányok.

A Margit-sziget parkosítása esetében egy Közép-Európában akkor még kifejezetten újszerű szemléletű alkotásról beszélhetünk, amely egészen más stílusú és karakterű volt, mint az alapvetően geometrikus struktúrájú Nádor-kert vagy a részben kacsaringós, részben egyenes utakkal behálózott Várkert. Egy félig vad, félig mezőgazdasági hasznosítású terület szépítéséről, egyfajta díszfarm (*ferme ornée, ornamental farm*) létesítéséről van itt szó, ahol a sétányok a terület szélén haladtak körbe, kifelé (a Dunán át Óbuda és a környező táj különböző részleteire) és befelé, a sziget nyíltabb belső világára engedtek rálátást, és pihenők, látványosságok (például romok) tették változatossá a sétát. Az utak helyenként keresztülhaladtak a sziget középső területein, amelyen gabonaföldek, szőlődomb, gyümölcsös, zöldségeskert, valamint legelők és kaszálók váltották egymást. A szőlődombot árok védte a legelő állatoktól. Petri megtartotta és gondosan szelektálta a szigetet övező természetes galériaerdőt; pihenőket és kilátópontokat alakított ki; a belsőbb területeken pedig, ott, ahol a térhatás vagy a képszerű kompozíció indokolta, kisebb-nagyobb facsoportok ültetését tervezte. A korabeli leírások a dús cserje- és faállomány és egyes fakülönlegességek mellett a tarka virágokkal teli pázsitmezőket is kiemelik.

A Margit-sziget kertészeti és botanikai szempontból legrészletesebb és kertművészeti szempontból is legértékesebb leírása az egykori georgikoni növendék, majd Festetics-gazdatiszt, Leibitzer János munkája, aki alapos szakmai bejárásai és megfigyelései alapján pontos és egyedülállóan részletes képet adott a sziget karakteréről, építményeiről, sétaútajairól és legfőképpen növényzetéről.⁵⁵ Leibitzer szerint 1830 körül a nádor családjával a déli szigetcsúcs közelében épített majorság és kertészlak szerény földszintes épületében lakott, ahonnan a legszebb kilátás nyílt Pest-Budára (2. kép).⁵⁶ Nem véletlen, hogy a korszakban elterjedt a Nádor-sziget elnevezés is, és a helyszín hamarosan elérte azt a nyilvános sétálóhely szerepet, amelyet még Sándor Lipót szánt neki. A társadalom különböző rétegei kirándultak ide csónakon: Buda, Óbuda és Pest polgárai ugyanúgy, mint az idevetődő utazók, akik az ikerfőváros egyik nevezetességeként keresték fel a szigetet. Széchenyi is szívesen hozta ide (hölgy)vendégeit saját „Crescence” nevű ladikján.⁵⁷

1810-ben a hideg tél nehezítette a növényzet megmaradását, 1838-ban pedig nemcsak Pesten, de a szigeten is óriási károkat okozott a jeges árvíz: a jégtáblák

⁵⁵ *Johann Leibitzer: Englischer Landschaftsgarten auf einer Insel. In: Uö: Der Gartenbau nach den neuesten Ansichten und Bedürfnissen. Ein Taschenbuch für Gartenfreunde [...]. Leipzig 1831. 159–184.* Leibitzer e leírását 1997-ben azonosítottam a Margit-szigettel. Első méltatását lásd *Alföldy Gábor: Az 1790–1919 közötti magyarországi kertművészet válogatott bibliográfiája. In: Régi magyar kertek. Szerk. Géczi János – Stirling János. Veszprém 1999. 392.*

⁵⁶ *Leibitzer, J.: Englischer Landschaftsgarten i. m. 159–160.* Ez az épületcsoport ma is áll; Ybl Miklós által nagyvendéglőként átalakítva, a szigetcsúcs déli irányban való későbbi megtoldása miatt beljebb, a szökőkúttól északra található.

⁵⁷ *Gombos Z.: Régi kertek i. m. 205., 264.: 463. jegyz.*

rendre levágták az akkor még ifjú platánok koronáját, törzsét. Ezek azonban a tövük közeléből újrasarjadtak, és többtörzsű faóriásokként ma is megcsodálhatók (például a nagy szökőkút mellett).⁵⁸ Az árvíz hozta felszínre a korábban részben már feltárt domonkos rendi apácakolostor romjai között Szent Margit sírját, amelynek – inkább kincskeresésnek vagy sírrablásnak nevezhető – feltárására Tost Károly főkertész vezetésével a kerti személyzet kerített sort.⁵⁹

1872-ben megjelent ismertető könyvecskéjében Törs Kálmán így emlékezett meg a néhai József nádor saját kezűleg végzett munkájáról: „A Margit-sziget gyönyörű fekvése felkelté figyelmét s ő azt csakhamar kedvencz tartózkodási helyévé választá. Üres óráit itt a csendes szigeten tölté s maga is szenvedélyes kertész lévén, rövid idő alatt gyönyörű parkká alakította az elvadulásnak indult szigetet, és kezében kertészkeszél és fűrésszel órákig elmulatott a fák nyesegetésével, oltásával, virágültetéssel és gyomlálással.”⁶⁰

2. kép Hermann Neefe rajza után *Franz Xaver Joseph Sandmann*: A főkertészlak (benne a nádori lakással) és a majorság a Margit-sziget déli csúcsa közelében. Litográfia, 1830 körül.

© Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. T.190.

⁵⁸ Például a centenáriumi szökőkút mellett.

⁵⁹ Ennek legrészletesebb leírását adja a Tost Károlytól személyesen hallott beszámoló alapján *Radványi Imre*: Margit-sziget története. Pest 1858. 94–102.

⁶⁰ *Törs Kálmán*: Margit-sziget. Pest 1872. 69. Törs a főhercegi javak igazgatóságát nevezi meg forrásaként, művét Rómer Flóris, József főherceg egykori nevelője ellenőrizte. E leírás kísértetiesen emlékeztet arra a portréra, amelyet Mikszáth Kálmán Nádor-kerti környezetben festett a nádorról.

Főkertészek Bécsből: a Tost dinasztia

Már említettük a Tost testvéreket. Régóta elterjedt a szakirodalomban, hogy József nádor 1808-ban a schönbrunni, majd schlosshofi udvari kertész, Joseph Tost fiait: Antalt (Anton), Vencelt (Wenzl) és Károlyt (Carl) hívta Magyarországra, hogy ők legyenek kertjeinek főkertészei (a legkisebb fiú, Albert Bécsben, Schönbrunnban maradt).⁶¹ Nemrég kiderült: sem Joseph Tost, sem Albert fia nem volt császári udvari kertész (a többi *Hofgärtner*rel ellentétben nevük nem szerepel az udvari alkalmazottakat felsoroló *Staatshandbuch*okban), talán alacsonyabb beosztású (segéd?)kertészként működhettek a császári udvar kertjeiben.⁶² A Pest-Budára került Antal a Várkert, Vencel a Nádor-kert, Károly a Margit-sziget főkertésze lett, amit források is bizonyítanak. Elterjedt nézet szerint ők is alkották e kerteket,⁶³ azonban ez sem felel meg a valóságnak, hiszen a budai Várkert, a Margit-sziget és a Nádor-kert kialakítása is korábban elkezdődött annál, hogy a Tost fivérek Magyarországra jöttek. Ők legfeljebb a kertek egyes részleteit fejleszthették, átépítésüket vezethették a mindennapi fenntartási feladatok irányítása mellett.⁶⁴ De a kertek mintaszerű fenntartása önmagában is tiszteletre méltó teljesítmény volt.

Károlyra bízta emellett a nádor az alcsúti park építését is.⁶⁵ Pecz Ármin emlékirataiban nemcsak a nádor nagyvonalúságáról, de a Várkert fenntartását vezető Tost Antal kissé lelketlen szigoráról is megemlékezett: „A főkertész úr igen kritikusan ember volt és amellet nagyon takarékos, nem adott nekünk az itt bőven és nagy mennyiségben nyölt gyümölcsből enni, inkább elrohadni ha[gy]ta vagy el[d]ta, és pedig a főherczeg Nádor aszt parancsolta, hogy a fölösleges gyümölcsből nekünk is kell adni, de az ritkán történt.”⁶⁶

A Tost fivérek túléltek József nádort: Károly 1852-ben,⁶⁷ Antal pedig a budai vár 1849. évi ostroma és körülzárása idején kolerában halt meg. Ezután öccse,

⁶¹ A Tost család korai generációjának tagjairól szóló adatokhoz lásd *Rapaics R.*: Magyar kertek i. m. 208. Rapaics sajnos nem nevezte meg e fontos adatok forrását, amelyek így nem ellenőrizhetők.

⁶² Az erre vonatkozó információt Claudia Gröschelnek (Bundesgartenamt, Schönbrunn) köszönöm.

⁶³ József nádor fia, József Károly főherceg Alcsút parkjának létesítését is Tost Károlynak tulajdonította. – *József főherczeg*: Arboretum Alcsuthiense. Az alcsúthi kertben honosított fák jegyzéke. Kolozsvár 1892. 1.

⁶⁴ Például Franz Schams budai várkertleírása szerint „a derék Tost” (Antal) a mintaszerűen elrendezett virágágyakra „lehet büszke”. – *Schams, F.*: Vollständige Beschreibung i. m.

⁶⁵ Erre a szerepre vonatkozhat Tost Károly említése a park alkotójaként. – *József főherczeg*: Arboretum Alcsuthiense i. m. 1.

⁶⁶ *Id. Pecz Ármin*: Egy öreg kertésznek emlékiratai i. m. 3.

⁶⁷ *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 206.

Vencel lépett helyébe, és került a Várkert élére. Az ő nevéhez fűződik az 1853-tól kezdődő felújítás és átalakítás kivitelezése, valamint a kert gondozása.⁶⁸

Pest-budai kertrepresentáció a Szent Szövetség uralkodóinak

A kertek a nádor reprezentációjának sajátos színterei voltak. Ennek legjelentősebb példája a Szent Szövetség uralkodóinak pest-budai látogatása volt 1814. október 24. és 28. között. József bátyja, I. Ferenc osztrák császár és magyar király, sógora – Alexandra Pavlovna öccse –, I. Sándor orosz cár, valamint III. Frigyes Vilmos porosz király a Bécsi Kongresszusról Pest-Budára jött, ahol a nádor vendégül látta őket. Mivel akkor még csak néhány éve működött Pest város általa vezetett Szépítő Bizottmánya, a városkép ekkor még nem tükrözte a nádor elképzeléseit. A program gerincét így a kertek látogatására építették, ahol szabadtéri ünnepeket (*fêtes champêtres*) rendeztek. Így jutottak el az uralkodók a budai Várkertén kívül a pesti Orczy-kertbe, a látgymányosi Nádor-kertbe (ahol Kelemen Imre jogászprofesszor Európa megmenéséről szóló allegorikus színjátékát adták elő nemes hölgyek, s a kert pavilonjában büfét rendeztek be), majd október 27-én a Margit-szigetre, ahol a klarissza kolostorhoz épített nádori, akkor még nyerstégla burkolatú „holland” mulatóház mellett emelkedő kis szőlődombon szüreti mulatságot tartottak népzenei aláfestéssel. Ez utóbbi rendezvény – Galavics Géza szavaival – „jól megszervezett produkció volt, az osztrák politika demonstrációja a soknyelvű Magyarország népeinek egyetértéséről”, amelyben királyi tisztviselők és budai polgárok gyermekei magyar, szlovák, horvát, szerb, szász és bosnyák ruhába öltözve szüreteltek és táncoltak török zenére.⁶⁹

Nem lehetetlen, hogy e napok során az uralkodók közötti beszélgetésekben felmerült a meglátogatott kertek többségét alkotó Bernhard Petri neve. Tudjuk, hogy III. Frigyes Vilmos megtekintette Petri ausztriai gazdaságát (a magyar határ melletti Theresienfeldben), majd kitüntette birkatenyésztéséért.⁷⁰ Elgondolkodtató, hogy Margit-szigeti tartózkodása után – talán itteni élményein felbuzdulva – fogott bele a következő években a potsdami Páva-sziget (Pfaueninsel, korábbi nevén Haseninsel, vagyis a Margit-szigethez hasonlóan „Nyulak szigete”) parkjának

⁶⁸ A Tost dinasztia később is neves személyiségeket vonultatott fel Magyarországon, így például a 19–20. század fordulóján aktív Tost Ferenc és Tost (később Taba) Vilmos tájkertész. Károly portréját unokája, Tost Ferenc őrizte 1933-ban bekövetkezett haláláig, majd örökösei eladták azt. – *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 200., 264.: 447. jegyz. Károly egyik dédunokája, Tost László lett Kassa utolsó, a nyilasok által meggyilkolt magyar polgármestere. – *Szeghy-Gayer Veronika*: Tost László, Kassa polgármestere. Kassa 2022.

⁶⁹ *Galavics G.*: Magyarországi angolkeretek i. m. 98. Az ünnepség leírását lásd Hazai ’s Külföldi Tudósítások 9. (1814) 2. félév, 279–280.

⁷⁰ *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 36.

nagyszabású átalakításába annak a Peter Joseph Lennének a tervei szerint, aki néhány évvel korábban a Városliget tervpályázatán is részt vett.⁷¹

A Városliget: a világ első közparkjának létrehozása

A nádor nemzetközi szinten legfontosabb kertprojektje éppen a Városliget parkosítása volt. Sajátos, hogy ez nem a saját birtokához, hanem a Pesttel kapcsolatos városfejlesztési elképzeléseihez kapcsolódott. József nádor már a Szent Szövetség uralkodóinak látogatását megelőzően, 1813-ban Pest város Szépítő Bizottmánya elnökeként kezdeményezett egy nyílt tervpályázatot a pesti Városerdő (Stadtwaldchen) parkosítására, de még évek teltek el a munkák megindulásáig.

Az első kezdeményezés jóval korábbra nyúlik vissza: először Boráros János polgármester végzett itt fásítást, majd Batthyány József primás 1799 júliusában (a Nádor-kert ajándékozásának évében és néhány hónappal a halála előtt) 24 évre bérbe vette a területet, ahol egy nyilvános sétakert létrehozását tervezte és kezdte azt meg a szolgálatában álló – már korábban említett – Rudolf Witsch mérnök tervei alapján. A terület közepén elterülő mocsár lecsapolására Witsch egy csónakázásra is alkalmas, „cvikker”-alakú csatornát ásott. A munkát az ilyen feladatokra szakosodott mecenzéfiek végezték.⁷²

Batthyány érsek néhány hónappal a munkák megkezdése után, 1799. október 23-án hirtelen elhunyt. A parkosítás ügyét a nádor karolta fel, és a Szépítő Bizottmány 1808-ban visszaváltotta a félkészben hagyott területet a pírmás öröksétől, Batthyány Tódortól. A nagyszabású és tervszerű munkák előkészítésének jegyében a nádor 1812 szeptemberében utasította a Bizottmányt, amely az év végére előkészítette, és 1813 januárjában kiírta a világ első nyílt (titkos) kerttervezési pályázatát,⁷³ majd néhány évvel később a nyertes terv alapján belefogtak a világ első közpénzen, közterületen létesítendő közparkjának megvalósításába a pesti homokon. A nyertesként kihirdetett terv alkotója a gróf Brunszvik József országbíró alsókorompai kertjét építő és gazdaságát modernizáló, lübecki születésű

⁷¹ *Uő*: Hapsburg Gardens i. m. 92.

⁷² A Városliget történetének részletes, de sajnos nem jegyzetelt összefoglalásával szolgál *Thaly Tibor*: A 200 éves Városliget. Bp. 1958, az előzményekről uo. 7–44., „József nádor és a Szépítő Bizottság”-ról uo. 45–71.; *Fabó Beáta*: A Városliget szerkezeti változásai. In: A Liget egykor. Szerk. Brunner Attila – Perczel Olivér. Bp. 2021. 11–89. A Városliget Witschhez köthető előtörténetét Fatsar Kristóf dolgozta fel a legrészletesebben. – *Fatsar Kristóf*: Witsch Rudolph és a Batthyány Erdő: a Városliget közparkká alakítására tett egyik első kísérlet. Urbs. Magyar Várostházi Évkönyv 13. Főszerk. Kenyeres István. Bp. 2019. 35–56. Lovas Dánielnek a kézirat lezárása előtt nem sokkal megjelent könyvét, amely azonnal elfogyott a könyvesboltokból, és még nem került be a könyvtárak katalógusába, eddig nem sikerült megismernem. – *Lovas Dániel*: A Városliget története. Bp. 2024.

⁷³ A Városliget tervének elkészítésére kiírt pályázati felhívást lásd Preisaufrage. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, 1813. január 17. 47.

Heinrich Nebbien (1778–1841) volt.⁷⁴ Ma már tudjuk, hogy Nebbien elképzeléseit a gróf ajánlotta a nádor figyelmébe, s talán ez is hozzájárult Nebbien kétségkívül művészileg és gazdaságilag egyaránt alaposan átgondolt és értékes tervének sikeréhez.⁷⁵ Pedig – amint Sylvia Butenschön kutatása bebizonyította – olyan vetélytársa is akadt, mint az akkor még pályája legelején járó, de már „császári kertmérnök” címet viselő Peter Joseph Lenné (1789–1866), a későbbi porosz királyi kertigazgató, a 19. század egyik legjelentősebb tájépítész.⁷⁶ Valószínű, hogy különösen elnyerte a nádor tetszését Nebbien Witschéhez hasonlóan haszonelvű gondolkodása, ugyanakkor művészi térformálása. Ma már nehéz elképzelni, de a Városliget egy gazdasági létesítmény is volt, amely a tervező gondos számításai szerint fedezte fenntartásának költségeit: rétteit bérben kaszálták, és szántóföldként hasznosították, a tó szigetén majorság működött, a tavon pénzért csónakázhattak a pesti polgárok, a vendéglő bére is jelentős bevételt hozott, s a részben gyorsnövésű egzóta fajokból ültetett erdőfoltokat előre megtervezett rend szerinti gyérítéssel, majd vágásfordulóval, folyamatosan kellett (volna) kitermelni.

Heinrich Nebbien az 1813-ban benyújtott, majd 1816-ban részletesebben kidolgozott tervéhez mellékelte hosszú esszéjében imponálóan széles tájékozottságáról adott tanúbizonyságot a legfontosabb angol, francia és német kertteoretikai művekből idézve, azokra hivatkozva vagy akár azok egyes aspektusait bírálva. Emellett a tájkertek általa (és egyébként Bernhard Petri által is) képviselt ideálját is kifejtette. Definíciója szerint „Lényegük és alapjuk: a szabad tiszta természet-stílus, amely a gazdaságosra és az esztétikusra való törekvés legintimebb kapcsolatából születik. Itt az adott hely szelleme uralkodik. [...] Ezeknek alárendelt a további művi elemek alkalmazása, amennyiben az gazdaságilag szükséges. Ez azt jelenti, hogy az esztétikai érdek vezérli a gazdaságot [...]. Mivel e két érdek itt oly szorosan összefonódik egymással, hogy az eredményük egyszerre és együtt jön létre, mindenhol az egyik a másikkól születik, következésképp a Szép hasznosként és a Hasznos szépként nyilvánul meg [...]. Ennek a művészetnek az alkotásai aligha menthetők meg az elmúlástól, [...] ha [...] nem szolgálnak egy bizonyos gazdasági érdeket, vagy

⁷⁴ Dorothee Nehring: Stadtparkanlagen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hannover–Berlin 1979; *Üb*: The landscape architect, Christian Heinrich Nebbien and his design for the Municipal Park in Budapest. *Journal of Garden History* 5. (1985) 3. sz. 261–279.; *Heinrich Nebbien*: Ungarns Volksgarten der Koeniglichen Frey-Stadt Pesth (1816). Hrsg. Dorothee Nehring. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C, Bd. 11.) München 1981; *Jámor Imre*: Nebbien Városligete: a világ első népkertje Pesten. Bp. 2018.

⁷⁵ Sisa József: Az alsókorompai Brunswick-kastély és Charles Moreau. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala” – Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Szerk. Tóth Áron. Bp. 2011. 180.: 10. jegyz.

⁷⁶ Sylvia Butenschön: Der früheste Entwurfsplan Lennés: Ein Wettbewerbsbeitrag für den Stadtpark in Budapest. *Die Gartenkunst* 29. (2017) 1. sz. 1–24.; *Jámor I.*: Nebbien Városligete i. m. 18–19.

egy maradandó, lényegi célt az utókor számára.”⁷⁷ Szerinte „olyan kertstílusra van igény, ahol az egyszerű természet és az otthonos táj igazán a fő téma, a társzművészetek hatása csak kiegészítő szerepű, s ezért egy nagyobb szabadságfok válik lehetővé, és óriási kiterjedések és erőteljes térhatások nemes egyszerűsége juthat érvényre”.⁷⁸

Így nem csoda, hogy a Városliget kompozíciójában fontos szerepet játszott a budai hegyek, különösen a Gellért-hegy és a királyi palota látványa is. (3. kép) A Városliget építésével nemcsak a pesti futóhomok megkötésében sikerült nagy előrelépést tenni, de a népszerű park stílusa, nagy ívekből formált útrendszere, különleges fa- és cserjeállománya hatást gyakorolt az idelátogatókra, köztük a kertépíttető birtokosokra és polgárookra, s így végső soron a hazai kertművészet megújulására is: ízlésformáló hatása révén a nagyvonalú és gazdasági célt is szolgáló klasszikus tájkeretek elterjedését is elősegítette. Nebbien szellős térformálású kompozíciójában akadálytalanul érvényesülhettek az azonos fafajokból ültetett csoportok (*clumpok*), melyek fokozták a tér- és színhatást.

A Városligetet azonban Nebbien részletesen kifejtett – a nádor tetszését is elnyerő – koncepciója szerint többnek szánta egy szépített, a futóhomokot jól megfogó, mezőgazdaságilag és sétahelyként is jól hasznosított tájrészleténél. Az „utilitás” vezérelte abban is, hogy a nemzeti emlékezés reprezentatív helyszínévé kívánta tenni, a haza nagyjainak emelt emlékművel és amfiteátrummal: „Ez az alkotás [...] egy nemes nemzet szellemiségének, ízlésének, hazaszeretetének a lenyomata [...]. Egy megfelelő népkert egy nemzet magasabb erényeinek a legnemesebb és legtisztább kifejeződése.”⁷⁹ A német kerttervező itt nem a magyar nacionalizmust vagy a nemzet politikai érdekeit tűzte zászlajára, mint a század végén a Hősök terének Millenniumi Emlékműve. Ehhez hasonló elképzeléssel ugyanis már Bernhard Petri is készített beadványt 1794-ben Ferenc császárnak egy, a bécsi Brigittenauba elképzelt nemzeti kerthez (Nationalgarten), amelyben hasonló, a birodalomra vonatkozó emlékműveket javasolt felállítani. Mindkét kezdeményezés háttérében a német filozófus és kertteoretikus, Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742–1792) hatása állt, aki ötkötetes kertelméleti művében a közparkok, a társadalom minden rétege számára nyitott közkeretek egyik műfaji követelményeként írta le „a nemzet jótevőinek” szentelt emlékműveket.⁸⁰ Végső soron e tekintetben világszerte az ő elveit követik a 18. század végétől napjainkig.

⁷⁷ Nebbien, H.: Ungarns Folks-Garten i. m. XI–XII. Jámbor Imre fordításában lásd *Jámbor I.: Nebbien Városligete* i. m. 60–61. Éppen a gazdaságosság szempontjából, annak hiánya miatt bírálta az egyébként legnagyobbra tartott angol kortárs tájkertész, Humphry Repton művészetét.

⁷⁸ Nebbien, H.: Ungarns Folks-Garten i. m. VIII.; *Jámbor I.: Nebbien Városligete* i. m. 57.

⁷⁹ Uo. XXXV., 119.

⁸⁰ Pl. „Gebäude mit interessanten Gemälden aus der Geschichte der Nation, Bildsäulen ihrer verstorbenen Wohlthäter, Denkmäler von wichtigen Vorfällen und Begebenheiten mit lehrreichen Inschriften können hier mit Geschmack an schicklichen Plätzen zu sehr vortheilhaften Wirkungen

3. kép Rudolf Alt rajza után *Fanz Xaver Joseph Sandmann*: Városligeti részlet, háttérben a budai hegyekkel. Litográfia, 1843 körül.

(Buda-Pest. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által. Pest-Buda 1843, 55.)

© Alföldy Gábor gyűjteményéből.

A Nebbien által tervezett, fajlagosan drága építmények megvalósításáról anyagi okokból mondtak le, de arról, hogy nemzeti emlékművek még hosszú évtizedekig egyáltalán nem kerülhettek a Ligetbe, már a politika is gondoskodott; igaz, Petri bécsi kezdeményezése – bár elnyerte a császár tetszését – sem valósult meg.⁸¹ Nebbien tervein a főbejárat íves kolonnádkapuját középen (a berlini Brandenburgi kapu győzelemistennőjének nyomán) az ő fantáziája által teremtett, szarvasok húzta kvadrigát hajtó, kezében libanoni cédruságot tartó pszeudogörög istennő, Dendrona koronázza. „Ő tehát a tájképi kertművészet és a racionális, alkotó erdészeti istennője, aki az Olümposz magasáról leszállva legelőször Magyarország fővárosának népkertjében álló oszlopsor teraszára telepedett le. [...] Később lándzsát és pajzsot adtam neki, és így úgy is tisztelhetjük, mint Pallas Pannoniae.”⁸²

angeordnet werden. [...] Ein neues und fruchtbares Feld für die patriotische Gartenkunst!” – *Christian Cai Lorenz Hirschfeld*: Volksgärten. In: *Uö*: Die Theorie der Gartenkunst V. Leipzig 1785. 70.

⁸¹ *Hirschfeld, C. C. L.*: Die Theorie der Gartenkunst i. m. V. 68–74. Hirschfeld (és Stowe) hatásáról Petri bécsi Nemzeti Kert-tervére és az uralkodóra Laxenburg kapcsán, valamint Nebbien pesti Városliget-tervére lásd *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 26–27.

⁸² *Nebbien, H.*: Ungarns Folks-Garten i. m. VI–VII.

A liget – a fenti terv szerint soha meg nem épült – főbejárata mögött kialakított körönd (rondó) melletti platán erdőfolt fáit a nádor a báró Prónay-féle acsai kertészetből javasolta beszerezni, mivel abban az időben azt tartotta hazánk legkiválóbb faiskolájának.⁸³ Pecz Ármin visszaemlékezése alapján a Liget első ismert főkertésze a gödöllői Grassalkovics-kert egykori vezetője, [Wenzel?] Prohaska, majd [Franz?] Ruff volt.⁸⁴

A Városligeti fasor

A Ligethez 1800-ban, annak Batthyány érsek által kezdeményezett és Rudolf Witsch által tervezett és vezetett kialakításával egyidejűleg egy fasorokkal kísért egyenes utat (*avenue*-t) is építettek a Belváros szélétől induló Király utca folytatásaként. Ez az allé – korabeli nevén: Stadtwäldchen Allée – a mai Városligeti fasor. Witsch e négyes fasor telepítéséről is megemlékezett 1809-ben a Helytartótanács kiadásában, a nádor személyes támogatásával megjelent könyvében: „egy 10 ölnyi szélességű és egyenes lineában 500 ölnyi hosszúságú fősétáló helyet, egy-néhány homok dombokat elterítvén, a’ szélhordta homokon keresztül tsináltak, és 4 sorban rész szerént nyárfákkal, rész szerént Vad gesztenyefákkal béültették, a’ melly egy Allé szekér-utnak, a’ két felől lévő Allék pedig a’ gyalogok kedvéért készültek. Hogy pedig a’ futó homokot a’ sétálóhelyeknek mind a’ két oldaláról a’ szél a’ sétálóknak szemébe ne fújja, és hogy a sivatag pusztá egy kies mezővé váljon, egy része ennek a’ pusztának, a’ sétálóhelyeknek mind a’ két oldala felől egész addig, a’ hol maga a’ közönséges sétáló hely [vagyis a Városliget] kezdődik, 1800ban tavasszal magányos kerteknek, a’ Pesti lakosok közt elkótyavetyéltett”.⁸⁵ Vagyis a középső, szélesebb kocsiutat jegenyékkel, a külső, keskenyebb sétányok külső oldalát pedig (amelyek mentén a kerteket kiparcellázták) vadgesztenyékkel ültették be.

Az allé szerepe tehát egyrészt az volt, hogy elegáns felvezetést adjon a Liget főbejárata felé, másrészt, hogy megfogja a futóhomokot. Formai és funkcionális szempontból mintajaként számos európai előkép felsorolható, Nebbien szeme előtt példaként a kolonnádos-kvadrigás kapuval egyértelműen a berlini királyi vadaskerthez (Tiergarten) vezető Unter den Linden lebeghetett.

⁸³ Gombos Z.: Régi kertek i. m. 171. Ezek nem azonosak a rondó körül később ültetett, ma is álló platánokkal.

⁸⁴ *Id. Pecz Ármin*: Beschreibung der alten Parke und Gärten in Ungarn und eine Uibersicht was für Fortschritte die Parke und Gärten seit dem Jahre 1848 theilweise gemacht haben. Kézirat. Bp. 1896. 6.; MATE Entz Ferenc Könyvtár és Levéltár, ltsz. 34.123.

⁸⁵ *Witsch Rudolf*: Útmutatás, hogy vehetni munkába legkönnyebb móddal a’ Budán 1807ben tartatott ország gyűlésének 20dik törvényczikkelyét melly A Magyar Országí homokos puszták haszonra fordíttatását sürgeti. Buda 1809. 55.

A két középső fasorhoz kapcsolódik Podmaniczky Frigyes már idézett sommás ítélete a nádor városfásítással kapcsolatos averziójáról: „Tudvalevőleg az 1830-i tél rendkívül szigorú volt; a szegény ember sokat szenvedett fűtőanyag hiányában. Akkor történt az, hogy József nádor kiadta a rendeletet, hogy a Városligeti fasor sudaras nyárfái mind vágassanak ki, s azok fája osztassék ki a szegények között. Úgy is lett. Sohasem feledem el, ama havon elterülő két sor hatalmas fa, a pusztulásnak mi különös benyomását hagyta hátra emlékemben. Ezután lett kiültetve a Városligeti fasor, a még most is ott sínlődő [sic!] négy sor vadgesztenyefákkal. A Pest legközelebbi szomszédságában levő határok [...], ahol most egyik virágzó gazdaság a másik szomszédságában díszlik, csekély hasznot hajtó erdőségekkel valának elborítva; s mégis, hogy fát lehessen szerezni Pest szegényeinek, az egyetlen, e városban lévő nyilvános kertet valának kénytelenek a pusztulásnak szentelni.”⁸⁶

Podmaniczky kisgyermekkorai élményéről van tehát szó, és persze nem „az egyetlen, e városban lévő nyilvános kert” elpusztításáról. Segít a helyzet megértésében, ha mellétezzük egy másik kortárs, Podmaniczky távoli rokona, báró Splény(i) Béla (1819–1899) visszaemlékezését: „A Városliget ügyében a múlt év óta búslakodtak a pestiek: büszkék voltak tudniillik egy olasz nyárfából álló ket-tős fasorra, mely a mostani nagy vadgesztenye-fasor helyén állott: a múlt télen a nádor azt levágatta, állítólag, hogy a szegényeknek a kemény télen fát szerezzen, de úgy hiszem, valóban azért, mert a fasor csúnya volt.”⁸⁷

Az is feltételezhető, hogy a gyorsan növő (és öregedő, viharkároknak fokozot-tan kitett) jegenyéket 30 év után Witsch eredeti intenciója szerint kellett kivág-ni, hogy immár a külső fasorokhoz hasonlóan gesztenyéknek adják át helyüket. A nyárfák kivágását „kegyetlenül” elrendelő József nádor tehát valószínűleg nem tett mást, mint az eredeti terv hosszú távú lépését hajtotta végre, évre pontosan 30 évvel a telepítés után – vagy legalábbis a fenti okok miatt döntött a fasor lecse-réléséről. A gyermek Podmaniczky Frigyes – aki valószínűleg nem tudta, hogy az aszódi Podmaniczky-kastély kertjét is éppen Witsch tervezte⁸⁸ – nyilván sok-kolta a látvány, amint ezt magunk is tapasztaljuk, ha fák, különösen fasorok (akár megoly szükségszerű) kivágásáról van (is) szó.⁸⁹

⁸⁶ Podmaniczky F.: Egy régi gavallér emlékei i. m. 20–21.

⁸⁷ Splény Béla emlékiratai i. m. I. 114.

⁸⁸ Kazinczy Ferenc naplóbeli említése alapján lásd *Fatsar K.*: Witsch Rudolph i. m. 42.

⁸⁹ A Városliget újabb fő megközelítési útvonala, az Andrássy út eredeti platánsorát – amelynek fái éppen az alcsúti faiskolából származtak – is le kellett cserélni, de erre csak 130 év után, 2005-ben került sor.

Alcsút: a saját vidéki birtok és rezidencia

József nádor már az 1810-es évek elején keresett Buda közelségében egy mintagazdaság létrehozására alkalmas birtokot. A szóba jöhető földterületek közül a legmegfelelőbb kiválasztásában az ercsi mintagazdaságot létrehozó Lilien József báró volt a nádor segítségével.⁹⁰ József nádor egyes források szerint már 1811-ben kibérelte az acsai (későbbi nevén: alcsúti) uradalmat a Vallásalaptól,⁹¹ majd második házassága alkalmából, 1815-ben – amikor az uralkodótól javadalomként kérhetett birtokokat – királyi rendelkezés alapján a Vallásalap a püspökladányi uradalmat kapta meg a piliscsabai és az acsai uradalomért cserébe, amelyekre 1819-ben, harmadik házassága alkalmából adományt nyert.⁹² Célja egy mintauradalom és családja számára egy vidéki rezidencia kiépítése volt, amelyet a szinte teljesen sivatár, fátlan birtok szépítése és modernizálása révén kívánt megvalósítani. A később újabb területekkel (Vért és Szentgyörgy) kiegészített alcsúti birtokra 1836-ban kelt a királyi adománylevél, s a nádor ünnepélyes beiktatási ceremóniájára is ebben az évben került sor⁹³ – ekkor már készen állt a kastély és a park, s az uradalom legnagyobb részének korszerű fejlesztése is nagyrészt megvalósult.

A kastélypark⁹⁴

A Pollack Mihály által tervezett tágas és elegáns, de egyszerű klasszicista rezidencia helyét kiváló érzéssel választották ki a Váli-víz völgyére néző alcsúti domb tetején, a Váli-víz és az Acsai- vagy Boglári-víz összefolyásánál, s körülötte – e patakok felhasználásával – szintén egyszerű eszközökkel alkotott, visszafogott méretű, de gondosan tervezett parkot létesítettek. A kastély tervezésében, esetleg a munkák előkészítésében, művezetésében részt vett Heyne Ferenc, a Helytartótanács építészeti rajzolója, a kőműves kivitelező a dégi kastélyt is építő, Székesfehérváron letelepedett Klosz Ferenc volt.⁹⁵ 1817-ben

⁹⁰ Demeter Zs.: József nádor és utódainak uradalmi i. m. 101–102.

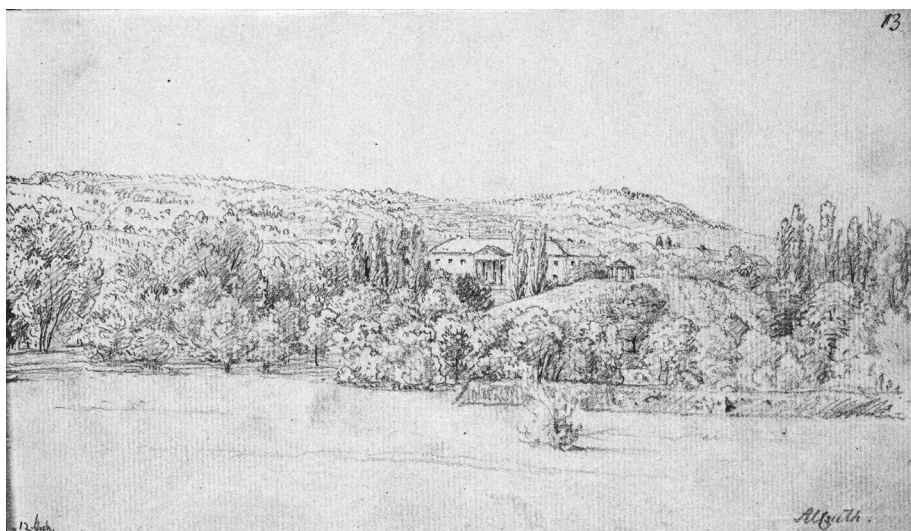
⁹¹ Clair Vilmos: József főherczeg uradalmi. Magyar Gazdák Szemléje 1. (1896) 146–158.; *Libits Adolf*: József főherczeg úr Ő császári és királyi fensége uradalmiainak rövid ismertetése. Az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállítás alkalmából. Alcsút 1896; Demeter Zs.: József nádor és utódainak uradalmi i. m.

⁹² Demeter Zs.: József nádor és utódainak uradalmi i. m. 94.

⁹³ Károly János: Fehér vármegye története III. köt. Székesfehérvár. 1899. 112.

⁹⁴ Az alcsúti parkról lásd Örsi Károly: Az alcsúti kastélypark építéstörténete (Alcsútdoboz). Műemlékvédelem 36. (1992) 4. sz. 208–222; *Uő*: Die Schloßpark von Alcsút (Alcsútdoboz). Ein wenig bekannte Schöpfung des Erzherzogs Joseph, Palatin von Ungarn. Die Gartenkunst 4. (1992) 1. sz. 55–67; Galavics G.: Magyarországi angolkertek i. m. 101–103.

⁹⁵ A kastély építéséről lásd Sisa József: József nádor alcsúti kastélya. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István – Somorjay Selysette. Bp. 2008. 263–282. A kastély egykori terveit szignáló Heyne pontos szerepe egyelőre tisztázatlan.

4. kép *Karl Klette*: Az alsúti park részlete kelet felől, a kastéllyal és a gloriattal.
Ceruza, papír (vázlatkönyvből), 1835.

© Szépművészeti Múzeum/Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Gyűjtemény, ltsz. 1950–4441, p. 13.

5. kép *István főherceg*: Az alsúti kastély és park, valamint a Mária-völgyi „tehénpalota”.
Tus, akvarell, papír, 1834.

© Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, ltsz. 21.687.

mérték ki a kastély helyét, nemsokára már égették is a téglát Acsán, és bányászták a követ Szentgyörgyön, az ünnepélyes alapkövetételre azonban csak 1820. június 13-án került sor.⁹⁶ A kastély és berendezéseinek, gyűjteményeinek, könyv- és levéltárának második világháború idején történt pusztulása ellenére az alcsúti park – a szokatlanul gazdag korabeli irodalom, valamint ábrázolások révén – az egyik legjobban dokumentált történeti kertünk. A nádori időszakból fennmaradt helyszínrajzoknak⁹⁷ és grafikáknak, főként a főhercegi gyermekek rajztanára, Carl Klette rajzainak és akvarelljeinek köszönhetően kompozíciójáról és részleteiről hű képet kaphatunk (4. kép), de az egyik tanítvány, a 17 éves István főherceg (később nádor) rajzai közül is előkerült legutóbb egy képpár (5. kép).⁹⁸

A kert kialakításában a klasszikus tájkertek tipikus elemei és vizuális összefüggései köszönnek vissza hasonlóképpen, mint ahogy például Dég parkjában is megfigyelhető.⁹⁹ A park sarkánál összefolyó patakok közelében, a szabályozott országút mentén jelölték ki, így onnan hidakon keresztül lehetett a kertbe bejutni. A park széle mentén körben csaknem összefüggő erdősáv (*belt*) képezett lezárást, amelyet a látványtengelyek osztottak meg helyenként. A kert közepére gondosan elrendezett kisebb facsoportok kerültek, amelyeket úgy helyeztek el, hogy közöttük előtűnjék a kastély, illetve a környező táj. Enyhén kanyargó útrendszer tette bejárhatóvá a nem túlzottan nagy területet. Az országút felőli főkapun hintón behajtva egy pillanatra előbukkant a kastély portikusza, hogy aztán a park alsó szélének közelében végighaladva hol eltűnjék, hol egy-egy pillanatra ismét felbukkanjon. Innen a sűrű növényzettel eltakart konyhakert mellett jobbra, a kastély dombjára felhajtva egy árka-dos átjárón keresztül lehetett a kastély udvarára jutni, de a konyhakertet megkerülve, a faiskola mellett, a park nyugati szélén végigvezető allén is fel lehetett hajtani, és be lehetett kanyarodni a kastély udvarába,

⁹⁶ Demeter Zs.: József nádor és utódainak uradalmi i. m. 94. Forrása a helybeli Komáromi család gazdasági naplója. Magántulajdon. Az ebben szereplő dátumok pontosítják a kastély építésének idejét.

⁹⁷ Az uradalmat és annak egyes kiemelt részleteit Horváth János földmérő dokumentálta térképeken az 1830 körüli években. – Molnár Erzsébet: Kéziratos térképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2008–2010. Szerk. Estók János. Bp. 2010. 265–282.

⁹⁸ József és fia, a később szintén nádor István főherceg és testvérei rajzait is itt őrizték a második világháború előtt. – Demeter Zs.: József nádor és utódainak uradalmi i. m. 98. Klette akvarelljeiről lásd Galavics G.: Magyarországi angolkertek i. m. 16.: színes ábra; Galavics Géza: Az oszlopos körtemplom és az angolkert. Az antikvitás vágyképe és aktualitása. Művészettörténeti Értesítő 62. (2013) 292–293. Klette vázlatfüzeteiben az alcsúti park és birtok számos részletét megörökítette. – Sisa J.: József nádor alcsúti kastélya i. m. 281–282. A hazai korabeli kertábrázolások áttekintését lásd Alföldy Gábor: A hédervári park. I. rész. Egy ismeretlen ábrázolás Bernhard Petri alkotásáról, az 1810-es évekből. Ars Hungarica 50. (2024) 223–230.

⁹⁹ A dégi park kompozíciójáról lásd Alföldy Gábor: A dégi Festetics-kastélypark. Egy európai tájkert története és helyreállítása. Bp. 2015. 23–31.

ahonnan a kettős U-alakot formázó épületegyüttes főbejárata nyílt. E körbevezetés és a nyiladékok révén a park jóval nagyobbknak tűnt valódi méreténél.

A dombtetőn álló kastély képezte az egész uradalom és táj vizuális fókuszpontját. A legszebb panoráma a középő, két szintet átfogó nagyebédlő vagy díszterem előtti kerti portikusból tárult fel (ma ez az épület egyetlen fennmaradt részlete).¹⁰⁰ A kastély előtti gyepet (*pleasure ground*) kerek és ovális virágágyak, virágkosarak színesítették. A portikusból széttekintve legyezőszerűen tárultak fel a tekintetet különböző irányokba, különböző távolságra vezető nyiladékok. Balra először a nádor idősebbik fiáról István-halomnak nevezett, szőlővel beültetett domb tűnt fel, amelynek tetején *gloriett* állt. E kiemelkedő pontról nemcsak a kastély, hanem – egy másik szögől, a park fái fölött áttekintve – az egész táj feltárult. A kastélyból a következő látványtengely a tavat tápláló Váli-vízen átívelő híd fölött Alcsút főutcájának hídjára irányult; a középő látványtengely pedig a kis tó víztükre fölött Alcsút református templomának tornyára vezette a tekintetet. Fontos megjegyezni, hogy a kastélyt eleve úgy építették, hogy éppen szembenézzen a templommal.¹⁰¹ Szintén a tavon át tűnt fel a park főkapuja. Utána a park aljában futó út hídjá következett, a háttérben Doboz templomtornyával, majd egy következő *vue*-ben – a fürdőházon túl – Tabajd temploma is előbukkant, végül a széles völgyön át egészen a váli szőlődombokig lehetett ellátni. A kastélytól délnyugatra, a dombtetőre épült hatalmas, délre tájolt narancsháztól a kertészet kisebb üvegházainak teteje fölött a szomszédos Csaplári-erdő dombja felé nyílt kilátás.

Feltűnő a hasonlatosság a Petri által tervezett dégi kastélypark térkompozíciójának egyes elemeivel: ott is a kert egy-egy hídjá fölött, facsoportok közötti nyiladékok végén tűnnek fel a község templomai, bár Nebbien kompozícióiban is találunk hasonló tudatosságot. Szőlődomb is volt, akárcsak Dégen (valamint Festetics Antal pesti villakertjében, az azzal szomszédos Orczy-kertben és a Margit-szigeten, továbbá a lovasberényi kastélyparkban is). István főherceg rajzán egy drótkomp látható, amelyhez hasonló többek közt Wörlitzben, Laxenburgban és Dégen is létezett. A kis tavon való ilyen átkelés a közeli hidak között inkább móka, mint szükségszerűség lehetett.

Az épület északi oldalán – a nádorné lakosztályából belátható helyen – gyermekkert létesült. Az itt álló üvegezett, zárható ajtóval ellátott klasszicista pavilonban eleinte játék, majd tanulás folyt, s a környéken talált római kori kőfaragványokat is itt helyezték el. Egy alkalommal a gyermek József főherceg ide zárt be egy számára ellenszenves, a maradványokat hosszasan tanulmányozó

¹⁰⁰ A kastély épületéről lásd *Sisa J.*: József nádor alcsúti kastélya i. m.

¹⁰¹ Pl. Dégen a katolikus és a református templom egyaránt hangsúlyos szerepet játszik. A templomtornyok a tájkertekben hagyományosan betöltötték látványelem- (eye-catcher-) szerepet.

bécsi professzort – ahogy ezt később ő maga az odalátogató Jókainak elmesélte.¹⁰² A patak ágai által közrefogott, a nádor legidősebb lányáról (István ikertestvéréről) elnevezett Hermina-szigeten klasszicista fürdőház épült; másik lánya, Mária Henrietta nevét a nádor egy születésekor elűtett nyírfaligettel örököltette meg.

A parkon túl: az alcsúti birtok szépítése

A nádor a kerten kívül a birtok, a táj folyamatos esztétikai megújítására és a korszerű mezőgazdasági módszerek bevezetésére is nagy hangsúlyt fektetett. E szellemenben készültek az uradalom majorsági épületei is.

A nádor védnöksége alatt működő Magyar Gazdasági Egyesület célul tűzte ki hazai gazdaságok („jóságok”) ismertetését, a tapasztalatok átadását. Az első tanulmányi szemlére a nádor ajánlotta fel saját alcsúti uradalmát, így járt 1840 nyarán az egylet küldöttsége Alcsúton. Tagjai közül Török János leírása külön kötetként is megjelent (a nádor anyagi támogatásával),¹⁰³ de érdemes kiemelni Bartosságh Józsefnek az eddigi kutatás által figyelemre nem méltatott, szintén ez alkalomból készített német nyelvű leírását is, amely egyes, Török művében nem említett vagy kifejtett részletekről is beszámol. Bár ő sem a kertre koncentrált, az erdészeti és dendrológiai kísérletek – lévén maga is fahonosítással foglalkozó szakember – különösen lekötötték a figyelmét.¹⁰⁴

¹⁰² Az újabban előkerült ábrázolások (pl. 4–5. kép) alapján bizonyosan állítható, hogy Galavics Géza elképzelésével ellentétben az alcsúti parkban épült gloriett nem peripterosz (oszlopok sorával övezett, zárt építmény), hanem egyértelműen monopterosz (nyitott körtemplom vagy pavilon) volt, így ide nem zárhatta be „Jóska főherceg” a professzort, csak a gyermekkerti házba. A történetet József főherceg elbeszélése alapján Jókai Mór jegyezte fel és írta meg. – *Jókai Mór: Alcsúth. Magyar Salon 2.* (1885) 363.; vö. *Galavics G.: Az oszlopos körtemplom* i. m. 284., 292. Galavics maga is ír „a történet és a képi források diszkrépanciájáról”. – Uo. 285. A megoldást Jókai szövegének kritikus olvasata nyújtja: állításával ellentétben az építmény nem „a nagypark közepén álló Belvedere”, hanem a kastély közelében ma is álló, üvegezett, zárható ajtóval ellátott játszóház lehetett (ennek fotóját – Galavics Géza felvételét – lásd *Galavics G.: Magyarországi angolkertek* i. m. 13. színes kép).

¹⁰³ *Török János: Magyarország’ legjelesb gazdasági ’s ipar-vállalatainak ismertetése.* I. füzet. Alcsúth gazdasági tekintetben. Buda 1841; *János Török: Landwirthschaftliche Beschreibung der erzherzoglichen Herrschaft in Alcsúth in Ungarn.* Auf Veranlassung des landwirthschaftlichen Vereines für das Königreich Ungarn aus dem Ungarischen ins Deutsche übertragen vom Verfasser. Ofen 1841. Török János tevékenységéről és Alcsút-monográfiájáról lásd *Vári A.: Urak és gazdászok* i. m. 88. skk.

¹⁰⁴ *[Joseph von] Bartosságh: Landwirthschaftliche Topographie.* Beiträge zur ökonomischen Topographie Ungarns in einer Folge von Reiseskizzen und noch etwas mehr. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen 31. (1841) II. félév, 649–663., 667–669.; 681–688., 692–696., 701–704. Bartosságh e részletes Alcsút-leírása talán azért is került el a kutatók figyelmét, mert címéből nem derül ki a helyszín; de feltehetően azért is, mert e fontos, Brünnben szerkesztett és Prágában, német nyelven kiadott folyóirat rendkívül gazdag hungarikaanyagának bibliográfiai (és topográfiai) gyűjtésére és feldolgozására máig nem került sor. Bartosságh munkásságáról legújabbban *Alföldy G.: Újabb adatok* i. m. 7–17., 37–38., 47. Az Oekonomische Neuigkeitenről és a korszak magyarországi vonatkozású német nyelvű kertészeti sajtóirodalmáról és abban Bartosságh szerepéről lásd *Alföldy G.: Egy elveszett nemzedék?* i. m. 28–35.

Rendkívül értékes információkat örökített meg Bartosságh az egész uradalomról és annak legfontosabb tájrészleteiről. Neki köszönhetően hiteles forrásból értesülünk a nádor tájszépítő törekvéseiről és a birtokon alkalmazott új fahonosítási, tájfásítási módszerekről, kísérletekről is. Ebből a leírás is segít megérteni ezen úttörő eljárások lényegét és sajátos megoldásait. A kastélypark délnyugati szomszédságában emelkedő Csaplári-erdőt a tájkeretekre jellemző kanyargós utakkal hálózta be, amelynek csomópontjain és egyes kilátóhelyeken különleges fákat (például az 1833-ban ültetett és ma is élő libanoni cédrust) ültettek. Egyes egzotikus fákat (például törökmogyorót) erdőszerűen telepítettek. Az erdőtelepítés is a gazdaságosság maximális szem előtt tartásával történt: a bozótirtást és tuskózást a parasztok végezték el, majd az uradalom végezte speciális ekével a mélyszántást. A változatos fajösszetételű facsometék elültetését követően a területet felesben kiadták művelésre (vagyis a termény fele az uradalmat illette), a csometék sorai közé kezdetben gabonát, majd – amíg a fényviszonyok engedték – burgonyát, kukoricát vetettek, és kapálták, a szükséges sorköztisztítás műveletét is elvégezve. Az erdőt kanyargó utak hálózta be. A legszebb kilátóponton egy orgonasövénnel körbeültetett obeliszka állt, ez volt a nádor kedvenc pihenőhelye.¹⁰⁵ A kilátópontokról csillagszerű nyiladékokon át tudatosan megkomponált látványok tárultak fel. Bartosságh a Csaplári-erdő kapcsán így írt: „A minket körbevezető kasznár úr, valószínűleg nem magas urának engedélye és nem az igazgatóság tudta nélkül, megígérte, hogy átad küldöttségünk tudósítójának egy hivatalos elszámolást a gazdaság azon ágának nettó jövedelméről, amelyet az idegenek csak angolparknak tekintenek, de amely önmagában a gazdaság egy igen jövedelmező ágát képezi, amit az egész küldöttség boldogan meglepődve, élénk köszönettel fogadott el.”¹⁰⁶

A birtok kitűnően megépített, részben egyenes, részben a terepviszonyokhoz alkalmazkodó főútjait különböző fafajokból ültetett fasorok kísérték. A fasorok részben kísérleti jelleggel különböző egzotikus fákba álltak, így a Mária-völgybe vezető, ma is pompás platánsoron kívül feketedió és bálványfa sorokat ültettek.

1828-ban régebbi épületek helyén épült fel a Mária-völgyi tehénistálló (különböző elnevezései: csiraistálló, svájceráj, cifraistálló, istállókastély, tehénpalota), amelyet a kastélyhoz hasonlóan Pollack Mihály tervezett.¹⁰⁷ Bartosságh részletesen leírja, hogy az épület középső, két oldalkabinettel – amelyek egyike a nádor írószobája volt – ellátott szalonjában 27 ülőbútort látott, amelyek mindegyike különböző, az alcsúti birtokon nevelt fafajból készült, s az adott fajok neve egy listán olvasható volt. Ez tehát az egzotikus fák bútorigipari hasznosítási

¹⁰⁵ Csenedélet Alcsuthon. Vasárnapi Ujság 28. (1881) 273–285.

¹⁰⁶ *Bartosságh, J.*: Beiträge zur ökonomischen Topographie Ungarns i. m. 652.

¹⁰⁷ Az épület portikusza feltűnő hasonlóságot mutat a dégi Festetics-kastély bejárati oszlopcarnokának kiképzésével. – *Alföldy G.*: A dégi Festetics-kastély parkja i. m. 24–25.

lehetőségeit reprezentálta. Néhány évvel később egy másik utazó számolt be arról, hogy a nádor elsősorban nem is magában a kastélyban, hanem itt, a Mária Dorottyról elnevezett Mária-völgyi tehénpalota lakószobájában időzik legszívesebben,¹⁰⁸ ahogy a Margit-szigeten is a major volt a kedvenc tartózkodási helye. Ennek oka az egyszerű vidéki élet keresése, az udvari etikettől való visszavonulás igénye, a bukolikus környezet iránti vonzalom, továbbá a tüdőbetegségek gyógyítására alkalmasnak hitt ammóniadús istállólevegő belelegzése és a frissen fejt tej hasonló célú fogyasztása, valamint különféle tejtermékek készítésével való foglalatosság lehetett. Ugyanilyen célból épült hazánkban a Grassalkovichok Gödöllő-babatpusztai istállókastélya, valamint később Erzsébet királyné budavári kis svájci tehénistállója, valamint a keszthelyi és dégi svájci- illetve hollandi-ház, valószínűleg mindenütt egy tüdőbeteg családtag számára.¹⁰⁹

Mindez a tájszépítés nálunk még nem kellően vizsgált műfajának kiemelkedő példája, amely mind Petri, mind Nebbien életművében kulcsszerepet játszott.¹¹⁰ Amint azt az *Oekonomische Neuigkeiten* szerkesztője, Emil André Bartosságh cikkének lábjegyzetében megjegyezte: „Az egész nagy birtok egy mindig a legszebb rendben tartott park benyomását keltette, ahol a fejedelmi gazdát minden órában várják.”¹¹¹

1824-től a nádor összes birtokának főigazgatója az elismert mezőgazdász, Christian Hörmann volt, akit a Magyar Gazdasági Egyesület az alcsúti látogatást követően tiszteletbeli tagjává választott.¹¹² Valószínűleg fontos szerepet játszott az alcsúti gazdaság kiépítésében, az úttörő módszerek meghonosításában, illetve a kísérletekben. 1845-ben Vajda János, a költő töltött itt el – Hörmann vezetése alatt – egy évet gazdasági gyakornokként. Évtizedekkel később így jellemezte Alcsútot: „Úgy tetszett, mintha az új Magyarország napja kelne ott előttem, ahonnan egy szebb jövőendő korszerű művelődésének fénye sugárzik szerte szét a hazára.”¹¹³ A parkhoz csatlakozó faiskolából pedig más uradalmaknak (például Kisjenőre) és Pest-Budára, saját és közcélokra is szállítottak növényeket.

Az alcsúti park és tájszépítés tervezőjéről egyelőre nem került elő konkrét adat. A park építését Carl Tost (Tost Károly), a nádor Margit-szigeti főkertésze vezette, de a szellemi alkotó valószínűleg itt sem ő volt. Láttuk: a nádor közvetlen

¹⁰⁸ *Csatáry Ottó*: Úti emléklapok IV. Alcsút. Életképek 4. (1846) 2. félév, 376. Idézi *Sisa J.*: József nádor alcsúti kastélya i. m. 281.

¹⁰⁹ Erről lásd *Alföldy G.*: A dégi Festetics-kastélypark i. m. 51–53.

¹¹⁰ *Alföldy G.*: Beckes's Subscribers i. m. 95–120.

¹¹¹ (Az idézet a szerző fordítása.) Emil André szerkesztő kiegészítő megjegyzését Bartosságh József leírásához lásd *Bartosságh, J.*: Landwirthschaftliche Topographie i. m. 681.

¹¹² Der ungarische Landwirtschaftsverein. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen 31. (1841) II. 539.

¹¹³ *V[ajda] J[ános]*: Csenedlet Alcsúton. Vasárnapi Ujság 28. (1881) 285. Idézi *Galavics G.*: Magyarországi angolkertek i. m. 102.; *Vajda János*: Szépprózai írások. S. a. r. Seres József. Bp. 1972. 380–385., jegyz.: 574–575.

kapcsolatban állt Bernhard Petrivel és Heinrich Nebbiennel. E park egykori kompozíciója feltűnő hasonlóságot mutat a Petri által alkotott déggel, annak ellenére, hogy ez sokkal kisebb, s tava nem mérhető a korabeli méltatók szerint „hasonlíthatatlan” dégi tóhoz. Az adottságok kihasználása, a parkon túli templomtornyok és az azokra mutató látványtengelyekbe helyezett hidak, a szőlőhegy kettejük közül inkább Petrire utal, akinek ismereteit a nádor birkatenyésztési kérdésekben (is) igénybe vehette saját merinónyájához.¹¹⁴ Ha nem ő volt a tervező, a dégi park akkor is valószínűleg közvetlen mintaként szolgált az alcsúti kompozícióhoz. József nádor jól ismerte Festetics Antalt (a Helytartótanács egykori személyzeti titkárát), és annak országos hírvé dégi birtokát és parkját,¹¹⁵ de rendszeres, közvetlen kapcsolatban állt Nebbiennel is az alcsúti park tervezése idején, hiszen az egybeesett a Városliget kivitelezésének kezdeti éveivel. A Városliget fahonosítási kísérleteinek első eredményeit akár már Alcsúton is kamatoztathatták: a Csaplári-erdő egzotikus fákkal való beültetése a Városliget jelentős részben egzotikus fákkal történt betelepítésének analógiájaként, mintegy folytatásaként értelmezhető.

Az első alcsúti főkertész Puskovics János, utóda egy bizonyos Müller volt; az utóbbi vezetésével sajátította el a kertészeti ismeretek alapjait Fuchs Emil (1830–1896), a főváros későbbi főkertésze. Talán alcsúti tanulmányai során ivódott bele a (Petri által a 18. század vége óta minden értelemben és minden lehetséges fórumon propagált) akácfa szeretete: „az akácfát, a lombos fák e leghálásabbját, igen magasra tartotta. [...] Az akáczfa volt szerinte a magyar nemzeti fa.”¹¹⁶

József nádor és a botanika

A Firenzében kifejlődött gyermekkori érdeklődés egész életén át szenvedélyként kísérte végig József nádort. Botanikai ismereteit felnőtt korában is tovább bővítette. Állítólag hatezer növényfajt és -fajtát (úgynevezett *taxont*) ismert.¹¹⁷ 1806

¹¹⁴ Bartosságh a Bernhard Petrivel 17 éve folyó birkatenyésztési vitája és Petri egy korábbi megjegyzése miatt éppen Alcsút-leírását használta ki arra, hogy a (folyóiratban szintén gyakran publikáló) német kerttervező-mezőgazdással kapcsolatban éles kritikát fogalmazzon meg. Ahogy a nádor más parkjai esetében, úgy valószínűleg Alcsút kapcsán sem tudott Petri (akár a park tervezőjeként, akár a birkanyáj törzspéldányainak szállítójaként valószínűsíthető) személyes közreműködéséről. – *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 13.

¹¹⁵ *Alföldy Gábor*: Hasznost a széppel: Festetics Antal dégi kastélyparkja. PhD-disszertáció (Gépirat). (ELTE BTK) Bp. 2019.

¹¹⁶ *Gillemt Vilmos*: †Fuchs Emil. A Kert 2. (1896) 715–716.

¹¹⁷ *Domanovszky Sándor*: József nádor élete I/1–2. (Magyarország újkortörténetének forrásai) Bp. 1944. I/1. 110.

augusztusában, amikor szepességi körútja alkalmával a nádor tátrai kirándulást tett,¹¹⁸ a késmárki evangélikus prédikátor, gimnáziumi tanár, lelkes természettudós és cicerone, Mauksch Tamás kalauzolta: „A Kis-Tarpataki-völgybe mentek és pedig lóháton egészen a hídig, onnan gyalog a Tüzkőig. Gyalogolva Mauksch alkalmat talált a nádort a kőzetekre és a növényekre figyelmeztetni, melyeknek ez örült; úgy látszik, e téren is sokat olvasott és megszerezte a szükséges ismereteket.”¹¹⁹

József nádor személyes jó kapcsolatot épített ki korának legnagyobb formátumú hazai botanikusával, a pesti Fűvészkertet vezető Kitaibel Pállal (1757–1817), aki feltehetőleg a Várkert számára is segített növénykülönlegességeket beszerezni. A botanikus halála után a nádor kezdeményezte herbáriumának megvásárlását, amelyet igen méltányos összegért, 7000 forintért vásárolt meg a Helytartótanács a Nemzeti Múzeum számára.¹²⁰ Kitaibel utóda, Rochel Antal idején a Fűvészkert ismét rohamos fejlődésnek indult.

A nádor saját gyűjtésű, préselt növényekből álló herbáriumát az alcsúti kastélyban őrizte, és azt a család későbbi generációi tovább gyarapították. Unokája, József Ágost főherceg tábornagy a család más tagjainak gyűjteményeivel együtt 1940-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.¹²¹ Hazai és parkokban gyűjtött egzotikus növényekből álló herbáriumából közvetlen és hiteles képet kaphatunk a nádor botanikai érdeklődéséről és a növénytan területén szerzett széleskörű ismereteiről.

A nádor természetesen nemcsak szárított formában gyűjtötte a növényeket: kertjeiben és üvegházaiiban igyekezett minél több növénykülönlegességet megtelepíteni. Ennek leghitelesebb dokumentuma a budai Várkert 1826-ben készült, már említett növényjegyzéke.

¹¹⁸ E körútján szállt meg többek közt Csáky Manónál Hotkócon (egy kívülről rusztikus, belülről elegáns kerti építményben, a Joujouban) és Berzeviczy Gergelynél Kakaslovnicon. – *Berzeviczy Egyed: József nádor Szepesmegyében. Századok* 35. (1901) 658–659.

¹¹⁹ *Weber Samu: Mauksch Tamás.* In: A Magyarországi Kárpátgyűjtő Évkönyve 30. Szerk. Karoliny Mihály – Löwy Mór. Igló 1903. 33–63. Tomas Mauksch személyéről és naplójáról, valamint az arról készült publikációról lásd *H. Balázs Éva: Töredékek Mauksch Tamás naplójából.* In: *Uő: Életek és korok. Válogatott írások.* Szerk. Krász Lilla. Bp. 2005. 235–240. Legutóbb Szentesi Edit hívta fel rá a figyelmet, lásd *Edit Szentesi: Ján Jakub Stunder ako krajinomaliar. Prepojenie Stundera a Ferenc Kazinczyho.* In: Ján Jakub Stunder (1759–1811) nikde cudzincom. Red. Katarína Beňová. Bp.–Levoča–Banská Bystrica 2021. 40.

¹²⁰ *Jávorka Sándor: Kitaibel herbárium/Herbarium Kitaibelianum.* Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 24. Szerk. Csiki Ernő. Bp. 1926. 428–585.; uo. 26. Szerk. Csiki Ernő. Bp. 1929. 97–210.; uo. 28. Szerk. Moez Gusztáv – Soós Lajos – Zsivny Viktor. Bp. 1934. 147–196.; uo. 29. Szerk. Jávorka Sándor – Soós Lajos – Zsivny Viktor. Bp. 1935. 55–102.; uo. 30. Szerk. Zsivny Viktor. Bp. 1936. 7–118.

¹²¹ *Jávorka Sándor: A nádor-család növénygyűjteménye a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában.* Botanikai Közlemények 39. (1942) 635–638.

Az alsúti park és birtok faállománya kísérleti telepként, faiskolája pedig szaporítóbázisként szolgált, ahonnan hamarosan számos épülő parkot elláttak növénykülönlegességekkel. A nádor az egzotikus növényeket – főként a fásszárúakat, de a takarmánynak való lágyszárú növényeket is – szépségük és hasznosíthatóságuk szempontjából is tanulmányozta és telepítette.¹²² Efféle kísérleteknek Bernhard Petri és Heinrich Nebbien is fontos előmozdítói voltak a Habsburg Birodalomban.¹²³

József nádor és a kertészeti, dendrológiai ismeretek átadásának társadalmi fórumai

1801. augusztus 23-án József nádor jelképes szántással avatta fel a gróf Festetics György által alapított keszthelyi Georgikont, a kontinens első mezőgazdasági főiskoláját. A Martinovics-féle összeesküvésben meggyanúsított, majd vármegyei ellenzéki megnyilvánulásai miatt megbélyegzett és kamarási aranykulcsától is megfosztott gróf röviddel az avatás előtt részesült kegyelemben, amelynek érdekében éppen József nádor folyamodott felséges bátyjához (elhunyt felesége, Alexandra Pavlovna és gyermeke emlékére hivatkozva). Néhány évvel később, 1806-ban a Georgikon keretein belül létesült az első középfokú kertészeti iskola hazánkban, ahol kerttervezés oktatása is szerepelt az Asbóth János által kidolgozott tanrendben.¹²⁴

1837-ben József nádor több testvérével együtt a bécsi cs. k. Kertészeti Egyesület (K. K. Gartenbau-Gesellschaft) tiszteletbeli protektora lett.¹²⁵ 1839-ben (az alsúti faiskolájából származó) szépen virágzó cserjék egész gyűjteményét adományozta az egyesület bécsi bemutatókertjének.¹²⁶ A bécsi egyesületben, többek közt annak tájkertészeti, dísnövénytermesztési és növényhonosítási szakosztályában számos magyar arisztokrata és több kiváló szakember tevékenykedett. Egyik alelnöke – az ifjabb Jacquin báró mellett – báró Prónay Zsigmond volt.¹²⁷ A Prónayak acai kertészetét – amint a Városliget létesítése kapcsán már említettem – a nádor nagyra értékelte.¹²⁸

¹²² *Bartosságh, J.*: Beiträge zur ökonomischen Topographie Ungarns i. m.

¹²³ *Alföldy G.*: Újabb adatok i. m. 47.

¹²⁴ *Süle Sándor*: A keszthelyi Georgikon 1797–1848. Bp. 1967. 63–64., 97–98.; *Csoma Zsigmond*: Kertészet és polgárosodás (Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban, a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig). Bp. 1997; *Kurucz Gyi.*: Keszthely grófia i. m. 221.

¹²⁵ Verzeichniß der Mitglieder der k. k. Gartenbau-Gesellschaft. Wien 1839. 3.

¹²⁶ Uo. Wien 1840. 3.

¹²⁷ Uo. Wien 1839. 5.

¹²⁸ *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 171. József nádor már az 1806-ban, a Szepességbe utazva is megszállt Acsán (*Berzeviczy E.*: József nádor i. m. 658–659.), így biztosan saját tapasztalata volt e faiskola színvonaláról, s talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy a Margit-szigetre és talán más kertjeibe is szerzett innen facsemetéket.

József (majd István) nádor védnöksége alatt állt a reformkor egyik legfontosabb civil szervezete, az 1835-ben alapított Magyar Gazdasági Egyesület (később OMGE),¹²⁹ amely sok szempontból a 18. század vége óta a legmagasabb színvonalon működő brünni Morva-Sziléziai Mezőgazdasági Társulatot (Mährisch-Schlesische Ackerbaugesellschaft) tekintette mintájának, és amelynek tagjai közül sokan évtizedek óta (eleinte hazai egyesület híján, másrészt annak kiemelkedő színvonala miatt) oda is kötődtek. (6. kép) A Magyar Gazdasági Egyesület felügyelete alatt Pesten megjelent *Magyar Gazda* volt az egyetlen biztos anyagi alapon nyugvó, egyesületi háttérrel is rendelkező és hosszabb életű mezőgazdasági szaklap a reformkorban, s ez a hazai szaksajtó hiányát mintaszerűen próbálta pótolni.¹³⁰ Az egyesület célul tűzte ki a hazai mintauradalmak felkeresését és a tapasztalatok publikálását. József nádor meghívására a legelső ilyen tanulmányútra éppen az alcsúti uradalomban került sor; ennek köszönhetjük a küldöttség tagjai közül Török János jól ismert és Bartosságh József a brünni egyesület lapjában (*Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*) publikált, fentebb már hivatkozott alapvető leírásait. Ezek a jószágismertetések nemcsak a magyar közönségnek szóltak: német nyelvű megjelentetésükkel Európa-szerte ismertté tették a nádor saját alcsúti fejlesztéseit, és – más korabeli magyar vonatkozású, külföldön megjelent cikkek sokaságával együtt – hírt adtak hazánk e téren való fejlődéséről is.¹³¹

A nádor részvényese volt annak a gácsi posztógyárnak, amely minden bizonynyal az Alcsúton termelt gyapjút is feldolgozta, és itt is együttműködött más mintagazdákkal, például Festetics Antallal (a vállalat fő részvényesével és fejlesztőjével), valamint a Forgách és Brunszvik grófokkal.¹³² Az alcsúti uradalom, kastély és park kialakításában és fejlesztésében a nádor a környékbeli mintagazdaságokban (például Ercsi, Lovasberény, Dég, Vál, Csákvár, Martonvásár, Bicske) szerzett építészeti, kertművészeti, illetve gazdasági tapasztalatokra is támaszkodott,¹³³ ahogy később – részben éppen az említett jószágismertetések révén – az alcsúti uradalom is számos tekintetben szolgált mintaként.¹³⁴

¹²⁹ Vári A.: Urak és gazdászok i. m. 25–124.; a nádor segítő szerepéről uo. 77., 80–84.

¹³⁰ Uo. 87 skk; Alföldy G.: Egy elfelejtett nemzedék? i. m. 27.

¹³¹ Bartosságh leírása a 19. század első felének egyik legjelentősebb európai mezőgazdasági orgánumban, az *Oekonomische Neuigkeiten*ben jelent meg, amely évtizedeken keresztül rendszeresen közölt nagy jelentőségű tanulmányokat, topográfiai leírásokat, technológiai újításokat stb. magyar szerzőktől vagy magyarországi vonatkozással. – Alföldy G.: Újabb adatok i. m.; Uő: Egy elfelejtett nemzedék? i. m.

¹³² Alföldy G.: Hasznost a széppel i. m. 172.

¹³³ A lovasberényi kastély mintaszerepéről Alcsúthoz lásd Sisa J.: József nádor alcsúti kastélya i. m. 267–268. Az 1810-es években elkészült, Pollack Mihály által tervezett dégi kastély és Bernhard Petri által tervezett parkja, valamint a korszerűen rendezett birtok is minden bizonnyal közvetlen példaként szolgált az alcsúti kastélyegyüttes és uradalom kialakításához. Az alcsúti kastélyt ugyanaz a Klossz Ferenc építőmester emelte, mint a dégit.

¹³⁴ A nádor például meghívta Alcsútra a pátyi középirtokon gazdálkodó báró Splényi Ignác Szily Máriát, hogy megmutassa neki a mintagazdaságát. – Splényi Béla emlékirata i. m. I. 228.

6. kép Barabás Miklós: József nádor egészalakos portréja (az Országos Magyar Gazdasági Egyesület megrendelésére készült), a háttérben az alcsúti kastély és park látképével. Olaj, vászon, 1847.

© Szépművészeti Múzeum/Magyar Nemzeti Galéria, Festészeti Gyűjtemény, ltsz. 2022.9T.

József nádor, a pesti kertek megmentője

József nádor pályája során számos fontos pesti kertet mentett meg a felparcellázástól, a beépítéstől vagy az enyészettől. Aktív figyelemmel kísérte a városi, külvárosi magánkertek sorsát, és az adódó lehetőségekre lecsapva vagy éppen saját kezdeményezésből a Helytartótanács, illetve Pest Város Szépítő Bizottmányának elnökeként intézkedett arról, hogy e nagy területű kertek köztulajdonba kerüljenek, és közcélt – jellemzően különféle intézményeket – szolgálva fennmaradhassanak.

Az egyik első ilyen „szerzeménye” az Ország úti (a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészka Múzeum körüli kampuszának, a Trefort-kertnek a helyén elterülő) Grassalkovich-kert volt. A nádor, aki az egyetemi Fűvészkert ügyét mindig szem előtt tartotta, már 1807-ben írt a Ferencesek kertje helyén elhelyezett botanikus kert szűkösségéről, alkalmatlanságáról.¹³⁵ Bár Grassalkovich herceg eredetileg a Nemzeti Múzeum építéséhez ajánlotta fel az ingatlant, végül a Fűvészkert költözött ide 1809-ben, s benne Kitaibel Pál és Pollack Mihály tervei szerint létesültek üvegházak és egyéb szükséges épületek.¹³⁶

A Fűvészkert e költözését az tette lehetővé, hogy a Helytartótanács – szintén a nádor közbenjárására – időközben megvette gróf Batthyány Tódortól a közelben álló Batthyány-palota kertes ingatlanegyüttesét, amely a Grassalkovich-kerthez képest még tágasabb, s így még alkalmasabb volt a Magyar Nemzeti Múzeum végleges elhelyezésére. Később itt épült fel Pollack Mihály múzeumépülete és körülötte a Múzeumkert.¹³⁷

Szintén Batthyány Tódortól váltotta vissza a városi tanács a még a primás által huszonöt évre bérbe vett Városerdőt (a mai Városligetet), amelyen Rudolf Witsch félig (sem) elkészült parkja terült el. Ennek állapotát és magas fenntartási költségeit megelégtelve sürgette a nádor a Liget tervszerű parkosítását.

¹³⁵ Domanovszky S.: József nádor iratai i. m. II. 73. Ráadásul az egyetemnek a Ferenciek kertjének használatáért a Vallásalap részére még bért is kellett fizetnie. A fűvészkert első évszázadának történeti feldolgozásai – *Gombocz Endre*: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története 1770–1866. Bp. 1914. A legújabb összefoglalás – Az ELTE Fűvészkert története alapításának 250. évfordulójára. Szerk.: Papp László. Bp. 2021.

¹³⁶ *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 128–130.

¹³⁷ A palotát eredetileg Magyarország mindenkori primása számára szándékozott díszes formában kiépíteni és hagyományozni Batthyány József esztergomi érsek (a már említett Rudolf Witsch tervei szerint), de örököse, Batthyány Tódor ezt megakadályozta; végül eladta a Helytartótanácsnak az ingatlant. – *Fatsar K.*: Witsch Rudolph i. m. 40–41. (Batthyány Tódortól vette vissza Pest Város Tanácsa 1808-ban a Városliget bérletét.) 1800. május 3-án a Batthyány-palota kertjében tartottak lovaskarusszelt József nádor részvételével Alexandra Pavlovna tiszteletére. A palota kertjéről lásd *Debreczeni-Droppán Béla*: Múzeumkerti kalauz. Bp. 2019. 13–21.

Az eladósodott Orczyak kertjét a korábban Vácra elképzelt Ludovika Akadémia számára sikerült megszereznie és ezzel közcélra megmentenie.¹³⁸ Pecz Ármin, a Ludovika-kert akkori főkertésze feljegyezte a nádorról, hogy Pest vármegye főispánjaként a téli ülőszakok idején a hajóhid felszedése miatt a vármegyházhoz közeli Károlyi-palotában lakott, ahonnan majd minden nap kijárt a Városligetbe vagy az Ludovika-kertbe – Pecz szerint ez utóbbi volt a nádor kedvenc sétahelye.¹³⁹ Szintén a nádor kezdeményezte a Ludovika előtti terület fasorokkal való beültetését.

Évekig harcolt a külső-józsefvárosi, az Orczy-kert mellett fekvő Festetics-kert megszerzéséért a pesti egyetem Fűvészkertje számára. Amikor a belső-józsefvárosi (egykori Grassalkovich-) kertet már kinőtte a Rochel Antal által szisztematikusan fejlesztett élőnövény-gyűjtemény, a nádor – többek tiltakozása ellenére – a tágas Festetics-kertbe való kiköltözés mellett érvelt. Kitartásának köszönhető, hogy hosszas alkudozások után sikerült megszerezni ezt a kertet az egyetem számára, de az adásvételi szerződés aktusát már nem érthette meg: arra csak néhány hónappal a nádor halála után, 1847. április 3-án került sor.¹⁴⁰

Por, sár és fasorok: Pest „zöldítésének” kérdése

„Szükséges mindenekelőtt, hogy a városnak akárminemű földjei fákkal ültetessenek bé, s ne fasorokkal, de úgyszólván erdőkkel. Ezáltal kirekesztetik némileg az idegen por, ami által majd könnyebben bírhatunk saját városi porainkkal. De ilyféle már sokszor javasoltatott, és fák ültetettek is a város által, nagy haszna azonban nem volt.” – így dohog Széchenyi a *Pesti por és sár* című munkájában.¹⁴¹

Már többször idéztem Podmaniczky Frigyes visszaemlékezését, bemutatva a Városligeti fasorra vonatkozó, sokkoló gyermekkori élményén alapuló tévedését. Ha azonban Pest város szépítésének 1805. évi tervére¹⁴² vagy akár a város reformkori térképeire tekintünk, egyet kell értenünk Széchenyivel és Podmaniczkyval abban, hogy a városszövetből a mai V. kerület, valamint legközvetlenebb környezetéből hiányoztak a fásított sétahelyek, a nyilvános zöldterületek, illetve a várost közvetlenül övező zöld gyűrű. A szépítési terven a hajóhid melletti, korábbi eredetű, hálózatosan ültetett fákból álló kis promenád meghosszabbításával és északi

¹³⁸ Az Orczy-(Ludovika-)kert történetéről lásd A Magyar Kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. Szerk. Dezséri Bachó László. Bp. 1930; *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 73–87.; *Galavics G.*: Magyarországi angolkertek i. m. 66–68.

¹³⁹ *Id. Pecz Á.*: Beschreibung der alten Parke i. m. 16.

¹⁴⁰ A megvásárlás történetének összefoglalását lásd *Gombocz Endre*: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. Egy fejezet a magyar botanika történetéből. Bp. 1914. 110.

¹⁴¹ *Széchenyi István*: Pesti por és sár. Közread. Török János. Pest 1881.

¹⁴² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 70 Vegyes kéziratos térképek, No. 129/1–3. Situations-Plan zur Regulirung und Verschönerung der kön. Freistadt Pest in Ungarn im Jahre 1805.

irányban való megismétlésével találkozunk, de ezeken túl csak a Belvároson kívül, a Kálvin tér szélén, a mai Múzeum körúton és végig az Üllői úton ábrázol fasorokat a terv. Ezeken kívül a Lipótváros egyes utcáiban terveztek fasorokat, valamint csak az Újépületen túli területen láthatunk előfásításra kijelölt területeket, amelyek azonban szintén nem valósultak meg (az utóbbi területen épült fel többek között a Valero selyemgyár). Lehetséges, hogy Firenze sűrű, mégis festői városszövege volt hatással a nádor ideális városképére.

Az 1840-es évekre Széchenyi elégelte meg a „pesti port és sarat”, és ragadta magához e téren is a kezdeményezést. 1842-ben pesti polgárokat maga köré gyűjtve létrehozta a Sétatér Gyűldét (Promenade Gesellschaft), amely hamarosan jelentékeny összeget gyűjtött össze e célra.¹⁴³ A Pest város közgyűlése előtt 1842. március 15-én tartott beszédében először a sétatér nyilvánvaló szükségességét indokolta: „nem lehet a mindent feltartóztathatatlanul elárasztó homokban megélni”. Majd felhívta a figyelmet annak társadalmi jelentőségére is: „mondhatnám politicai tekintetből akarnék egy sétateret állítani. Az embereknek egymáshoz kell símulni! [...] Össze kell hát hozni őket egymással! Az ily összesimulásra egy tisztességes sétatér, a hol mindenféle színű (rendű és rangú) ember összejő, a’ legalkalmasabb eszköz.”¹⁴⁴ Széchenyi szavai is a már említett kerteortikus, Hirschfeld népkertekre vonatkozó – akkor már csaknem 60 évvel korábban megfogalmazott – gondolatait visszhangozzák.¹⁴⁵

Jelképes, hogy a nádor életének és Széchenyi István utolsó pesti éveinek vége felé kettejük együttműködésével vált valóra a lipótvárosi Sétatér, Széchenyi egyik utolsó kezdeményezése. Az angol mintára *subscription park*-ként, *square* formájában és léptékében létrehozott közhasználatú kert helyszíneként Széchenyi a saját lakása előtti, az Újépület déli oldalán fekvő területet szemelte ki,¹⁴⁶ s kieszközölte ehhez – nyilván a nádor közbenjárásával – a város, valamint a bécsi, majd a pesti hadparancsnokság engedélyét. (Addig Lederer Ignác pesti főhadparancsnok kertjébe járt családjával sétálgatni). A Sétatér fásításához 1846-ban József nádor küldött facsemetéket saját alcsúti és Margitszigeti faiskoláiból – például a fák többségét adó platánokat. Az első köztudottan Széchenyi felesége ültette el („Virulj!” – felkiáltással), további 1112 fát

¹⁴³ Schmall Lajos: A Széchenyi Sétatér története. In: *Üő: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez* II. Bp. 1889. 57–62.; Gombos Z.: Régi kertek i. m. 176–182.

¹⁴⁴ Gombos Z.: Régi kertek i. m. 178.

¹⁴⁵ „Die verschiedenen Stände gewinnen, indem sie sich hier mehr einander nähern, auf der einen Seite an anständiger Sittsamkeit und scheuloser Bescheidenheit, und auf der andern an herablassender Freundlichkeit und mittheliender Gefälligkeit.” – Hirschfeld, C. C. L.: *Die Theorie der Gartenkunst* i. m. V. 68–69.

¹⁴⁶ Ezt eredetileg az Újépület kertjeként képelték el, amint erről egy 1787-ből származó szabályozási terv is tanúskodik. – Budapest Főváros Levéltára XV.16.b. Pest sz.k. város térképei (1768–1880), 224/3.

és bokrot Ruff Ferenc, a sétány (később a Városliget) főkertésze telepítette.¹⁴⁷ A kert felavatására 1847. május 30-án, Ferdinánd király névnapján, néhány hónappal a nádor halála után került sor.

Összegzés

A kertekkel, növényekkel való foglalatosság József nádor mint magánember számára szenvedély volt: a világtól, politikától való személyes elvonulás, a fizikai–szellemi alkotás, a rekreáció eszközeként szolgált, s a politikában számára többnyire lehetetlen kiteljesedés pótlékát jelentette. A Magyar Királyi Helytartótanács elnökeként – tehát államférfiként – az ország fásításának, termékenyebbé tételének ügyét szolgáló kezdeményezéseket karolt fel. Lehetőségeihez mérten pártolta a szakoktatás és a szakmai egyesületek, folyóiratok létrehozását, működését. Pest Város Szépítő Bizottmánya elnökeként a város tervszerű, építészetiileg nívós fejlesztése mellett a világ első népkertje: a Városliget kiépítése és a világ első kertépítészeti tervpályázata köszönhető neki. Kettős funkciójában hathatósan segítette elő a város külterületein fekvő kertek közcélra való megvásárlását és ezáltal megőrzését. Gyermekeként kapott élményeire és mintáira alapozva fél évszázados pályája során a hazánkban megismert magyarországi vagy itt alkotó külföldi szakemberekkel, lelkes főpapokkal, arisztokratákkal és polgárokkal, az általa vezetett Szépítő Bizottmánnyal és a védnöksége alatt álló egyesületekkel együttműködve, valamint a bécsi és a hazai politikai erőterek között egyensúlyozva olyan ügyek előmozdításán munkálkodott, amelyek ökonomiai, ökológiai és esztétikai értelemben, a kertkultúra és a botanika terén is alapvető módon, máig hatóan alakították Magyarország és a főváros képét. Saját kertjei nemcsak személyes refúgiumai, hanem tudatosan példaadó alkotások is voltak az általa létre segített vagy éppen megvédett társaikkal együtt. Tájfásítási törekvései az ország modernizálását, eredményesebb megművelését és szépítését kívánták szolgálni. Mindezek természetesen népszerűségéhez is jelentősen hozzájárultak.

A nádort a korszak magyarországi kertépítetőinek körében, valamint a birtokfejlesztés és -szépítés terén kiemelt hely illeti meg.¹⁴⁸ Családi hátteréből fakadó anyagi erejének,¹⁴⁹ növények beszerzését, Schönbrunnban képzett kertészek

¹⁴⁷ Ruff Ferenc kertész említését lásd *Schoen Arnold*: Fővárosunk 1800–1873 között. Bp. 1948. 26. A főkertész nevét Rupp Györgynek írja *Gombos Z.*: Régi kertek i. m. 181. Feltehető, hogy Pecz Ármin visszaemlékezésében a Városliget főkertészeként említett Ruffról van szó. – *Pecz Á.*: Beschreibung i. m. 16.

¹⁴⁸ Haberle Károly, a pesti egyetemi Fűvészkert vezetője hazánk legfontosabb kertjeinek jegyzékében a nádor három kertjét: a budai királyi kertet, Alcsútot és a Margit-szigetet említi legelső helyen. – *Carl Constant Haberle*: Succinta Rei Hungariae et Transsylvanicae historia. Budae 1830.

¹⁴⁹ A nádor Habsburg-hitbizományi részesedéséről, apanázsáról lásd *Eckhart Ferenc*: A Habsburg–Lotharingiai ház családi törvénye. Bp. 1900. 34–40.

szerződését elősegítő kapcsolatrendszerének, személyes, szenvedélyes szakmai érdeklődésének, újításokra való nyitottságának, kiváló ízlésének, valamint politikai pozícióból fakadó döntéshozói és „influenzserszerepének” köszönhetően hazánkban e téren senki sem kelhetett versenyre az általa összességében elért eredményekkel. Úgy tűnik, József e szerepével nagyon is tisztában volt: belső késztetése mellett ezt tudatosan vállalva törekedett arra, hogy kertjei, birtokai színvonaluk és korszerűségük révén mintaként szolgálhassanak.

Nem véletlen, hogy valóban korszakos kertművészeti és tájszépítési érdemeiről a kortársak sokasága és az utókor egybehangzóan a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg, még ha néhányan akkor és azóta is bírálták, vagy félreértették egyes – valójában szakmailag indokolt – tetteit. Nem alaptalanul nevezte őt Heinrich Nebbien már 1816-ban Magyarország megszépítőjének.¹⁵⁰ A firenzei Boboli-kert gyermekparcelláin nevelt növénykéek magjai termékeny talajra hulltak a magyar homokon.

FROM BOTANY TO LANDSCAPE ARCHITECTURE

Palatine Joseph and Garden Art

By Gábor Alföldy

SUMMARY

Archduke Joseph of Habsburg-Lorraine (1776–1847), Palatine of Hungary (brother of Emperor and King Francis II/I), grew up in Palazzo Pitti in Florence, where he acquired a solid knowledge in botany and horticulture. Like his brother, the ‘Flower Emperor’ Frances, Joseph was a real green-fingered expert. He extended Buda Castle Gardens, which served, like the Palatinal Garden (a kitchen garden with ornamental parts) and Margaret Island (between Buda and Pest), as a refuge and a place to indulge his passion. He was keen to beautify the Hungarian capital. Although he did not advocate the creation of parks and public gardens in the city centre, as chairman of the Pest City Embellishment Committee, he actively encouraged to create the nearby City Park (Városliget), the world’s first public park built in a public space, which was the subject of the world’s first public competition for garden design in 1813. He also saved many gardens from being parcelled out by purchasing them for public institutions. He developed his model estates at Alcsút and Kisjenő by creating parks, promoting experiments, and adopting the latest agricultural innovations. He collaborated with such eminent landscape designer-oeconomists as Bernhard Petri and Heinrich Nebbien and gardeners as the Tost brothers.

¹⁵⁰ „Dedicated to the Embellisher of Hungaria” – *Nebbien, H.*: Ungarns Volks-Garten i. m. címlap; *Jámbor I.*: Nebbien Városligete i. m. 46. (Az angol szövegnek ez a helyes fordítása – vö. uo. 47.)

Szilágyi Márton

JÓZSEF NÁDOR ALAKJA A 19. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN*

Fried István külön tanulmányt szentelt annak, hogy a *palatinus* iratait és a Kazinczy-levelezés anyagát egymásra vetítse: a Kazinczy Ferenc és levelezőtársai számára fontos ügyek párhuzamai (vagy éppen hézagai) a nádor hivatalos és privát feljegyzéseiben izgalmas koincidenciákat, időnként közös aktualitásokat tettek láthatóvá. József nádor irataiban ugyanis vannak utalások olyan, kulturális természetű jelenségekről, amelyek Kazinczynak és levelezőtársainak is fontosak voltak (mint például a Nemzeti Múzeum ügye), s voltak olyan egyéb, aktuális esetek is, amelyek mind József nádort, mind Kazinczyékot reflexióra késztették (mint például a budai Rácváros leégése vagy éppen az 1809-es inszurrekció, az 1811–1812-es országgyűlés és a devalvációs rendeletek). Fried tanulmánya József nádort a magyar kulturális mező részeseként mutatta be, s a tanulmány címe is azt az anekdotát hívja elő, amely szerint a nádort Bécsben „vén Rákóczi”-ként emlegették a háta mögött, utalván (nem teljes joggal egyébként) arra, hogy a hagyományos magyar nemzeti ellenállást támogatja. Persze az ország első közjogi méltósága nem tartotta különösebben centrális jelentőségűeknek azokat a kérdéseket, amelyek Kazinczyt és levelezőtársait foglalkoztatták.¹ A Fried-tanulmányból kirajzolódó összkép lehetővé tehet egy másik, ezzel szinte inverz kérdésfeltevést is: miképpen örököltette meg a nádor személyét a 19. század első felének magyar irodalma? Pontosabban: megörököltette-e egyáltalán?

Ha innen szemléljük a problémát, akkor az első élményünk alighanem a meglepődés lesz: amit találunk, az nem hangolható össze tökéletesen azzal a közkeletű, az egykorú sajtónyilvánosságból és a későbbi visszaemlékezésekből kirajzolódó képpel, amely szerint a nádort mint az uralkodócsalád magyar nemzeti szimbólumokkal és törekvésekkel leginkább azonosuló tagját általános tisztelet övezte. Már az irodalmi említések (s nem is az irodalmi ábrázolások) száma sem túlságosan magas, s ezek legfőbb sűrűsödési pontjának a 18. század végi, 19. század eleji inszurrekciók időszaka tekinthető: az ekkor s ez alkalomból születő

* A tanulmány a HUN-REN BTK Történettudományi Intézete által szervezett József nádor és kora című konferencián 2024. május 28-án elhangzott előadás alapján készült.

¹ Fried István: „A vén Rákóczi” (Osztrák–magyar [v]íjszony: 1809–1813). In: Visszapillantó tükrök. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára. Szerk. Kerényi Ferenc – Kecskeméti Gábor. Bp. 2000. 70–79.

versek természetesen megemlégtették a nemesi felkelés élén álló nádor alakját, ám ez sokkal inkább pozíciójának, mintsem a személyiségnek szólt.²

Ahonnán viszont akár visszamenőleg is be lehet látni ezt a problémát, az a pálya vége: a nádor félévszázados jubileuma ugyanis olyan alkalom volt, amely kedvezett bizonyos köszöntő szövegek létrejöttének; és legalább ilyen jelentőséggel bírt a főherceg hamarosan bekövetkező halála, amely pedig már a pálya összegzésére is módot adhatott. Az ekkor keletkezett irodalmi szövegek megérdemlik a figyelmet, mert arra a sajátos hiányra is szolgáltatnak némi adalékot, hogy miért is maradt el József nádor igazi, centrális irodalmi szereplővé emelése. A *palatinus* ugyanis – noha kétségtelenül csak rokonszenves vonásait hangsúlyozták az irodalmi és publicisztikai szövegek – nem vált fontos vagy akár csak igazi irodalmi hőssé sem életében, sem közvetlenül halála után, sem a későbbi utókor számára.

József nádor megválasztásának ötvenedik évfordulóján megkapta a magyar nyelvű irodalom ünneplését is. Ez ugyan nem volt elsöprő erejű, s még csak különösebben reprezentatívnak sem mondhatnánk, ám néhány irodalmi alkotás mégis született e nevezetes alkalomra. Vörösmartynak van egy különös, alkalmi epigrammája, amely első sorában utal a nádori jubileumra („Félszázados nádort köszönt e hon”), ám az egész vers inkább a szerencse forgandóságának újrafogalmazásaként olvasható, Fortuna kerekének toposzát alkalmazva.³ A szöveg Vörösmarty életében nem is jelent meg, Gyulai Pál a hagyatékából közölte, kézírata időközben elkallódott, s ezek a kiadástörténeti körülmények is a vers alkalmiságát bizonyítják. Ezt igazolná az a szintén Gyulaitól származó narratívum is, hogy a pesti polgári lövészegylet egy céltáblára tette ki az epigrammát,⁴ ami azért egy jeles évforduló megünneplésének elég szokatlan módja (már ha igaz egyáltalán, hiszen ezt Gyulai jegyzete óta senki nem igazolta vagy valószínűsítette). Mindazonáltal a korabeli sajtóban lehet arra támpontot találni, hogy a pesti lövészegylet ünnepség keretében megülte a jubileumot, s így ez az adat akkor is megerősítő szövegkörnyezete Vörösmarty epigrammájának, ha ott kifejezetten erről a versről nem esik szó: „Nádorunk’ ő fenségének a’ pesti polgári lövöldében

² Lásd például a „Jön a franc nagy lépésekkel...” kezdetű, ismeretlen szerzőségű közköltészeti alkotást, valamint a nádort név szerint említő Berzsenyi-verset (A’ Felkölt Nemességhez, a’ Szombathelyi táborban). – Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete. 3/A Történelem és társadalom. S. a. r. Csörsz Rumen István – Küllös Imola. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 14.) Bp. 2013. 143.; Berzsenyi Dániel költői művei. S. a. r. Merényi Oszkár. (Berzsenyi Dániel Összes Művei 1.) Bp. 1979. 9–10.

³ Felirat. A szerencse jelképű karikára a lövöldében. In: *Vörösmarty Mihály: Kisebbségi költemények III.* (1840–1855) S. a. r. Tóth Dezső. (Vörösmarty Mihály Összes Művei 3.) Bp. 1962. (a továbbiakban: VMÖM 3.) 149.

⁴ „1846. nov. 12-én a József nádor választásának félszázados ünnepét a pesti lövölde megülni szándékozván, felkérte Vörösmartyt, hogy írjon feliratot a szerencse jelképű karikára, amely a lövészek célpontjául fog szolgálni.” – VMÖM 3. 513. Gyulai ezen állítása mellett nem is tudunk mást a vers keletkezéséről, s ezt a kijelentést egykorú sajtóhíradások sem erősítik meg (igaz, nem is cáfolják).

mult héten tartatott félszázados ünnepélyén a 'haza' számos vidékéről, sőt a' külföldről is többen vevének részt. Ezeknek nevében most egy hozzánk beküldött nyilatkozatban Mayer József pozsonyi főlovászmester forró köszönetét nyilvánítja azon szives és baráti fogadásért 's magyar vendégszeretetért, miben őket a' pesti lövészpolgárok – mint házi gazdák – részesíték. Mondatik e' nyilatkozatban, hogy az elrendezés diszes vala és az ünnepély fontosságának megfelelő, élvezet és élénkség nagy; 's hogy a' társalkodás a' nemesi és polgári rend között testvéri alakot öltött magára.”⁵ A tudósítás a „nemesi” és a „polgári” osztály közti baráti együttműködés alkalmaként méltatta a nádori jubileum megünneplését, azaz egy nyilvánvalóan polgári ünnep a jeles évforduló miatt mintegy a liberális érdegyesítés társasági alkalmává emelkedett – kár, hogy nem tudunk részleteket ezen alkalom lefolyásáról és koreográfiájáról.⁶

Vörösmarty epigrammája tehát alighanem egy ilyen ünnepség keretébe illeszkedett bele. Persze az is feltűnő, hogy sokakat megmozgató alkalmi költészeti felbuzdulás nem kísérte József nádor jubileumát. Még ha találhatunk is a sajtóhírek között olyan, egészen egyedi esetet, mint amilyen a Repiczky János Bars megyei birtokosé (1817–1855), aki 1847-ben orientalistaként a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja is lett.⁷ „Az Athenaeum mult héti gyűlésében egy Nádorunk tiszteletére irt költemény olvastatott fel, melly eredetileg Repiczky János barsi hazánkfia által arab nyelven iratott.”⁸ A gesztusról Toldy emlékbeszéde is megemlékezett, bár itt a vers keletkezéséről s nem nyilvános felolvasásáról van szó (ez utóbbi pedig már nyilván nem arabul, hanem magyarul történt): „Ekkor közelített a Pyrker-képtárnak József nádor névünnepeén díszes megnyitása: Repicky János egy arab költeménnyel üdvözlötte a szép napot s annak ünnepeltjét, melyhez magyar fordítást mellékel. Az egyetemi könyvtár egyik szobájában közlöttem velem azt; s miután benne a dolgok állása nem ismeréséből egy meg nem állható szakaszt találék, s őt eziránt felvilágosítám, a könyvtár asztalán készített, néhány óraneget alatt, egy közel húsz versből álló pótszakaszt, s a művet rögtön át adta a nyomdásznak.”⁹

József nádor megünneplésében jelen voltak korábbi, ekkor már alighanem archaikusnak számító formák is. Ez figyelhető meg akkor, amikor Fekete János *Szegény gyermekek könyve* című munkáját a kiadó (Eggenberger József) úgy

⁵ Pesti Hírlap, 1846. szeptember 13. 1.

⁶ A téma német vonatkozásaira módszertani szempontból is lásd Bürgerliche Feste. Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jahrhundert. Hrsg. Manfred Hettling – Paul Nolte. Göttingen 1993.

⁷ Róla lásd a fölötté elmondott akadémiai emlékbeszédet: *Toldy Ferenc*: Repicky János [sic! – Sz. M.]. In: Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei. Kiadta Tárkányi Béla. Pest 1856. 206–214.

⁸ Jelenkor, 1846. április 16. 179.

⁹ *Toldy F.*: Repicky János i. m. 210.

reklámozta, mint amely „Nádor ő császári királyi főherczegsége félszázados hivataloskodása kedves emlékére” jelent meg.¹⁰ A vékony könyv, amely egy kisgyermek számára készült ábécéskönyv volt kis olvasmányokkal, voltaképpen nem ünnepelte a nádort, leszámítván az előszó egyetlen hódoló mondatát.¹¹ A kiadvány azonban – ahogyan ez a könyv második kiadásának előszavából kitűnik – a nádor támogatásával jelent meg,¹² így ez esetben a korai dedikációk kései folytatásáról volt szó, amikor is a mecénatúráért cserébe a szerző a pártfogó nevét odailleszthette a munka élére, emelve ezzel a vállalkozás tekintélyét.¹³ Az pedig már egyfajta praktikus árukapcsolásnak tűnik, hogy ezt a jótékony célú kiadványt éppen az évfordulóhoz kötötték.

Ám egy igazi tisztelgő kötet is létrejött ekkor, amely a készüléséről szóló hírlapi tudósítás szerint irodalmi és zenei kiadványnak egyszerre volt tervezve, s az egésznek a szervezéséhez Bartay Endrének, a pesti Nemzeti Színház bérelőjének-igazgatójának is köze volt: „Bartay Endre »Művészeti Vezér« című munkáját bevezetvén, jelenleg Ney F. és Garay J. közremunkálásával egy »Emlékkönyv« kiállításán dolgozik, melly nádorunk’ ő fensége’ félszázados örömnüepére »Nemzeti örömemlék« czim alatt fog megjelenni következő tartalommal: 1) Egy téged isten dicsérünk (tedeum laudamus) nemzeti nyelven és szellemben. 2) Örömnnyitány. 3) Nemzeti cantate. 4) Magyarország’ nádorainak életrajza sz. István’ korától maig, magyar és német nyelven, valamint a’ költeményrész magyar és német szöveggel, eredeti zenével, ének és zongorára. 5) Ő fenségének családi képe aczélba metszve.”¹⁴ Ez a terv aztán jócskán átalakult, pontosabban leegyszerűsödött. A végül ezen a címen megjelent kötet csupán annak a két szerzőnek a munkáját tartalmazta, akik itt mint Bartay munkatársai szerepeltek (tehát ők valóban megírták, amit vállaltak, s rajtuk kívül senkit nem is sikerült bevonni a munkába): Ney Ferenc hírlapírónak, a későbbi jeles pedagógusnak (1814–1889) a magyar

¹⁰ Pesti Hírlap, 1846. június 25. 430.

¹¹ Az előszóban így fogalmazott a szerző: „Parányi erőm e csekély munkácskáját olly tiszta szándékkal ohajtottam kiadni, hogy mélyen tisztelt nádorunk ő császári királyi főherczegségének – ki becses élete legmunkabíróbb részét honunk boldogítására szentelé – félszázados hivataloskodása magasztos emlékét, édes hazám adózónépe növendékei szívében szellemileg örökíthessem.” – *Fekete János: Szegény gyermekek könyve. Nádor ő császári királyi főherczegsége félszázados hivataloskodása kedves emlékére.* Bécs 1846. [lapszám nélkül, 1.]. A könyvről készült rövid ismertetést (amelyben a szerző nevét el is írták Fekete Ferencre) lásd Pesti Hírlap, 1846. június 23. 424.

¹² A második kiadás már a nádor halála után jelent meg; ehhez készült egy új előszó, ebben olvasható a következő: „A nemzet örökre felejthetlen [sic! – Sz. M.] nádora – kinek e csekély munka is legmagasabb megelégedettségét bírja – mindnyájunk köz fájdalmára nincs többé.” – *Fekete János: Szegény gyermekek könyve. Dicsőült József nádor ő csász. kir. főherczegsége félszázados áldásteli hivataloskodásának kedves emlékére.* Második kiadás. Bécs 1847. [lapszám nélkül, 1. verso]

¹³ Ennek a hagyománynak a korai dedikációk szokásáról lásd *Pesti Brigitta: Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében.* (Kulturális örökség) Bp.–Eger 2013.

¹⁴ Pesti Hírlap, 1846. január 4. 11.

nádorokról adott történeti áttekintését és Garay Jánosnak, a korszak ismert költőjének (1812–1853) a verses művét, amely egy kantáta librettója volt (*Kar-ének csász. kir. főherczeg József nádor ő fenségének dicső nádorsága félszázados öröm-ünnepére*), bár megzenésítéséről s különösen nyilvános előadásáról nincs tudomásom.¹⁵ A kötet kottákat sem tartalmazott, noha az eredeti terv még ezt ígérte. S Garaynak ez a terjedelmes kompozíciója is egyedül áll, sem tedeum, sem „örömnýtány” nem szerepel mellette. Megjegyzendő, Garay műve nem is maradt meg az alkalmiság keretei között, hanem gyűjteményes kötetének *Ódák, hymnusok* fejezetébe is bekerült (tán mondani sem kell, műfajilag nem tartozik oda).¹⁶ Ezt a kötetet – már a szerző halála után – éppen Ney Ferenc gondozta.¹⁷

A József nádort ünneplő, szép kiállítású és tipográfiai megformálású album élén egy litografált rézmetszet látható József nádorrról és a családjáról (tehát az ígért metszet valóban elkészült), majd ez után olvasható egy olyan bevezető, amelyet „A kiadó” aláírás zár le mindössze, s Bartayra mint szerkesztőre a kötetben már semmi nem utal (sőt, az sem egyértelmű, vajon Emichet vagy Beimelt kell-e látnunk a vállalkozás mögött kiadóként).¹⁸ Ez a majdnem kétoldalas írás erőteljesen dicsőítő ajánlással fejeződik be, s aztán következik az *Aláírók névsora*, amely – bár a cím ezt nem árulja el – voltaképpen az előfizetők listája lehet. Az itt szereplő nevek mellett nem tüntetik fel a társadalmi státuszt, legföljebb az arisztokraták rangját. A névsor amúgy meglehetősen érdekes, noha semmilyen értelemben nem tekinthető reprezentatívnak: a nevesebb arisztokrata családok is csupán egy-két taggal fordulnak elő benne (a Batthyányakat Batthyány Fülöp herceg, valamint Iván és Kázmér gróf képviseli, a családjából egyedül Dessewffy Emil gróf neve olvasható, s mindössze egyetlen Széchenyi, Dénes bukkan föl a listában). Csak egyetlen olyan nevet – Eötvös Józsefét – fedezhetünk föl, aki íróként is számbavehető; mivel azonban a név mellett nem szerepel a bárói cím, még az is kérdéses,

¹⁵ Nemzeti örömemlék főherczeg József nádorispán ő fensége félszázados nádorsága ünnepének dicsőítésére 1846-ban [Emich Gusztáv,] [Pest] [1846]. A megjelenésről mindenféle tartalmi reflexió vagy értéktételez nélküli híradást lásd Életképek 4. (1846) 2. félév, 640. A másik egykorú tudósítás legalább feltűntette a könyv árát, s egy mondatot hozzáfűzött a tartalmi leíráshoz: „Ára a derék könyvnek 3 pfrt., külső s belső becséhez képest mérsékelt ár. Ama nemzeti ünnepek örömeinek emlékére alkalmab, megfelelőbb albumot alig kívánhatna közönségünk.” – Honderű 4. (1846) 2. félév, 458.

¹⁶ A vers később a következő címen került be Garay gyűjteményes kötetébe: *Kar-ének József nádor félszázados öröm-ünnepére*. In: Garay János költeményei, baráti megbízásból kiadta Ney Ferencz, Müller Emil könyvnyomdája. Pest 1854. 174–184. Nem tudni, ki egyszerűsítette le a címet, maga a szerző vagy esetleg a kiadás gondozását végző Ney Ferenc. A szöveget a továbbiakban innen idézem.

¹⁷ Ney Ferenc emlékirata, amelynek szövege Buzinkay Géza gondozásában megjelenés előtt áll, semmit nem árul el erről a vállalkozásról, illetve arról, miért Ney írt áttekintést egy ilyen ünnepi kiadványba. A szöveg rendelkezésemre bocsátásáért Buzinkay Gézának tartozom köszönettel.

¹⁸ Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa szerint Emich Gusztáv adta ki a kötetet, a megjelenésről hírt adó, már idézett tudósítások Emich könyvkereskedését jelölték meg beszerzési helyül, de Emichre a könyvben semmiféle utalás nincs, míg Beimel neve ott található Ney Ferenc tanulmányának címe alatt.

hogy az íróról van-e szó egyáltalán, hiszen a korszakban ugyanezen a néven mások is éltek, s ők valóban nem voltak bárók.¹⁹ A névsorban jelen van néhány liberális kötődésű személyiség (Bezerédj István, Bónis Sámuel, Pulszky Ferenc), valamint orvos (Kovács Sebestyén Endre) és ügyvéd is (Benyovszky Péter, Reök István). A kötet tehát nem akarta (vagy nem tudta) azt a benyomást kelteni, hogy itt a magyar irodalom és a magyar társadalmi elit tisztelgéséről van szó.

Ney áttekintése a magyar nádorokról 88 lapot tett ki, amelyből az utolsó három csak József nádort ünnepelte, a nádori tisztség méltó betöltőjeként mutatván be őt. A kötet tehát kellő mértékben tartalmazta a dicsőítés különböző nyelvi elemeit, noha a személyes élmények felsorakoztatásától mind Ney, mind Garay eltekintett; de ez aligha csodálható, hiszen ők társadalmilag nem tartozhattak a nádor környezetébe. Feltűnő viszont, hogy voltaképp Garay verses műve sem igen tett mást, mint amit Ney írása: célelvűen úgy mutatta be magyar történelmet, mint amelyiknek József nádor lett a tetőpontja. Igaz viszont, hogy ezt nagyon érdekes retorikával valósította meg.

A szöveg a magyar történelem nagyvonalúan ábrázolt sematikus rendjébe akarta beilleszteni az ünnepelt alakját, ezért a kantátaként elgondolt mű előzetesen felsorolt szereplőinek a listáján nem is jelenik meg József nádor. Hiszen a mű nem őt akarta beszéltetni, hanem csak őt állította az ünnepelés középpontjába. A történelmi vízió Rákos mezején mint szimbolikus térben kezdődik Árpád fejedelem felbukkanásával, ami azért érdekes párosítás, mert a honfoglalással kapcsolatos képzetek így rögtön a mű elején keverednek a magyar rendiség toposzaival.²⁰ Mindezt aztán az egyik központi szereplő, a narrátor szerepét betöltő „Történet” musája” segít értelmezni egy hosszú monológban, amelybe később beleszövődnek más szólamok is. Ebben a részben a honfoglalás standard változata kap helyet: a „vitéz magyar” kijön az Ural tövéből, s megkeresi ősenek, Attilának egykori országát, tehát a hun–magyar azonosságtudat, a harcias erények és az ázsiai származás szépen egymásba építve jelennek meg. Utána a vérszerződés is szóba kerül. Innentől viszont már egy szimbolikus szembenállás epizódja kezdődik, amelyet a „Keresztény kar” és a „Pogány kar” egymásra felelő szólama érzékeltet, s amely ezek szerint a vérszerződést azonnal követő testvérháború állapotát van hivatva ábrázolni a „visszavonás” 18. századi toposzának²¹

¹⁹ Ugyanígy hívták a királyi jogügyszagatát is; életrajzi adatait lásd Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. S. a. r. Pajkossy Gábor. (Kossuth Lajos Összes Munkái 7.) Bp. 1989. 70. Egy harmadik Eötvös Józsefről lásd *Eötvös József: Levelek I. 1820-as évek – 1848. február 28. S. a. r. Völgyesi Orsolya. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Eötvös József Levelezése I.)* Bp. 2023. 44.

²⁰ Rákos mezejének szimbolikájáról lásd *Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* Bp. 2002. 270–282.

²¹ Erről a toposzról lásd *Mezei Márta: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. (Irodalomtörténeti füzetek 19.)* Bp. 1958. 61–76.

alkalmazásával. Így aztán az „új kereszténység” és az „ős pogányság” korhoz pontosan nem kötött harca mutatkozik meghatározónak, amely természetesen a kereszténység győzelmével zárul: „S a bősztusából győzedelmi dal közt / S babérfüzéres fővel lép ki a / Győztes kereszténységnek angyala.”²² A következő fázis ezek után a nem definiált „idegen elem” eluralkodása a magyarokon, ahonnan a nyelv megőrzése révén tud csak kiemelkedni a nemzet. Garay itt figyelemre méltó módon épített bele a szövegébe olyan intertextusokat, amelyek a hazafias költészet egy korábbi fontos darabját, illetve egy szimbolikus eseményét idézhették föl az olvasóban. A veszély növekedését a „Derűre új ború!” mondattal jelzi,²³ amely az 1825-ben Széchenyi Istvántól megalapított Magyar Tudományos Akadémia jelmondatának („Borúra derű!”) az inverze. Később a mondat szavai fel is cserélődnek, ahogy a nemzet sorsa jobbra változik, egy másik szereplő, Nemtő ugyanis azt mondja: „A borúra szebb derűt lát / A magyar nemzetiség.”²⁴ Ilyenformán, hiába nem kerül elő a kantatában, mégis érzékelhetően jelen van a történeti vízióban a Magyar Tudományos Akadémia mint nemzetfenntartó intézmény. Sőt, Garay aztán Kölcsey *Hymnus*ának egy fordulatát is beépítette Nemtő Istenhez szóló fohászába: „Nyujts védő kart feléje” (a mondatot aztán a nyomtatékosítás kedvéért a Kar meg is ismételi).²⁵ S nem is ez az egyetlen, nyilvánvalóvá tett irodalmi hatás. A szövegben helyet kapott ugyanis „Az idő” is, s az ő megszólalása és pozíciója szinte szövegszerűen rájátszik a *Csongor és Tünde* Éjének a monológjára: „Nem volt világ még, / Sem ég sem a föld, / Lét és enyészet; / A tér, az űr, / Mind nem valának, / Mind semmi voltak, / Csak én valék!”²⁶ Mindezek után kerül csupán elő a „Történet musája” szólamában a félszázados hivatalviselését ünneplő nádor tevékenysége mint a magyar történelem betetőződése. Józsefről később semmi személyes említés nincs a kantatában, csupán hivatalának méltó betöltőjeként, valamint a nyelvében és nemzetiségében végre saját magára találó nemzet vezetőjeként mutatkozik meg, ám mindez már egy magyar nemzeti narratíva elemeként kerülhet elő anélkül, hogy az uralkodó alakját felidéznék. A nádor tehát mint egyszemélyes irányító tételeződik: „Félszázad óta van velünk / JÓZSEF’ vezérkormányá”²⁷

Garay kétségtelenül ügyesen és taktikusan oldotta meg az ünnepi költemény írásának nehéz feladatát, híven ahhoz az 1840-es években igen erőteljes gyakorlatához, hogy a politikai költészet különböző műfajait s alkalmait avassa lírai tárgygyá.²⁸ Mindezt a korabeli magyar liberalizmus szellemében tette, de éppen

²² Garay J.: Kar-ének i. m. 175.

²³ Uo. 178.

²⁴ Uo. 181.

²⁵ Uo. 179.

²⁶ Uo. 179.

²⁷ Uo. 183.

²⁸ Az újabb szakirodalomban egy ilyen versének, az Iparvédegyleti dalnak az elemzésére vállalkozott S. Laczkó András: Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország. Költészet és gazdaság a 18–19. századi

ez a kantátája mutatja, hogy Garay nem gondolta úgy, hogy egy József nádort köszöntő vers ellentmondana a liberális eszményeknek: a monarchikus államforma egyik vezető tisztségviselőjének a méltatása belefér a liberalizmus szellemébe. Annál is inkább, mert a József nádor alakjához kapcsolt erények éppen a társadalmi érdekellentétek elsimításának a gesztusaiként kerülnek elő a műben, így a főherceg alakja a társadalmi kiegyenlítődés példája lehet.²⁹ A konkrét évszámokat és eseményeket nélkülöző, elnagyolt, s csupán néhány csomópontra egyszerűsített történelmi tabló olyan ellentétek felvillantására épült (pogányság – kereszténység, „idegen elem” általában – magyar nemzetiség), amely nem tette nyilvánvalóvá a nádor etnikai hovatartozását, s ezzel a hazafiság (azaz a „nemzetiség”) olyan morális tényezőként mutatkozhatott meg, amelyhez tartozni kizárólag döntés kérdése, s így József nádor minden további nélkül a kiteljesedő nemzeti gondolat aktív részese, mi több, irányítója lehetett. A szöveg értelemszerűen nem exponálta a magyar történelmet német és magyar szembenállásként sem, hiszen ez is gyöngítette volna a József nádor megdicsőítését szolgáló érvrendszert. Ugyanakkor persze az igen látványos maradt, hogy a tisztségnek kijáró hódolat mellé semmi érzelmi vonás nem került be, tehát az emocionális hatást nem fokozták emberi gesztusok fölidézései. Garay nem hangsúlyozta a nádornak az uralkodó irányába tett közvetítőt szerepét sem, alighanem azért, mert ennek már a fölemlítése is azt jelentette volna, hogy létezik konfliktus a koronás király és a magyar nemzet között, amelyet tompítani kell – s e tény fölemlítése zavarólag hathatott volna az ünnepi eseményre.

A nádor emberi gesztusainak felmutatását Garay néhány évvel később mintegy „pótolta”, hiszen ő nem csak ezzel az egy művével járult hozzá József nádor emlékének a megőrzéséhez. A nádor halála után ugyanis egy hosszú poémában örököltette meg a *palatinust*, immár egy egészen más szerkezetű s a fentitől némileg eltérő, sokkal konkrétabb utalásokkal dolgozó történeti koncepció kifejtésével. Ez a verse e nemben majdhogynem egyedülálló, hiszen József nádor halála még kevésbé váltott ki irodalmi reflexiókat, mint az ötvenéves jubileum. Leszámítván persze Garayt, aki mindkét alkalomra reagált. A haláleset alkalmából írott verse pedig több részre tagolt, kronológiailag rendezett képsorozatban a nádor életének legfőbb állomásain halad végig.³⁰ Érdekes, hogy a szöveg szintén egy, a nádor emlékének megőrkötését szolgáló ünnepi albumba készült volna, amelynek megjelenését 1848-ra tervezték, ám arra csak jóval később, 1865-ben

magyar irodalomban. (Irodalomtörténeti füzetek 190.) Bp. 2024. 245–274.

²⁹ A monarchikus gondolatnak és a liberalizmusnak az összeféréséről Vörösmarty V. Ferdinándot köszöntő versei kapcsán lásd *Szilágyi Márton*: „Miért én éltem, az már dúlva van”. Vörösmarty-tanulmányok. Bp. 2021. 155–168.

³⁰ Pályaképek főherczeg József nádor életéből. In: Garay János költeményei i. m. 293–318.

kerülhetett sor – ahogyan ezt a kiadó, Heckenast Gusztáv óvatosan, az időszerűség változó történelmi körülményeit nem részletezve, el is mondja az előszóban.³¹ Mindenesetre így akkor látott napvilágot, amikor már a nádori tisztség is a múlt rekvizitumává vált.³² A kötetben ismét csak két szerző kapott helyet, s még a szerkezete is hasonló volt, mint a köszöntésnek szánt kiadványban. Előbb egy történeti értekezés olvasható, ezúttal Horváth Mihálytól. A fiatal történésznek ezt a munkáját meglehetősen elhanyagolta a historiográfiai szakirodalom: legutóbbi összefoglalójában Fenyő István egyáltalán nem látszott ismerni (vagy legalábbis nem emlegette), pedig 1865-ös megjelenése ellenére a szöveg bizonyosan 1847-es keletkezésű.³³ Fenyő utalt arra, hogy Horváth Mihály tartotta a gyászbeszédet József nádor felett, noha azt nem lehet eldönteni, járt-e a kezében ez az írás, vagy egyszerűen átvette ezen a ponton Márki Sándor adatait.³⁴ Fenyő azonban ezt a tényt meglehetősen nyakatekert logikával arra kívánta érvként fölhasználni, hogy bizonyítsa, ez Horváthnál már a „lázas” gesztusa volt, s a későbbi, forradalmi szerepvállalása irányába mutatott. A legfőbb érve pedig az volt, hogy a kancellária sokáig magánál tartotta a szöveget, s Horváth egy levelében úgy vélte, hogy ezt igazából nem akarják publikálni.³⁵ Csakhogy egyrészt a búcsúbeszéd is megjelent még 1847-ben,³⁶ másrészt Horváth Mihály megírta a nádori életrajzot is (egyébként e nemből az első) – olyan hódoló és elismerő retorikával, hogy azt aligha lehet bármilyen fenntartás vagy lázadás bizonyítékának tekinteni. A Horváthról monográfiát író Márki Sándor egyébként úgy vélte, Heckenast éppen a nádorról szóló korábbi gyászbeszéde miatt kérte föl őt az életrajz megírására.³⁷

A Horváthtól megírt nádori biográfia után következett Garay *Pályaképek főherczeg József nádor életéből* című verse. Ez ekkor aligha számított újdonságnak, hiszen Garay 1854-ben kiadott összes költeményei között már olvasható volt. Az, hogy Garay mintegy monopolizálta József nádor megünneplését, a nyilvánvaló személyes ambíción túl részben annak volt köszönhető, hogy a magyar költészet első vonalát láthatólag sem a feladat, sem a lehetőség nem érdekelte. Vörösmarty már idézett alkalmi epigrammája csak kezdő sorában említette meg az ötvenéves

³¹ Nádor-émlék. József cs. k. főherczeg Magyarország félszázados nádornak élete. Írta Horváth Mihály – Pályaképek főherczeg József nádor életéből. Írta Garay János. Pest 1865.

³² A kötetről készült híradást és rövid, névtelen recenziót lásd Sürögöny, 1866. június 16. [2.]. Mindazonáltal a kötet nem lehetett nagyon kelendő, hiszen még 1884-ben [!] is hirdették, lásd Egyetértés, 1884. október 10. 8.

³³ Vö. Fenyő István: A demokrácia történetírója. Horváth Mihály reformkori történetírásáról. In: *Üő: Haza és tudomány: A hazai reformkori liberalizmus történetéhez*. Bp. 1969. 33–123.

³⁴ Vö. Márki Sándor: Horváth Mihály (1809–1878). (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1917. 74–76.

³⁵ Fenyő I.: A demokrácia történetírója i. m. 117–118.

³⁶ A címleírását lásd Márki S.: Horváth Mihály i. m. 75–76.; Fenyő I.: A demokrácia történetírója i. m. 437.

³⁷ Márki S.: Horváth Mihály i. m. 75–76.

nádori jubileumot – az ünnepi köszöntés tehát az erőteljes közéleti érdeklődésű, de jóval kisebb tehetségű költőre, Garayra maradhatott. Pedig Vörösmartyt a hasonló helyzetek amúgy érdekelték: V. Ferdinándról például két verset is írt, az egyiket koronázása, a másikat betegsége alkalmával, s ezek nem érdektelen poétikai megformáltságú szövegek.³⁸ Sőt, István nádorról, tehát a fiúról is született 1847-ben egy öt epigrammából álló kis ciklusa, amelyet a *Társalkodó* publikált, s amely a hozzáfűzött jegyzet szerint az ifjú nádor Pestre érkeztekor az egyik épület homlokzatára is kikerült feliratként (tehát alighanem felkérésre született).³⁹ Éppen ezért feltűnő, hogy Vörösmarty érdeklődését József nádor nem keltette föl igazán.

Mindazonáltal a jelenség nem teljesen megmagyarázhatatlan. Gyulai Pál, az első összefoglaló Vörösmarty-monográfia szerzője a következőt állította a költőről, illetve az ő akkori szellemi pozíciójáról: „Vörösmarty az ellenzékhez tartozott, mint Magyarország valamennyi költője. A kormánypárt egyetlen költőt sem tudott felmutatni. E különösnek látszó jelenségnél semmi sem volt természetesebb. A magyar ellenzék nem egészen az volt, mi másutt, a nemzet egy töredéke, bár a többségre jutott töredéke, mely némely kérdésben eltér a kormánytól, vagy új kormányrendszert sürget. A magyar ellenzék maga volt a nemzet, mely lételeért küzd.”⁴⁰ Ez a vélemény mint kortársi észlelet akkor is méltó a figyelemre, ha árnyalatlansága miatt továbbgondolásra és pontosításra szorul. Gyulai ezekben a sorokban ugyanis nyilván értékminősítésnek tekintette a „költő” meghatározást, s nem volt tekintettel arra a hihetetlenül tagolt és nagy mennyiségű szövegre, amelyet a korszakban az iskolai poétikaoktatáson átesett s verses szövegek létrehozására képes literátorok egy-egy adott szituációban képesek voltak megalkotni: azaz leíró értelemben igenis mindenre volt elegendő szerző. Legfőljből az irodalmi kánon oldaláról lehetett megfogalmazni ilyen különbségtételt. A másik fontos körülmény a korabeli „kormánypárt” és „ellenzék” meghatározásában figyelhető meg. Itt ugyanis inkább arról van szó – s a József nádor ünneplése kapcsán megragadható sajátos jelenség is ennek illusztrációja –, hogy Vörösmarty s a korabeli magyar költészet első vonala (ne feledjük, 1846-ban és 1847-ben már Petőfivel és Arannyal is számolhatunk) a politika világára a liberális eszmények megfogalmazhatóságának terepeként tekintett. S ha egy-egy személy vagy közéleti esemény verstémává avatása belefért ebbe a szemléletbe, akkor válhatott kiinduló élménnyé vagy aktualitássá. Vörösmarty választásait

³⁸ Vörösmarty ezen szövegeiről részletesebben lásd Szilágyi M.: „Miért én éltem, az már dűlva van” i. m. 155–168.

³⁹ *Vörösmarty Mihály*: [István nádornak]. In: VMÖM 3. 163–164. A kísérszöveg: „Ide függesztjük koronául Vörösmartyntól István főhercegnek köztünk megjelentére Budapest kivilágittatásakor egy épület homlokán fényözönben tündöklött fölirator” – *Társalkodó* 16. (1847) 284. Az idézetet a kritikai kiadásban lásd VMÖM 3. 534.

⁴⁰ *Gyulai Pál*: Vörösmarty életrajza. In: Gyulai Pál válogatott művei. Vál. Kovács Kálmán, jegyz. ifj. Kovács Kálmán. (Magyar Remekírók) Bp. 1989. 1099.

is ez az előzetes megfontolás (úgy is mondhatnám, ingerküszöb) irányította, s ez távol tartotta a tisztán kötelességszerű, reprezentatív alkalmak megverselésétől. A József nádor versbeli megünneplésétől való tartózkodásban ez is szerepet játszott. S nyilván ez a fajta érzékenység másnál másképpen működött: Garay Jánosnál ez inkább olyan kihívásként jelent meg, amely a témának a liberális eszményekhez való hozzáigazításában mutatkozott meg.

Garay *Pályaképek* című kompozíciója a nádori életpálya bizonyos csomópontjait exponálta, s ezek köré építette a személyiséget méltató retorikai apparátust. Figyelemre méltó, hogy a költő miről gondolta úgy, hogy József nádor életének irodalmi megörökítésre méltó eseménye volt: a pályafutás szegmentálása és tagolása önmagában is komoly írói teljesítmény, bár Garaynak azért voltak előzményei. Az egyik nyilván Toldynak a Magyar Tudományos Akadémián elmondott emlékbeszéde volt, amely már példát adott arra, hogy a nádor életéből mely elemeket lehet egy *panegyricus* keretébe beilleszteni.⁴¹ Bár feltűnő, hogy ő egyáltalán nem említette meg, amit viszont Ney Ferenc már 1846-ban hangsúlyosan kiemelt: a nádornak (és a fiának) a pesti árvíz idején tanúsított magatartását.⁴² Mivel ez a mozzanat komoly szerepet kapott Garay versében, ezen a ponton nyilván inkább Ney Ferenc szövegének hatása feltételezhető. Horváth Mihály történeti áttekintése is biztosan hatott Garayra: ahogyan a nádor halálát Horváth felidézte, az szinte szó szerint köszön vissza Garay versében.⁴³ Igaz, a nádor haldoklásának leírása Toldynál is nagy terjedelemben szerepelt,⁴⁴ tehát Garay akár onnan is vehette a részleteket. A költőtől exponált részek közé természetesen odatartozik az 1796. évi nádorválasztás (beleértve az okot, Sándor Lipót váratlan halálát is), aztán az 1809-es inszurrekció, az 1838-as pesti árvíz és az 1845-ös jász-kun ünnep is. Külön egység foglalkozott Alcsúttal, az ott megvalósított mintagazdaság bemutatásával is. S ahol lehet – mint például a pesti árvíz bemutatásakor és a haldoklás leírásakor – komoly szerepet kapott a méltó utódként beállított fiú, István említése is, mintegy a nádori cím dinasztikus folytonosságának biztosítékaként.⁴⁵ Garay ezen műve hiába részletgazdag és gondos kidolgozású szöveg, amely Horváth tanulmánya megverselt párjának látszik, jóval kevésbé invenciózus alkotás, mint volt az ötvenéves jubileumra írott kantátája – érdekességét inkább az előzőtől eltérő koncepció felmutatása adhatja.

⁴¹ *Toldy Ferenc*: Emlékbeszéd a nádor felett. Tartatott az Academiában, január XXV. MDCCCCLVII. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei. Kiadta Bajza József. Pozsony 1847. 176–195.

⁴² Nemzeti örömemlék i. m. 87–88.

⁴³ Nádor-emlék i. m. 131–132. Ezt vö. Garaynál: uo. 191–192.

⁴⁴ *Toldy F.*: Emlékbeszéd a nádor felett i. m. 193–195.

⁴⁵ István nádorról összefoglalóan lásd *Gergely András*: Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. [Bp.] 1989.

Áttekintvén az ötvenéves jubileum és a halál alkalmából keletkezett szövegek nem túl hosszú sorát, azt mondhatjuk: a 19. század első felét nádori méltóságban betöltő József, aki már csak ennél fogva is a reformkor világához tartozik, nem ragadta meg a magyar irodalom jelentősebb (s kevésbé jelentős) alkotóinak a figyelmét. Még úgy sem, hogy alakjának ábrázolása legalább utólag odatartozhatott volna a reformkor historizáló vagy nosztalgikus leírásához.

A helyzetet igen látványosan mutatja Jókai Mór munkássága, hiszen Jókai – bár ahhoz némileg fiatal volt, hogy József nádor jubileumi köszöntésében részt vehessen – az utólagos megörökítés prózai feladatára alkalmas lehetett volna. Csakhogy a reformkorról szóló regényeiben alig kerül elő József nádor alakja. Annak ellenére sem, hogy Jókait hosszú pályája során több, Habsburg-házból való személyiség irodalmi ábrázolása is foglalkoztatta. Elsősorban persze publicisztikai témaként, bár Jókainál nincs éles határvonal újságírói feladat és szépirói fikció közt. József nádor haláláról⁴⁶ és temetéséről⁴⁷ írt is újságcikket a *Jelenkor*-ba (tehát nem valamilyen divatlapba). Későbbi, jelentős regényírói pályáján viszont csak néhány esetben figyelhető meg, hogy József nádor regényalakként is bekerült az életműbe, bár olykor fiával, István náddal együtt: az *Eppur si muove* című regényben József egy egész fejezetet kapott (*A nádornál*),⁴⁸ a *Politikai divatok*-ban a komáromi híd szakadását előidéző nádori látogatás központi figurája azonban már a fiú, István nádor, aki inkább csak mellékszereplője a történeteknek, s legfőlegbb korjelző funkciót kapott,⁴⁹ ahogy egyébként az előző regényben az apja is. Hasonló mellékszerep jutott mindkettejüknek a *Kárpáthy Zoltán*-ban is, ahol a pesti árvíz alkalmával az ifjú főherceg, a későbbi István nádor heroizálása történik meg, apja esetében pedig a bajbajutottak megsegítésének a nemes gesztusa kerül elő: „Egy ősz fejedelmi férfi,

⁴⁶ *Jókai Mór: Cikkek és beszédek* (1847. január 2 – 1848. március 12) 1. S. a. r. Szekeres László. (Jókai Mór Összes Művei) Bp. 1965. (a továbbiakban: JMÖM Cikkek és beszédek 1.) 27–29. A cikk eredetileg megjelent: *Jelenkor*, 1847. január 17. 27.

⁴⁷ JMÖM Cikkek és beszédek I. 31–32. Itt – tipikus módon – rögtön össze van kapcsolva a gyász hír azzal, hogy mily öröm, István főherceg kinevezetett királyi helytartóvá. Ez általános megoldás volt a halál értékelésekor, elegendő talán Garay János Pályaképek című munkájára utalni. – *Garay J.: Összes költeményei* i. m. 315–318.

⁴⁸ *Jókai Mór: Eppur si muove* (1872) II. S. a. r. Margócsy József – Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 23.) Bp. 1965. (a továbbiakban: JMÖM Regények 23.) 86–94.

⁴⁹ *Jókai Mór: Politikai divatok* (1862–63). S. a. r. Szekeres László. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 14.) Bp. 1963. 62–68. A regényről lásd még *Hermann Zoltán: Szatíra az 1840-es évek irodalmi életéről (Politikai divatok)*. In: „...író leszek, semmi más...”. Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások Jókai-szövegekben. (Tempevölgy könyvek 19.) Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred 2015. 82–93.; *Török Lajos: Volt egyszer egy regény. Jókai Mór Politikai divatok* című regényének keletkezéstörténetéről. Irodalomtörténeti Közlemények 123. (2019) 782–819.; *Szilágyi M.: A magyar romantika ikercsillagai* i. m. 323–351.; *Fülöp Dorottya: „...kiosztották a szerepeket...”. Névrejtés és szerepjáték Jókai Mór Politikai divatok című regényében. Irodalomismeret* 31. (2020) 3–4. sz. 105–121.

a főherceg-nádor lakik ott, ki ezen az éjszakán hatvanhat szobáját a királyi várnak nyitattá meg a szerencsétlenek előtt, saját termeiből kiköltözött értők, s mint atya, ki gyermekeit várja, áll ajtajában, vigasztaló szóval fogadva az érkezőket, s nyájasan, érző részvétellel vezetve fel úri termeibe a sápadt, reszkető népet, kiket daliás fia a halál örvényei közül kiszabadított.”⁵⁰ Apa és fiú ilyen egymás mellé rendelése, valamint a fiúnak mint méltó örökösnek a szerepeltetése a trónutódlás kapcsán megvalósított dinasztikus érvelésre emlékeztet, Vörösmarty is ezt követte az V. Ferdinánd koronázására írott versében (annál is több joggal egyébként, mert Ferdinánd koronázása nem apja halála miatt következett be).⁵¹ Jól látható, hogy az 1860-as években Jókai a nádor életének azon súlyponti eseményei közül villantott föl egyet a fikció világában, amelyet amúgy Ney Ferenc tanulmánya 1846-ban és Garay áttekintő költeménye 1847-ben már exponált: a pesti árvizet.

Egy másik fontos, már Garay által is érintett életesemény volt az 1809-es nemesi felkelés és a győri csata időszaka: ezt Jókai egy másik művében, a történetírással is érintkező, de fikciós elemeket is bőven tartalmazó *A magyar nemzet történetében* örökítette meg, méltó helyet biztosítva József nádor alakjának is.⁵² Amúgy az inszurrekciónak az itt olvasható beállítása már Jókai azon mentegető, a magyar nemesi felkelés hősi oldalát hangsúlyozó szolamához tartozik, amely élesen elüt az 1840-es években még a győri csatán ismételten gúnyolódó és ironizáló utalásaitól.⁵³ Ennek a két példának a fényében tehát Garay verse mintegy olyan megelőlegezett témakatalógusként is felfogható, amely József nádor szépirodalmi feldolgozásának előkészítése volt, még ha a későbbi magyar irodalom nem váltotta is be az itt felsejlő lehetőségeket. Sőt, Jókai ettől el is tért, hiszen az 1870-es években írott *Eppur si muove* egészen más hangsúlyokra épített, s más tematikájú portrét rajzolt a nádorról. Jókai a regény koncepciójának megfelelően módosította József hagyományos – Garay révén hagyományossá vált – ábrázolását, hiszen itt a főhőssel, Jenő Kálmánnal vitába bocsátkozó, jószándékú, de a kulturális megújulástól mégiscsak elzárkózó konzervatív vitapartner alakjára volt szükség. Ehhez igazodva az itteni nádor latinul beszél: „Latinul szólt hozzá [ti. Jenőhöz – Sz. M.], ez volt kedvenc társalgási nyelve.”⁵⁴ Sőt, magyar beszédének idegenszerűségét az az általa felemlített eset érzékelteti, amely egy országgyűlési felszólalásának a visszhangját illusztrálja (bár nem azonosítható, Jókai itt milyen megtörtént

⁵⁰ Jókai Mór: Kárpáthy Zoltán (1854) I. S. a. r. Szekeres László. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 8.) Bp. 1963. 244.

⁵¹ Vö. Szilágyi M.: „Miért én éltem, az már dúlva van” i. m. 159–166.

⁵² Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban II. S. a. r. Téglás Tivadar – Végh Ferenc. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 68.) Bp. 1969. (a továbbiakban: JMÖM Regények 68.) 367–396.

⁵³ Erről, az életművön belül jól megragadható váltásról az 1840-es évek novellái kapcsán lásd Szilágyi M.: A magyar romantika ikercsillagai i. m. 223–228.

⁵⁴ JMÖM Regények 23. 88.

eseményre utal, s a regénybéli József nádor ezzel azt akarta hangsúlyozni, hogy a magyar nemzet egyáltalán nem méltányolja, ha valaki idegen létére megtanulja a nyelvét): „A magyar szeme közé nevet annak, ki szép nyelvét idegen akcentussal ékteleníti el. Magamon tapasztaltam, ki egyszer szólaltam meg magyarul az országgyűlésen, s az első mondatomnál hahota támadt a teremben.”⁵⁵ József nádornak ez az ábrázolása tehát éppen nem a magyarságba beolvadt, vele szinte azonos Habsburg képét vetíti elénk – hiszen a regény koncepciójába ez nem illett bele.

Viszont a pozitív hangoltságú beállítás igen jól harmonizált Jókai egy másik művének, *A magyar nemzet történetének* a felfogásával, ahol a következő sorok olvashatók József nádorrról: „A magyar nemes, ha királyához hű volt, a nádort, a király testvérét Józsefet pedig kiválóan szerette. S e szeretetnek mélyenjáró gyökerei voltak, mert József nádor ötven esztendő kormányzata alatt valóságos gondviselészerű alakja volt a magyar nemzetnek. S ilyen alakra azon időkben nagy szükség vala, a midőn Magyarországnak nem volt felelős kormánya, a mely közvetlenül érintkezik a királylyal, fölfelé és lefelé a parlamentnek szavatos. József nádor, mint a királynak testvére, s annak, a nádori hatalomnál fogva személyesítője, folyvást ott állt a nemzet és trón között, oltalmazva a nemzetet a bécsi kormány túlkapásai ellen s óva a trónt a nemzet kitöréseitől. Ő magyar-nak vallá magát. Budán fényes udvart tartott; Alcsúthon egy vadonból paradicsomot varázsolt elő, letelepedve közöttünk mint magyar földesúr s az okszerű gazdaságból fényes példát adva; s egy országgyűlési beszédében kimondá, hogy ő benne is Árpád vére foly.”⁵⁶

Ezekben a sorokban hangsúlyosan jelen van a nádor közvetítő és mérséklő szerepe az uralkodó és a „nemzet” közti konfliktusokban. Ennek hangsúlyozása bizonyos mértékig új elem, noha természetesen már korábban is említettek a József nádort méltató szónokok ilyen példákat – például Toldy Ferenc az emlékbeszédében⁵⁷ – ám ezek nem kaptak igazán komoly szerepet. Jókai számára lehetővé vált egy ilyen fókusz alkalmazása is, hiszen számára mind a főherceg, mind a tőle befolyásolni remélt király múlt idejű események részesei és történeti személyiségek voltak, s a konfliktusoknak nem volt többé aktuális relevanciája.

⁵⁵ Uo. 94.

⁵⁶ JMÖM Regények 68. 398.

⁵⁷ Toldy például megemlítette a következőket: „Mind a mellett nem vonakodék [ti. a nádor – Sz. M.] a rendek kérelmére egész befolyását használni királyi bátyjára, midőn egy köztisztletű hazafi és hadvezér a főtáblánál tartott nyílt beszédeért rangvesztéssel büntettetett. E büntető parancs a nádor közbenjártára azonnal visszavétetett, s a szólásszabadság fenntartása iránt királyi biztatás nyeretett.” – *Toldy F.*: Emlékbeszéd a nádor felett i. m. 182–183. Toldy itt Vay Miklós báró 1807-ben, a felsőtáblán elmondott beszédére utal, amelynek következtében a bárót megfosztották tábornoki rangjától; az ügyet a nádor közbenjárására sikerült aztán elsimítani. Bővebben lásd *Szakály Orsolya*: Egy vállalkozó főnemes: Vay Miklós báró (1756–1824). Bp. 2003. 223–227.

Jókainál aligha lehet beszélni egységes és következetes ábrázolásról József nádor kapcsán: mindig az adott szöveg belső poétikai összefüggése és az írói koncepció határozza meg az adott történeti személyiség beállítását. Ez pedig talán még inkább láthatóvá teszi a hiányt: József nádor életének számos vonatkozása esetén elmaradt az irodalmi megörökítés, noha ezeket a lehetőségeket Garay annak idején nem mulasztotta el kiemelni, s Horváth Mihály életrajza is bemutatta. Ilyen volt a magyar nyelv támogatása, a rokonszenves emberi erények vagy éppen a mezőgazdasági mintaüzem létrehozása, amelyeket Garay és Horváth szintén alaposan részletezett, ám amelyekre a későbbi irodalom nem csapott le.

Az a Jókai sem tett így, aki amúgy a Habsburg-ház több tagját megörökítette hatalmas életművében. Külön érdekes ebből a szempontból a sajátos, apróbb darabokból, önálló cikkekből összeállított önéletrajzi ciklusa, amely három kiadásban, egymástól eltérő címeken látott napvilágot (*Emlékeim; Életemből; Az én életem regénye*).⁵⁸ Ebben helyet kapott az Erzsébet királynéhoz fűződő kapcsolata, a királyné többszöri felidézése,⁵⁹ vagy éppen a Habsburg-család nádori ágának, azaz József nádor leszármazottainak, valamint a velük való találkozásoknak a bemutatása is. Ezekkel az írásokkal, illetve a belőlük összeálló kompozícióval a szerzőnek az volt az egyik legfontosabb, kikövetkeztethető szándéka, hogy mintegy „domesztikálja” a Habsburg-családot, azaz azt érzékeltesse, hogy az uralkodó dinasztia mennyire részese már a magyar nemzeti gondolatnak vagy éppen a magyar nyelven való olvasásnak (ez utóbbit persze Jókai mindig a saját regényeinek a hatása kapcsán demonstrálja). Egy ilyen latens szándék megjelenítésére persze nem volt alkalmas az egész Habsburg-család, mint ahogy az is határt szabott egy ilyen bemutatásnak, hogy Jókai kivel került egyáltalán személyes ismeretségbe. József nádor kronológiai okokból nyilván nem tartozhatott ezen körbe, így az ő megemlézése legfőljebb az uralkodó család magyarosodása kezdeteként, visszatekintésként és utalásként volt lehetséges.

Ennek a sajátos „asszimilációs” folyamatnak mint illuzórikus lehetőségnek a leágazásaként és kiteljesedéseként azonban ideszámíthatjuk még *A jövő század regénye* uralkodóját, Habsburg Árpádot is, aki ebben az értelemben valamiképpen József nádortól is eredeztethető figurának látszik⁶⁰ – mert bár a *palatinus* természetesen nem volt uralkodó, szimbolikus megtestesítőjévé vált a

⁵⁸ Erről lásd Kiss A. Kriszta: Tudósítás, riport, „önéletírásdarab”, önmarketing? Jókai egy jellegzetes szövegtípusáról. *Alföld* 75. (2024) 7. sz. 59–71.

⁵⁹ Vö. Vörösmarty Mihály: „...egy áldott emlékeztető királyné...”. Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. (2015) 1. sz. 59–86.

⁶⁰ A regény kritikai kiadásának sajtó alá rendezője, D. Zöldhelyi Zsuzsa I. Sándor cárt nevezte meg Habsburg Árpád mintájaként; erről lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: *Jókai Mór: A jövő század regénye* (1872–1874) I. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 18.) Bp. 1981. 634–635. Ez nem tűnik teljesen meggyőzőnek. Gángó Gábor tanulmánya viszont Rudolf trónörökös

Habsburg-családból való származása ellenére a magyarsággal való teljes azonosulásnak. Vagy mértéktartóbban fogalmazva: vele lehetett volna bemutatni a kezdetét annak a folyamatnak, amikor egy Habsburg azonosul a magyar nemzeti gondolat bizonyos szimbolikus elemeivel (mint amilyen a Magyarországon való letelepedés, a bajszviselet vagy éppen a magyarul való nyilvános kommunikáció vállalása). Márpedig ez a regényben, a következményeivel ugyan, de mégiscsak jelen van. Igaz, József nádorra való utalás nélkül.

Ha mindezt Jókai életművének általánosabb tendenciáihoz is hozzámérjük, akkor úgy tűnik, számára igazából vagy az általa személyesen ismert, vagy a normákat valamilyen értelemben megszegő Habsburgok számítottak igazán érdekesnek írói szempontból. A leginkább persze azok, akik mindkét halmazba beletartoztak. József nádor, mivel őt tekintették a „legmagyarabb” Habsburgnak, nyilván csak az utóbbi kategóriába fért bele, s éppen „magyarbarátsága” révén vált szokatlanná, s így szolgált Jókainak alapanyagul. Bár ez nem jelentette azt, hogy bármelyik regényében is centrális figurává vált volna. Miközben Jókai utolsónak elkészült regényében, az *Ahol a pénz nem isten* címűben az egyik központi szereplő, a Capitano megformálása éppen a tengeri útján nyomtalanul eltűnt János Szalvátor főherceg alakját szötte tovább – anélkül, hogy egy sejtelmes utalást leszámítva ez bárhol előkerülne a regényben, s így természetesen az azonosítás sem része a mű világának.⁶¹

Az általánosságban, immár Jókaitól függetlenül is elmondható, hogy a Habsburgok nagyon ritkán váltak – megértendő, lélektanilag ábrázolt, belső konfliktusokkal jellemezhető irodalmi – hőssé a magyar irodalomban. Rudolf trónörökös persze kivételnek tekintendő, hiszen róla Mikszáth és Krúdy is írt. Ám ha az uralkodókat vesszük sorra, ez voltaképpen csak II. Józsefnek adatott meg, gondoljunk csak a róla szóló két drámára, a Szomory Dezsőére (*II. József császár*) és a Németh Lászlóéra (*II. József*), amelyek őt kifejezetten címszereplővé emelték. A későbbi, immár törvényesen megkoronázott királyok egyike sem tudott ilyen érdeklődést ébresztetni. Például Ferenc József időközben erősen átalakuló magyar megítélése⁶² sem segítette elő, hogy irodalmi ábrázolása árnyalt formában megjelenjen, s ő nemcsak a 19. században, de később

valószínűsítette lehetséges modellként (mondjuk úgy, egyik modellként). – *Gángó Gábor*: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 84. (2003) 380–395.

⁶¹ Az azonosításra lásd a kritikai kiadás jegyzetanyagát: *Jókai Mór*: *Ahol a pénz nem isten* (1904). S. a. r. Kókay György. (Jókai Mór Összes Művei. Regények 71.) Bp. 1974. 191–194. A regényről lásd *Szilágyi Márton*: Az elhibázott Teremtés. *Ahol a pénz nem Isten*. In: „Mester Jókai”. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. (Ráció – Tudomány 4.) Bp. 2005. 137–148.

⁶² Ehhez lásd a következő tanulmánykötet elemzéseit: A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk. Fónagy Zoltán. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2018.

sem lett hőse a magyar irodalomnak, annak ellenére sem, hogy személyéhez a Monarchia felbomlása után valamiféleképpen a birodalmi nosztalgia is hozzárendelhető lett volna. E minőségében is megmaradt legfőljebb korszakjelző figurának, a díszlet elemének – de belső konfliktusai nem mutatkoztak meg vagy kerültek előtérbe. Leszámítván most az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc utáni megtorlások miatti lelkiismeretfurdalás olyan áttételes, egykorú ábrázolását, amely más történelmi személyiség álarcában valójában Ferenc József vélt (de egyáltalán nem valószínű) belső konfliktusairól beszélt – ilyen volt például Kuthy Lajos *Az iffjú császár* című elbeszélése az 1850-es években, amelynek ugyan II. Mohamed a főhőse, s Bizánc 1453-as ostroma idején játszódik, de számos mozzanatában (s különösen a főszereplőnek a jobb ügy érdekében ugyan, de mégiscsak elkövetett kegyetlensége miatt) történeti parabolaként is olvasható volt, igaz, nem ismerünk olyan egykorú, dokumentált olvasatot, amely ilyenformán, Ferenc Józsefre vonatkoztatva értelmezte, pontosabban merte volna értelmezni a novellát.⁶³

Ehhez a folyamathoz képest József nádor elmaradó, illetve pozitív mivolta ellenére is erősen töredékes irodalmi megörökítése sem meglepő: a magyar történelem egy olyan, karakteres és fontos figurájáról van ugyanis szó, akinek kétségtelen történelmi jelentőségét a vele egykorú és utólagos irodalmi hagyományban alig lehet megragadni. Minden méltányolható és elismert gesztusa ellenére sem vált szerves részévé a magyar nemzeti irodalom hőspanteonjának.

THE IMAGE OF PALATINE JOSEPH IN 19TH-CENTURY HUNGARIAN LITERATURE

By Márton Szilágyi

SUMMARY

The study analyses in detail two poetic works written in honour of Palatine Joseph (1776–1847), the first in the volume published on the occasion of his official jubilee, the other in that commemorating his death, written by the same poet, János Garay (1812–1853). Instead of the Palatine's personality, these text rather focus on the interpretation of the history of the Hungarian state. The paper then examines the oeuvre of prose writer Mór Jókai (1825–1904) to see if the figure of the Palatine turns up therein. Yet even Jókai's works rarely feature him, and it is conspicuous that the Palatine never emerges as a graphically depicted central figure. Another conclusion of the analysis is that the

⁶³ Erről részletesebben lásd *Völgyesi Orsolya*: Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása. (Irodalomtörténeti füzetek 163.) Bp. 2007. 161–164.

members of the Habsburg family in general did not become literary figures frequently portrayed in the Hungarian literature of the 19th and 20th centuries, with Joseph II, who was not even lawfully crowned as king of Hungary, taking a relative pride of place. In like manner, the figure of Palatine Joseph, who is positively represented in Hungarian historical memory, and identified himself with the Hungarian national symbols, can only claim sporadic and occasional mentions.

Kövér György

A „JÓZSEF NÁDOR”

Egy forráskiadvány és biográfia születése*

Thallóczy Lajos tragikus halála után a Magyar Történelmi Társulat Klebelsberg Kuno grófot választotta elnökének, aki előbb a kultuszminisztérium, majd Tisza István mellett a miniszterelnöki hivatal államtitkára volt. A társulat új elnökeként 1917 tavaszán a félévszázados jubiláris közgyűlésen nagyszabású programot hirdetett meg, amelynek középpontjában az újkort megelőző (lényegében az 1686 és 1848–1849 közötti) időszak forrásainak feltárása és kiadása állt.¹ A Történelmi Társulat rohamtempóban látott hozzá a terv kidolgozásához, és az igazgató-választmány már május végén határozott a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* című kiadványsorozat megindításáról. Klebelsberg a „nagy József nádor dédunokáját”, József Ferenc főherceget kérte fel a vállalkozás védnökének, aki azt el is fogadta.² Az 1917. június 3-án megalakult intézőbizottság – „a könyvnyebb áttekintés és a helyes munkamegosztás” végett – a kiadványsorozatot „osztályokra” tagolta, és az osztályok élére „szakbizottságot” választott. Csánki Dezső ügyvezető alelnök előterjesztése értelmében az intézőbizottság az „általános történelemre” vonatkozó első osztály élére Lukinich Imrét állította, a közigazgatás történetét feltáró második osztály vezetőjének Herzog Józsefet, a társadalom intézményeit feldolgozó harmadik osztály előadójának Baranyai Bélát kérte fel, a „vallási élet és a szellemi művelődés tényezőivel” foglalkozó negyedik osztály összehangolását Imre Sándorra és Gerevich Tiborra, „a gazdasági kérdéseket felölelő” ötödik osztály irányítását Domanovszky Sándorra bízta. Láthatóan a történetírás minden ágának ápolására gondoltak, bár a sorrendből ítélve az általános história és a közigazgatástörténet elsőbbséget élvezett. Mindez megfelelt Klebelsberg első elnöki beszédében hangoztatott azon elgondolásának, miszerint „az eddigi publicatióknál sajnálattal nélkülözzük a modern kort közvetlenül megelőző időnek, Buda 1687-iki visszafoglalásától az 1848-iki szabadságharczig eltelt korszaknak emlékeit. Pedig a XVIII. század folyamán és a XIX. század első

* A tanulmány a HUN-REN BTK Történettudományi Intézete által szervezett József nádor és kora című konferencián 2024. május 28-án elhangzott előadás alapján készült.

¹ Klebelsbergről és társulati elnöki működéséről lásd *Domanovszky Sándor*: Emlékezés gróf Klebelsberg Kunó elnökségére. *Századok* 76. (1942) 384–406.; *Glatz Ferenc*: Kultúrpolitika és szaktudomány 1919–1931. Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. In: *Üő*: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. H. n. 1988. 121–178.; *Ujváry Gábor*: „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka.” Klebelsberg Kuno. In: *Hét társulati elnök*. Szerk. Szilágyi Adrienn. Bp. 2018. 115–144.

² *Magyarország újabbkori történetének forrásai*. *Századok* 51. (1917) 337.

felében a korábbi meddő háborúk és felekezeti villongások helyébe közjogi, kulturális és közgazdasági törekvések léptek, melyek mai közéletünknek közvetlen előzményei s melyeknek ismerete nélkül viszonyaink és számos intézményünk igazán meg sem érthetők.”³

Klebsberg a tervezett forráskiadvánnyal kapcsolatban kikérte a Károlyi Árpád által vezetett bécsi magyar történész-levéltáros csoport⁴ véleményét, melynek tagjai 1918 februárjában részletes elaborátumban fejtették ki javaslatukat.⁵ Mint írták, a „Történelmi Társulat által megállapított szakbeosztáshoz” igazodtak, ami az ötös felosztást tekintve tartalmilag ugyan helytálló volt, a sorrendet (és az osztályelnevezéseket) illetően azonban nem egészen. Mindjárt az első pont kissé más címet kapott (bár a benne szereplő, betűvel jelölt pontok nagyjából követették az eredeti tartalmat):

I. a–g. A köz- vagy politikai történelem (*Neoacquistica commissio, Einrichtungswerk*, 1687. évi országgyűlés, 1722–1723. évi országgyűlés, 1790–1791. évi országgyűlés iratai, Velencei köztársaság bécsi követének jelentései, határörvidékek átszervezése 1699 után, passaroviczai és belgrádi törökbékék iratai);

II. a–f. A közigazgatás történelme (magyar kamara, udvari kancellária, helytartótanács, erdélyi hatóságok, temesi bánság, valamint az uralkodó személyes kormányzatának szervei);

III. a–d. A vallási és szellemi élet;

IV. a–g. A gazdaságtörténet (vámügy, *contributio*, kir. regálé, a kamara, kancellária és helytartótanács intézkedései kereskedelem, ipar, mezőgazdaság ügyében, pénzügy);

V. a. A Délvidék (és Budapest környékének) betelepítése,

b. Az úrbériség Mária Teréziától kezdve.

Mint látható, a vallási és szellemi élet előbbre sorolódott, de talán ennél érdekesebb, hogy a most utolsó helyre került korábbi társadalomtörténet elvesztette nevét, jóllehet két pontja (telepítés, úrbériség) megőrizte hajdani különálló

³ Klebsberg Kuno: Elnöki megnyitó beszéd. 1917. április 26. Századok 51. (1917) 221.

⁴ A bécsi történész-levéltáros csoport tagjairól lásd Fazekas István: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai. Bp. 2015. 39–49.; 74–78. Károlyi Árpádról lásd Fazekas István: Árpád Károlyi (1853–1940) Direktor des Haus- Hof- und Staatsarchivs. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 55. Beruf(ung) Archivar. Festschrift für Lorenz Mikoletzky. Teil I. Wien 2011. 63–81.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt) Analekta 6302. A Magyar Történelmi Társulat iratai. 1. Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula Klebsberg Kunóhoz, a Magyar Tört. Társulat elnökéhez. Bécs, 1918. febr. 12. (Szekfű kézírása) Az elaborátumhoz függelék is csatlakozott, amelyben Károlyi Árpád javasolta a konstantinápolyi követség „orátorainak, residenceinek, internuntiusainak, ágenseinek” jelentéseit kiadni. Ez utóbbi olyannyira megihlette Klebsberget, hogy egy másik sorozat kiadását is elhatározta, amit be is jelentett az 1918-as társulati közgyűlésen s amelynek gyűjtőcíme „Diplomatiai források Magyarország újkori történelméhez” lett. – Klebsberg Kuno: Elnöki megnyitó beszéd. 1918. április 25. Századok 52. (1918) 228–230.

pozícióját. A Csánki-féle előterjesztés harmadik pontjában „a nemesség jog- és társadalomtörténete s általános nemesi összeírások; az erdélyi fiscalítások” témái is szerepeltek.⁶ A program átalakulásának részleteit itt most nem boncolgatva beérhetjük annyival, hogy 1918 tavaszán közgyűlési elnöki megnyitójában Klebelsberg már csak négy osztályról beszélt, és negyedikként a „gazdasági és társadalmi osztály” összevonva szerepelt.⁷ Formálisan azonban a „társadalmi és gazdasági szakcsoportokat” (a két tárgycsoport külön előadónak meghagyásával) csak az intézőbizottság 1920. április 29-i ülése egyesítette, amit a választmány májusban hagyott jóvá.⁸

A Fontes

A sorozat teljes nevének (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris / Magyarország újabbkori történetének forrásai*) rövidítéseként az 1920. májusi közgyűlés előző évekről szóló összevont titkári beszámolójában bukkant fel először a társulat hivatalos dokumentumaiban a *Fontes* név, mégpedig meglehetősen baljós körülmények kontextusában: „Az 1686–1848 évekre vonatkozó »Magyarország újabbkori történetére vonatkozó források«, röviden a »Fontes«, kiadásának ügye a szervezett anyaggyűjtésig nem volt vihető a nemzeti katastropha és ennek minden téren mutatózó gyilkos hatásai miatt. Így a kilátásba helyezett pénzügyi támogatás – a pénzügyministerium egyszeri és a vallás- és közoktatásügyi ministerium költségvetésileg biztosítandó évi segélye – elmaradt. De a Társulat elnökének nagyszerű alapgyűjtése magában véve is feltétlen biztosítékot ad arra nézve, hogy a normális árviszonyok visszatérte esetére a kiadás megindításának pénzügyi akadályai már nem lehetnek.”⁹

A Társulat elnöke nemcsak az anyagi források előteremtése körül buzgólkodott, hanem átalakította a *Fontes* korábban tervezett korszakhatárait is. Mivel Ausztria felszabadította az addig zárolt levéltárak 1894 előtti iratanyagát, a kutatás

⁶ Magyarország újabbkori történetének forrásai. Századok 51. (1917) 341. Domanovszky Sándor emlékezése az előterjesztés előkészítésében Baranyai Bélának tulajdonít elsődleges szerepet: „Baranyai Béla a levéltári anyag alapján összeállította a főkérdéseket, amelyek elsősorban érdemelnék meg a földolgozást.” – Domanovszky S.: Emlékezés i. m. 389.

⁷ Klebelsberg Kuno: Elnöki megnyitó beszéd. 1918. április 25. Századok 52. (1918) 227. Igaz, itt megnyugtatóan rögtön hozzátette: „Az újkori történelem természetének megfelelően különös figyelemmel leszünk azoknak az adatoknak közrebocsátására, melyek alapján részletesen meg lesz rajzolható a nemzet társadalmi és gazdasági kialakulása a XVIII. században és a XIX. század első felében.” – Uo.

⁸ A Magyar Történelmi Társulat 1920. évi május 20-án d. u. 5 órakor tartott igazgató-választmányi ülésének jegyzőkönyve. Századok 54. (1920) 420.

⁹ Baranyai Béla: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1918. és 1919. évi működéséről. Századok 54. (1920) 413.

kiterjeszhető lett nemcsak a dualizmus korára, hanem visszamenőleg a török hódoltság időszakára is. Mint az 1920-as elnöki megnyitóban olvashatjuk: „Ennek a levéltárnak magyar szempontból leendő rendszeres átkutatására Társulatunk expedíciót küld Bécsbe s reméljük, hogy ezt az expedíciót állandó intézménnyé: bécsi magyar történeti intézetté fejleszthetjük ki.”¹⁰ Ekkor jelentette be Klebelsberg azt is, hogy Károlyi Árpád mesteri kézzel nyúlt bele a Bécsben feltáru-
ló levéltári anyagba kiemelve onnan Széchenyi István döblingi hagyatékát, mely a *Magyarország újabbkori történetének forrásai* sorozat első két kötete lesz.

A Történelmi Társulat ránk maradt iratanyagában Károlyiék elaborátuma mellett található még egy cím és dátum nélküli gépelt tervezet, amely összesen tizenöt pontot tartalmaz. Az I. pont erősen emlékeztet a Csánki-féle 1917-es előterjesztésre, már ott is ebben a sorrendben szerepeltek az alábbiak: „a neoacquistica commissio, mint intézmény s a működése nyomán létrejött birtokviszonyok; Kollonics Einrichtungswerkje; a conscriptio regnare vonatkozó iratok 1690-től 1728-ig, valamint a II. József-féle s az 1802. és 1828. évi népszámlálások; Magyarország archontológiája 1687–1849.”¹¹ Már ott is felbukkantak a „házánk közéletében szerepet vitt államférfiak naplói, emlékiratai”, ám akkor konkrét megjelölés nélkül. Itt, a datálatlan gépelt szövegben következő két pontként Széchenyi munkái (III.) és a Naplók és emlékiratok (IV.; Orczy Béla báró, József nádor) említése következik. Ezt követően a régi logika szerint halad tovább a szöveg, az utólagos beszúrások apró árulkodó jele, hogy vannak pontok, amelyek kétszer fordulnak elő (VII.; XII.). A Közigazgatás és igazságügy fejezet (IX.) 9. alpontjaként szerepel A nádori és királyi helytartói intézmény (1687–1849), amely ebben a konkrét formában szintén újdonság. Nem maradhatott ki itt sem a telepítésügy (XII.), a nyelv, nemzetiség, vallás, művészet és oktatás, majd záróakkordként, XV. pontként a Gazdaság is előkerül.¹² Szempontunkból talán csak annyi fontos, hogy József nádor naplója és a nádori intézmény egymás melletti, külön pontokban való említése nyomán megfogalmazódhatott a feldolgozás azon problémája is, hogy miként illeszkedhet egy ilyen kötet (kötetek) a sorozat felvázolt koncepciójába.

A Társulat elnöke rendkívüli figyelemmel folyt bele az újkori szövegkiadás egészének szabályozásába.¹³ Az 1920 őszen elfogadott és a *Századok*ban megje-

¹⁰ Klebelsberg Kuno: Elnöki megnyitó beszéd. 1920. május 14. Századok 54. (1920) 330.

¹¹ Magyarország újabbkori történetének forrásai. Századok 51. (1917) 340.

¹² OSzK Kt. Analekta 6302. 1a.

¹³ „A Társulat irattárában vaskos csomót tesznek ki az e szabályzat kidolgozására vonatkozó elaborátumok, élénken igazolva, hogy Klebelsberg gróf milyen alapos elmélyedéssel merült el a részletkérdésekbe is, ha azoknak a megvalósítás körül lényegbevágó jelentőséget tulajdonított. Az új közlési szabályzat első tervezetét Szentpétery Imre professzor dolgozta ki, majd Hóman Bálint terjesztette elő véleményét. A bevezetés körüli kérdésekre csekélységgem tett javaslatot.” – Domanovszky S.: Emlékezés i. m. 392.

lentett szabályzat különös gondot fordított a publikáció „értekezésszerű bevezetésére”.¹⁴ Elvárásrendszere alapján a bevezetésnek attól függően, hogy hivatalra, személyre vagy eseményre vonatkozó forrásközléshez készül, más-más természetűnek kell lennie. Témánk szempontjából fontos kiemelni azt a kitételet, hogy amennyiben „a kiadvány egy személy (pl. Nagy Frigyes, Széchenyi István) műveit, levelezését tartalmazza, vagy egy kimagasló személyre vonatkozó iratokat foglal magában, akkor a bevezetés *életrajzszerűvé* lesz (esetleg az élet egy szakára), s különös súlyt vet az illető egyénnek a közzétett anyagban megnyilvánuló sajátos gondolkodására, egyéni vonásaira.”¹⁵ (Kiemelés tőlem – K. Gy) Ez az első, láthatóan Széchenyire tekintettel kidolgozott szempont, amely a biográfia kérdését – bármily homályosan is, de – legalább érintette.

Az 1921. december végén tartott közgyűlésen Klebelsberg (aki ekkorra belügyminiszter lett) már a Széchenyi-kötetek megjelenéséről számolhatott be, és az első kötet előszavában beharangozta a József nádor-köteteket is: „A XIX. század első felének másik vezető egyénisége József nádor, kinek Alcsuton őrzött naplóit és államiratait József főherczeg Ö Fensége kegyes volt a Társulat rendelkezésére bocsátani. Ö Fenségének ez a ténye [sic!], továbbá a palatínusnak Országos Levéltárunkban őrzött archívuma és a reá vonatkozó bőséges bécsi anyag lehetővé teszi a Társulat számára, hogy József nádor iratait és működését felölélő nagy forrásművet adjon ki.”¹⁶ A kezdet nehézségeit ecsetelve kitért a folytatás gondjaira és lehetőségeire is. Kulcskérdésnek a tervszerűséget és a szervezettséget tekintette: „Tervszerűsége nemcsak azért van szükség a tudományos munka terén, hogy az egyes ember erőit meghaladó feladatokra a munkatársakat összehangzatos tevékenységre egyesítsük, hanem azért is, hogy a történelmünk terén mutatkozó hézagokat fokozatosan kitölthessük. Nemzeti múltunk több korszaka, így különösen a XV. század első fele, a XVIII. és XIX. század pedig úgyszólván a maga egészében kevésbé van felderítve. De fejletlenek történelmünknek egyes speciális

¹⁴ „A forráskiadás s így az annak keretébe tartozó bevezetés is lényegében félgyártmány, melynek nem hivatása, hogy a történelmi munka végcélját, magát az oknyomozó elbeszélést adja, hanem csak hogy a forrásanyag használhatóságát növelje és könnyítse.” – A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. Melléklet a Századok 1920. évi folyamához, Részletes utasítás az újkori történelmi források kiadására. 12§. 21.

¹⁵ Uo.

¹⁶ *A Magyar Történelmi Társulat: Előszó. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásaihoz.* Budapest, 1921. szeptember 18. Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1921. VII–VIII. Az előszót Klebelsberg írta, de a Társulat nevével jelent meg. Erről lásd Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Svábhegy, 1921. júl. 16. „Kedves Sándor, Csatolva küldöm a Fonteskiadás előszavát, mely két gondolatsort tartalmaz. Először a vállalat eszméjének kialakulását, másodszor a legközelebbi idő programját alapgondolatunkból mintegy szervezen kifejlesztve. [...] Így pedig mindenki látni fogja, hogy itt nem ötletszerűen összeszedett kiadványokról van szó, hanem egységes nagy terv szerint dolgozunk, melynek pár constructiv gondolat az alapja.” – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 4525/573.

ágai is, mint a társadalom- és párttörténet, a gazdaságtörténet, a közigazgatás története és művészettörténetünk. Az igaz, hogy az individualitás fájdalmas megszorítása lenne, ha kész tudósokat akarnánk hajlamaik, előtanulmányaik és terveik ellenére valamely korszakkal vagy tudománnyal való foglalkozásra unszolni. De az egyes egyetemi intézeteket vezető tanároknak a semináriumi témák és disszertációs thesisok kitűzésénél bőséges alkalmuk nyílik az új nemzedék tanulmányainak irányítására. A mutatkozó hézagok kitöltésére nem pályadíjakat kell kitűzni, hanem embereket kell nevelni.”¹⁷

1922 nyarán Klebelsberg nyughatatlan elméje tovább alakította a közigazgatástörténetre vonatkozó kötetek tervét. Károlyi Árpádhoz írott levelében azon belül három nagy sorozatot vázolt fel: I. Az összbirodalmi kísérletek oklevéltára; II. A nádorok sorozata; III. Az Országgyűlési emlékek legújabb seriese.¹⁸ Az egyébként rendkívül ügyesen tisztelttudó Károlyi első reakcióként csak aggályát fejezte ki a nádorok sorozatával kapcsolatban, bár már akkor elismerte, hogy „persze akkor, ha Biográfiai íratásáról volna szó: könnyű lenne a kérdés. De nehéz a kútfő publikáció ügye”, hiszen tudja, hogy Klebelsberg eszméitől távol áll, „hogy e kiadvány-sorozat a fontosb köztörténeti stb. iratoknak nádorok szerint csoportosított, meggyomlált és chronologice kinyomtatott levéltára legyen”.¹⁹ Két heti gondolkodás és az épp Bécsben időző Domanovszkyval való konzultációk után új megoldást javasolt, s nyíltan megmondta, hogy miért nem tartja alkalmasnak a nádor-sorozatot a *Fontes*-kiadványba.²⁰ Mi több, ekkor – igaz, kérdőjellel – a *Fontes* régi programját emlegeti,

¹⁷ Klebelsberg Kunó: Elnöki megnyitóbeszéd. 1921. december 30. Századok 55. (1921) 153–154.

¹⁸ Klebelsberg levelét nem ismerjük, csak Károlyi Árpád válaszából rekonstruálhatjuk a koncepció körvonalait. – OSzK Kt. Levelestár, 15. Károlyi Árpád Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. jún. 19.

¹⁹ Uo. Károlyi egyébként ebben a levélben lefekteti, hogy szerinte mi kell az általa nagybetűvel, „Történeti Bevezetés” néven emlegetett tanulmányokhoz: „Nehéz lesz ezért olyan erőket kapni, akik a Tört. Bevezetésekben kötött kíváncsalmaknak megfelellessenek; annál inkább, mert a Tört. Bevezetések jó megírásához bizonyos mennyiségű élettapasztalatoknak, a fölfogás higgadtabbsága s a gondolkodás leszűrődöttsége szükségesek... De reméljünk! Higgyük, hogy azok közt, a kik a gyűjtéssel megbiztatnak, s akiknek persze az idevágó irodalommal már ismerősöknek kell lenniök, találkozni fog egy-kettő a föladat méltó megoldására alkalmas erő, aki Bevezetésben többet tud nyújtani, mint becsületes beszámolást a kötet anyagának meritorikus tartalmáról... De fine finali a legrosszabb esetben ez utóbbi qualitással is meg kell elégednünk, ha maga az egyes kötetekbe redigált anyag igazán becses és jól van kiválasztva...” – Uo.

²⁰ „Sokat tűnődtem e dolgon magamban, s bőven beszéltem róla Domanovszkyval is. Az a nézet kezd mintegy meggyőződésé kialakulni bennem, hogy ily nádori series Fontes kiadványnak *nem igen való*. Ami apróbb administratív dolgokkal, reformokkal a tekintetbe jövő nádorok foglalkoztak, azokat úgyis föl kell ölelniök a »Fontes« ama köteteinek, amelyek a helytartói intézmény történetével, fejlődésével fognak kútfőszertileg megismertetni bennünket. A nagyobb, fontosb kérdések pedig, a melyeket példakép fölhoztam (pragmatica sanctio, úrbériség, telepítés ügye stb.) részben olyanok, hogy a nádoroknak nem a főszerep jutott bennük, részint olyanok, hogy több nádor idejére terjeszkednek ki. Ezenkívül e kérdések a »Fontes« (régiz?) programja szerint is önállóan »für sich« volnának kiadandók, ill. kútfőileg (oklevéltárral és Tört. Bevezetéssel) megvilágítandók.” – OSzK Kt. Levelestár, 16. Károlyi Árpád Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. júl. 4. (Kiemelés az eredetiben.) Közben a két korábbi

s megoldásként azt javasolja, hogy „talán be lehetne, Kegyelmes Uram, a nádor series a Történelmi Életrajzok keretébe illeszteni!” A megrögzött levéltáros persze itt sem hagyná ki a forráspublikációkat: „E biográfiákhoz *függelék* gyanánt bizonyos (nem nagy számú) igen fontos államiratot lehetne csatolni, s ez a függelék hivatva lehetne a Tört. Életrajzok *új* sorozatában a régi sorozat sok (sokszor fölösleges) s *igen költséges illusztrációját pótolni*.”²¹ (Kiemelések az eredetiben.) Mindenesetre innen eredtethetjük a biográfia-gondolat bekerülését a *Fontes* programjába.

Klebelsberg 1922 végén, immár vallás- és közoktatási miniszterként sajátos gondolatmenettel ostromozta a magyar történetírást, megindokolva azt is, miért tartja fontosnak a közigazgatástörténet további erősítését a *Fontes*-ben: „Legújabbkori történetírásunk egyik főfogyatéka, hogy túlnyomólag az országgyűlések és a politikai irodalom történetével foglalkozik és elhanyagolja a kormányzás és a közigazgatás történetét. Pedig a magyar állam reális élete nem a politikai beszédekből és feliratokból, nem hírlapi cikkekből és röpiratokból áll, hanem abból a pozitív adminisztratív munkából, melyet a magyar ancien régime-ben a nádorok és kanczellárok, a kormányzók és törvényhatóságok, a vármegyék és városok végeztek, modern alkotmányosságunk idejében pedig a miniszterelnökök és szakminiszterek, a központi és helyi hatóságok kifejtettek.” Majd később így folytatta: „A régi magyar kormányzás történetének rendszeres feltárása végett javasoltam a nádorok és királyi helytartók életrajzának megírását s ezzel kapcsolatban legfontosabb államirataik kiadását. Mindössze kilencz személység jönne itt tekintetbe.” S mintha mi sem változott volna, bejelenti, hogy a kilenc nádorból „az első hatnál beérhetjük életrajzokkal, melyekhez legfontosabb államirataikat csak mellékletként kellene csatolni.”²² Ugyanakkor ragaszkodva az eredeti elgondoláshoz kijelentette (bár a határidők kijelölésekor aligha számolt a realitásokkal): „A főherceg nádorok államiratait, levelezését és naplóit ellenben nagy forráskiadásban adja ki társulatunk. Mályus [sic!] Elemér fiatal tagtársunk már gyűjti Sándor Lipót irodalmi hagyatékát, Domanovszky Sándor egyetemi professzor pedig előreláthatóan már a jövő évben elkészül József nádor összes munkái három első kötetével, mely a francia forradalom és a napoleoni háborúk korát öleli fel. A nagy palatínus művei előreláthatólag 10–12 vaskos kötetet fognak betölteni s csak ha ez a korszakos forráspublicatio megjelenik, akkor látja

maradék társadalomtörténeti téma (úrbériség, telepítés) is szinte észrevétlenül átszivárogni kezdett a kormányzattörténetbe...

²¹ Uo. A Klebelsberghez írott levélen ezen a ponton egy ceruzával írott kisebb és egy nagyobb kérdőjel is ágaskodik, vagyis egyik olvasója [olvasói?] sem fogadta egyértelműen a javaslatot.

²² A sort herceg Esterházy Pál nyitja (1681–1713), majd Pálffy Miklós (1714–1732) és Pálffy János (1741–1751) grófok folytatják, s Batthyány Lajos gróf zárja (1751–1765). Végül a Habsburg-nádorok következnek. – *Klebelsberg Kunó*: Elnöki megnyitóbeszéd. 1922. november 30. Századok 55. (1922) 612–613.

majd a magyar nemzet, mit köszönhet József nádor szintiszta hazafiságának és államférfíúi higgadtságának.”²³ A biográfia tehát bekerült a *Fontes* programjába, de úgy, hogy a József nádor-kiadványra expressis verbis nem vonatkoztatták.

Mályusz Elemér, aki Bécsben a neoabszolutizmus-kori nemzetiségi kérdés anyaggyűjtésével volt megbízva, és 1921 pünkösdjén hazalátogatott Bécsből, felkereshette a Svábhegyén a grófot, ahol a miniszter nyaranta lakott, s akkor szerzett tudomást arról, hogy Domanovszky kapta a József nádor-megbízást. Klebelsberg egyben feladta Mályusznak a leckét: „Tőle értesültem, hogy mélyen tisztelt Professzor Úr fogja József nádor iratait kiadni, s egyszersmind nehéz elhatározás elé állított, amikor az ebben a munkában Méltóságodnak való segédkezést és a nemzetiségi kérdésre vonatkozó kutatás folytatását állította szembe egymással. A magam részéről a legnagyobb örömmel otthagynám az utóbbit, ha nem volna meggyőződése, hogy a közös munkának, az akciónak nagyobb haszna lesz abból, ha legalább egy időre, az eddigi terrénumon maradok. De talán sikerül egy közvetítő modus vivendi-t találni.”²⁴ Így már az első Széchenyi-kötetek megjelenése évében megindultak a József nádor-kiadvány munkálatai is.²⁵

A Palatinus

1921 nyarán Klebelsberg erre a munkálatra vonatkozóan is kikérte Károlyi Árpád tanácsait. Károlyi válaszát Klebelsberg továbbította Domanovszkyhoz: „A József nádorra vonatkozó kiadványt illetőleg Általad, Kegyelmes Uram, fölvetett 2 módzat közül igénytelen nézetem szerint is organikusabb és szerkezetileg is tökéletesebb volna az első megoldás: ha t. i. a nádor iratai és a másik két főforrásnak az ő működésére vonatkozó legfőbb és legérdekesebb anyaga együttesen adatnának ki.”²⁶ Vagyis a naplókat nem külön kezelve, hanem az irategyüttesbe kronológiailag betagolva képzelte a felépítést:

²³ Uo. 612–614. A Habsburgokhoz fűződő ellentmondásos viszony megítéléséről lásd *Glatz Ferenc*: Palatin Joseph und seine Schriften. In: Palatin Josephs Schriften. Vierter Band 1809–1913. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky. Hg. Ferenc Glatz. Bp. 1991. 43–47. A politikum beszivárgásának apró jele, hogy Károlyi Árpád, imént idézett levelében a nádorok sorát korábról, „a nagy nádor” gróf Eszterházy Miklóssal (1625–1645) indította. – OSzK Kt. Levelestár, 16. Károlyi Árpád Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. júl. 4.

²⁴ MTA KIK Kt Ms 4526/194. Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz. Bécs, 1921. jún. 6. Mályusz rögtön felajánlotta segítségét Domanovszkynak: „Szeretném azonban azt kérni, hogy Méltóságod tartson engem bizalmára érdemesnek, hogy engem bizzon meg annak az anyagnak az előzetes kikérésével, amelyet most nyáron méltóztatik majd használni...” – Uo.

²⁵ A végül csak 1925-ben megjelent első kötet előszavában Domanovszky 1921 júniusára teszi a kutatási megbízást. – József nádor iratai I. 1792–1804. Kiad., magy. kísérte Domanovszky Sándor. Bp. 1925. V. A kiadvány belső számozása szerint ez a kötet a József nádor élete és iratai sorozat második kötete.

²⁶ MTA KIK Kt Ms 4525/577. Károlyi Árpád Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1921. jún. 12.

- I. 1812. országgyűlésig,
- II. 1830. vagy 1832–1836. országgyűlésig,
- III. A nádor haláláig.

Elképzelésének indokait meg is fogalmazta: „Ha a nádor naplói külön sorozatban együtt volnának kiadandók, akkor az a naplógyűjtemény lehetne akár a legelső rész, akár a negyedik, az utolsó [...] a jegyzetelés szempontjából jobb volna utoljára hagyni őket, vagy esetleg, ha lehet, fölosztani a naplók publikálását is a kronológiai elhatárolt 1–3 rész közt.” Károlyi figyelmeztetett arra is, hogy az alcsúti és bécsi forrásokon kívül igen hatalmas az országos levéltári anyag is, s úgy véli, egy-egy rész „legalább két kötetet be fog tölteni”.²⁷

Az első kötet előszavában Domanovszky ezzel összhangban adta meg a források lelőhelyét: azok „a főhercegi család alcsúti családi levéltárából, a budapesti Országos Levéltárból, annak különösen nádori titkos levéltári anyagából, és a bécsi állami levéltárból” származtak.²⁸ A sorozat védnökétől, József főhercegtől frissen megszerzett engedély birtokában Domanovszky 1921 júniusában terepszemlére utazott Alcsútra, majd júliusban Ákos fiával együtt kutatva a kastélyban laktak és étkeztek. Sőt, Pukánszky Bélát is várták, hogy segítsen a másolásban: „Munkánk halad, persze minthogy most már másolásról van szó, bizony csak lassan. Pukánszky, aki beteg volt, csak holnapután érkezik, de már neki is kikészítettem az anyagot.”²⁹ Klebelsberg atyáskodó gesztussal nyugtázta a munkajelentést: „a kis Ákost szintén historikusnak szántuk [...] míg más ifjak az ő korában a szünidőt semmittevéssel töltik és szüleik pénzét költik, addig ő – igazi atyja fia – becsületesen dolgozik és keres. [...] Az iratokat mindenesetre másoltsd, s ha úgy látod, hogy az alcsúti anyag nagyon bőséges, akkor állítsunk be még egy másolót, kit nem kellene a kastélyban szállásolni el és kosztolni, hanem kint a faluban. Az az összeg, amibe ez egy hónapig kerül, nem jön tekintetbe, csak jól haladjunk. [...] Pukánszkit [!] és Ákost üdvözlöm.”³⁰

A másik nagy forráslelőhely Bécs volt, ahol Mályusz már az indulás stádiumában ajánlkozott, hogy bedolgozóként segít Domanovszkynak. Domanovszky még Alcsútról írt neki, és kérte az anyag előkészítésére: „Ezért kértem meg mégis az előkészítés nagyon fáradságos és sok időt rabló föladatának vállalására. Ha [...] a munkában tevékenyebben óhajtna résztvenni, ezzel természetesen az én bécsi

²⁷ Uo.

²⁸ József nádor iratai I. i. m. VII.

²⁹ OSzK Kt Levelestár, 2. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. [Nyomtatott levélpapír: Budapest, valójában Alcsút] 1921. júl. 18.

³⁰ MTA KIK Kt Ms 4525/574. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp. 1921. júl. 21. Ebből a levélből az is kiderül, hogy Domanovszky miért jelent ilyen szorgalmasan. A zárás előtti ugyanis Klebelsberg megjegyezte: „szép lenne, ha kutatásaid előrehaladásáról időnként tájékoztatnál.” – Uo.

munkám redukálódnék. *Az igazat megvallva, valami nagy kedvem az egész vállalathoz nincs, s nagyrészt csak elnökünkre való tekintettel vállaltam*, ám bár belátom, hogy a XIX. sz. története szempontjából a publicatio igen jelentős. Ha tehát Önt mint tevékeny munkatársat üdvözölhetném, annak nagyon örülnék s megfelelő módon kifejezésre is juttatnám. A vállalkozás kétségtelenül hosszabb időt igénybe venni, de a nádori köteteket nem oszthatjuk gyors egymásutánban. Én tehát vállaltam az egésznek szerkesztését, s úgy gondolnám, hogy az egyes részeknél azután, esetleg váltakozva, munkatársaim volnának. Periodice az első szakasz 1812-ig lévén contemplálva, most csak ez vétetik munkába. E részben a naplók kiadásában Pukánszky Béla publikáló társ, az államiratoknál, ha vállalja, Ön volna az [...]. A magam részéről legjobban szeretném, ha aug. 10 körül mehetnék föl Bécsbe.”³¹ (Kiemelés tőlem – K. Gy.)

Mályusznál nehezen találhatott volna Domanovszky jobb segítőtársat. Ráadásul az egész bécsi „expedíció” nagy apparátussal támogatta a kutatást. „Károlyi úr felírta pontosan mindazon osztályokat, amelyek József nádor első két évtizedes működésére anyagot tartalmazhatnak”.³² Pedig kezdetben volt bennük némi aggodalom, hogy elegendő forrást tudnak-e előbányászni viszonylag rövid idő alatt. „Nemcsak én, hanem Károlyi úr is nagyon boldog, hogy végre biztosan lesz elég anyag, amellyel Méltóságod foglalkozhat. Sőt bőven lesz majd.”³³ De a többiek sem tétlenkedtek, „Szekfü a »Sammelbände« (Habsburgok családi levelezése) gyűjteményből kikeresett összesen hét kötetet, amelyek Józseftől Ferenc császárhoz intézett eredeti leveleket tartalmaznak.” Szinte komikusan hangzik, ahogy Mályusz bennfentes magabiztossággal nyugtatta mesterét: „Megnyugtatóul közlöm, hogy Bécsben attól nem kell tartani, hogy csak egy percre is anyag nélkül marad a kutató.” De feltárta személyes motivációját is: „Azt hiszem, el méltóztatik hinni, hogy az előkészítő munkának a legnagyobb örömmel tettem eleget eddig is s fogok ezután is. Boldog voltam, hogy végre én is tehetek már valamit a mélyen tisztelt Prof. Úrnak, s legalább meg próbálhatom nagy adósságomnak egy csekély részét letörleszteni. Méltóságod legutóbbi leveléből azonban azt látom, hogy ez a tervem talán megint nem fog sikerülni s ismét én leszek az, aki mértéken túl kapok és semmit sem adhatok. Mondanom sem kell, hogy – ha már Méltóságod egyenes felszólítására meg kell írnom – a legnagyobb örömmel és büszkeséggel vennék részt a későbbi munkában is [...], úgy láttam, beszélgetéseink során, hogy Károlyi úr sem idegenkedik attól, hogy

³¹ MTA KIK Kt Ms 6399/171. Domanovszky Sándor Mályusz Elemérhez. Alcsúth, 1921. júl. 22.

³² MTA KIK Kt Ms 4526/197. Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz. Bécs, 1921. júl. 5. Rögtön hozzászól: „Remélem, hogy gyorsan fog menni, annál is inkább, mert most a nemzetiségi kérdést teljesen félretettem.” – Uo.

³³ MTA KIK Kt Ms 4526/199. Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz. Bécs, 1921. júl. 22.

kiváljak a nemz. kérdés kutatói közül, sőt még maga mondta, – igaz, bizalmasan – hogy gondolkozzam azon, mit csinálnék, ha Prof. Úr felszólítana a munkában való intenzívebb és további részvételre.”³⁴

Domanovszky 1921. augusztus végén már Bécsből jelentette Klebelsbergnek a munkálatok haladását: „A palatinus kutatás halad. Eddig a Sammelbände közül nyolcat néztem át, bennük József nádor 306 levelét. Ezek közül másolásra kijelöltem 157 levelet. Évek szerint következőkép oszlanak meg (az ügyek fontossága szerint igen egyenlőtlenül):”

1797	35-ből leírandó	16
1799	39	21
1800	32	10
1802	29	13
1803	30	8
1805	64	39
1806	29	9
1807	48	39
1808	15	
1809	25	
1810	30	
1811	16	
1812	22	

Közben Mályusz „megkísérli kikeresni azokat a köteteket, amelyekben a hiányzó 1795, 1796, 1798, 1801 és 1804 évek vannak. [...] A leírandó anyagot szept. 15-ig reményilem ki fogom választani.”³⁵ Augusztus 26-án már a levelezés átnézésének végeredményét összesítette: az összes 586 levélből leírandó 287 darab.³⁶ Szeptember elején tervezte hajóval a hazatérést, de csak néhány napot készült Pesten tölteni, ahol szóban szeretett volna referálni, mivel „az előadások megkezdése előtt még vagy egy heti munkám lesz Alcsúton az összeolvasással. Ezért csak 2–3 napot szándékozom Pesten tölteni, hogy a diligentia megindulása előtt bizonyos nyugvóponttra juttathassam a munkát, és nyugodt lelkiismerettel pontnál tethessem le a tollat.”³⁷

Klebelsberg elégedetten nyugtázta, hogy milyen ütemesen haladnak a dolgok. Domanovszkytól eltérően, aki *kérte* [!] Mályusz közreműködését, Klebelsberg tábornokként vezényelt volna segédcsoportokat a külső körletti munkára. „Igazán nagyon örvendek, hogy a Palatinus-kiadáshoz hatalmas anyagot találtál. Technikai

³⁴ MTA KIK Kt Ms 4526/200. Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz. Bécs, 1921. júl. 27.

³⁵ OSzK Kt Levelestár, 4. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1921. aug. 21.

³⁶ OSzK Kt Levelestár, 5. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1921. aug. 26.

³⁷ OSzK Kt Levelestár, 6. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1921. szept. 8.

munkával magadat ne terheld. *A betű öl, a szellem az, a mi életet.* Ha több másolót kell is beállítani, se baj; a Palatinus kiadványra olyan külön alapot gyűjtök, amely ezt bőven fedezni fogja. A fő, hogy a gyönyörű anyag egybegyűjtve előtted feküdjék, mikor az érdemleges munkához /jegyzetelés, előszó:/ hozzálátsz.”³⁸ (Kiemelés tőlem – K. Gy.)

Közben valóban mindent megtett, hogy a kötet megjelentetéséhez támogatást szerezzen: „Tegnap ozsonnán voltam a várban. Sugárzanak a boldogságtól, hogy a kiadvány ilyen hatalmasnak ígérkezik. Családi tradíciók révén különösen az asszony mutat különös érdeklődést és érzéket a publicatio monumentalitása felett. A férjet inkább az érdekelte, hogy a naplók érdekesebb részeiből magyar fordításban lehetne esetleg népies kiadást csináltatni, mire mi természetesen nem vállalkozunk. [...] A gyűjtés szép eredménnyel kecsegtet. [...] azt a közbe eső munkát, mely már nem a vállalat szemmeli irányítása és még nem mechanikus másolás Mályusz lelkiismeretesen és szívesen el fogja végezni, hiszen annyira felkaroltuk ezt a fiút általában, ezen kívül kineveztetjük, most önálló témát is kapott /Sándor nádor:/, hogy igazán dolgozhat nemcsak sokat, hanem kedvvel is. Mályusz kutathatna az összes tekintetbe jövő osztályokban a palatinus kiadvány számára, s ha nagyobb anyag ismét ki lesz jelölve, Te hosszabb-rövidebb időre mindig fel mehetnél Bécsbe a szükséges másolások kijelölése végett [...]. Remélem, igaz örömed lesz ebben a hatalmas kiadványba, mely iránt óriási az érdeklődés és mely alapvető lesz a XIX. század első felének története szempontjából.”³⁹

Mályuszt annyira doppingolta a saját önálló térréteg ígérete, hogy akár egészsége rovására is hajtotta magát: „József leveleinek leírásával nov. 12-ig biztosan végleg kész leszek. Azt hittem, hogy esetleg már hamarabb elkészülhetek, de, sajnos a sietés csak az eredmény kárára vált, mert már annyira rosszul lettem, hogy kénytelen voltam engedélyt kérni, hogy okt. 28 – nov. 3-ig ne kelljen a levéltárba felmennem az ünnepek közé eső hétköznapiakon s már így próbáltam egy kis erőt összeszedni. Ha egészségi állapotomról kellene beszélnem, bizony nem sok jót tudnék írni. Hogy mi az oka tulajdonképpen, magam sem tudom. Alig várom már, hogy haza mehessek Szegedre édesanyámhoz, s legalábbis

³⁸ MTA KIK Kt Ms 4525/576. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1921. aug. 27. Ebből a levélből az is kiderül, hogy Klebelsbergnek még arra is volt ideje, hogy Domanovszky feleségét személyesen meglátogassa, nyilván tájékozódni kívánt arról, hogy férje távollétét miként viseli. „Szokott kedves, derűs hangulatban találtam. A nyaralás igen jól tett neki, kitűnő színben van.” – Uo.

³⁹ MTA KIK Kt Ms 4525/578. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1921. szept. 1. A kiadás monumentalitása iránt nagyobb érdeklődést mutató feleség Wittelsbach Augustza bajor kir. hercegnő (1875–1964), Lotharingiai Gizella osztrák főhercegnő leánya. – *Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája I.* Bp. 1990. 496.

megpróbáljam kipihenni magamat.”⁴⁰ Végül a hajóközlekedés megszűnése miatt csak karácsonyra ért haza Szegedre.

Domanovszkynak viszont tanítania kellett az egyetemen, így hosszabb kutatóútra csak a vizsgaidőszakok és a nyári vakációk idején vállalkozhatott. A téli kiutazást azonban megghiúsította az influenza.⁴¹ Amikor végre kijutott, továbbra is rendszeresen referált az elnöknék: „A saját dolgomról egyelőre annyit, hogy a *titkos jelentések* során néhány pompás darabra jutottam rá, amelyek élesen rávilágítanak a bécsi boszorkánykonyhára s a nádor ellen szőtt intrikákra. Ugyanezekből a közhangulat alakulására s a nádor környezetére, állítólagos tanácsadóira is kitűnő adatokat leltem. [...] De érdekesek azok az adatok is, amelyek e kémszervezet kialakulására vonatkoznak. E jelentések anyaga azonban *borzasztó tömeg*, amit mind el kell olvasni és nagyrészt kivonatolni. *Borsószik a hátam*, ha csak rá gondolok, hogy mit kell még elvégeznem.”⁴² (Kiemelések az eredetiben.) Az anyag mennyisége és az idő szűkössége elbizonytalanító: „Most a Staatsrath actáin dolgozom. Igen nehéz munka... Azt mondhatnám, hogy ez a kötőanyag, a mely az egyes köveket épületté forrasztja össze, de az egyes köveket a rustica-szerű építmény monumentalitásával emeli ki. Ez azonban szörnyű lassan halad. A 18 évi anyag kb. 90.000 akta [...] azt hiszem márc. végére a kötet sajtó alatt lehet – bár Károlyi úrnak az a véleménye, hogy ahhoz 2–3 év kell. A kötetek beosztása – úgy látom – a következő lesz: I. 1795–1804 (vagy 1802-ig), II. 1805–1808. III. 1809–1812. (a naplók mindenütt az illető évnél kerülnének közlésre). A míg azután az első kötetet szedik, azt hiszem, a második is elkészül a sajtó alá, úgy hogy 1923 decemberére már esetleg a közönség kezében lehetnek.”⁴³ Mintha Domanovszkyt is elragadta volna a miniszter lendülete (vagy talán csak szeretett volna már túl lenni az egészen), így Károlyi Árpádnak kellett figyelmeztetnie a feldolgozás időkorlátaira. „Ma már egészen bizonyos, hogy a Staatrattal [!] csak nagynehezen készülök el 20-ikáig, pedig ugyancsak erőltetem. Az 1807 utáni anyag Frigyes főherceg levéltára és a belügyministeriumé tehát marad későbbre.”⁴⁴ Klebelsberg

⁴⁰ MTA KIK Kt Ms 4526/203. Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz. Bécs, é. n. [1921. okt. vége]

⁴¹ „Végtelenül sajnálom hogy az influenza utóbajai, a fájdalmak még most sem hagynak békén! Csak az egészség álljon perfekt helyre! Majd pótolhatod bőven a tavasz végén és nyár elején a bécsi mulasztást...” – MTA KIK Kt Ms 4525/144. Károlyi Árpád Domanovszky Sándorhoz. Bécs, 1922. jan. 30.

⁴² OSzK Kt Levelestár, 7. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. júl. 4.

⁴³ OSzK Kt Levelestár, 9. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. júl. 27. Közben hálálkodnia is kellett a kapott jótéteményekért, felesége nyaraltatásáért: „Szörnyen resteltem magamat érte, hogy mindig ilyen helyzetekbe jutok, s egyetlen vigaszom e tekintetben csak az, hogy én ehhez csak annyiban járultam hozzá, hogy a mai nyomorban is egyedül hivatásomnak és tudományomnak éltem...” – Uo.

⁴⁴ OSzK Kt Levelestár, 10. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. aug. 9.

azonban egyre sürgette a munka elkészítését. Annál is inkább, mert közben a főhercegtől sikerült anyagi hozzájárulást is szereznie a kiadványhoz.⁴⁵

A gyakoribbá váló levélváltások során időnként Domanovszkyt mintha gyözködni kellett volna a munka fontosságáról. Forráskritikai aggályai is felmerültek a kutatás közben. Klebelsberg értett ahhoz, hogy a személyes szálatokat és a kötelességérzetet egyszerre tartsa ébren: „Rendkívül hiányoznak nekem kedves látogatásaid, melyeket előbb a Bernáth villa oszlopai és gesztenyefái, utóbb a Hollán villa teraszán tettél. Szép terveket szőttünk ezeken a helyeken, melyek lassankint tetterre érlelődnek.” S nemcsak a forráskritikai kételyeket igyekezett eloszlatni, hanem mindig voltak a tarsolyában ígéretek is: „A titkos jelentések értéke hitelesség szempontjából talán kétséges, de annál érdekesebbek lehetnek kortörténeti szempontból is. Hogy az anyaggal megküzdhess, talán Paulinit [sic!] erre a célra vehetnéd igénybe. Ha teljesen segédmunkára szánna mellette magát, kinevezném őt az országos tudományos intézetek összlétszámába, s beosztanám Bécsbe erre a munkára.”⁴⁶

Közben egyéb ösztönzőket is latba vetett: „Úgy gondolom, hogy számodra a jövő szemeszter tartamára szabadságot engedélyezzek és minden Bécsben töltött hónap után fizetéseden és bécsi intézeti havidíjadon felül havi 15 000 K kutatói tiszteletdíjat. Ez szeptember–decemberben 60 000 K-t tenne ki, mihez járulna a r. t.-ről hátralékos 15 000 K honorárium és az a 25 000 K, melyet a Századok szerkesztéséért akarok neked utalványoztatni. Így 100 000 K állana téli beszerzéseidre rendelkezésre. És e mellett az év végére befejezhetnéd a József nádorod első időkorét, mi úgy Neked, mint társulatunknak is prestige ügye. Bármilyen fajsúlyú legyen ugyanis a palatinus egyénisége: az kétségtelen, hogy a magyar kormányzat feje volt és az ügyek központjában állott. A reá vonatkozó anyag érdelemleges, bő és összefüggő. A kiadvány tehát olyan lesz, mely valósággal megvonja a fővonalat félszázad magyar históriájában. Minálunk oly sok marad torzó. Mindent el akarok követni, hogy nagy vállalkozásaink befejezést nyerjenek. Ebből a szögletből nézzed a dolgokat – bizakodásból és ne resignátióval, ami minden alkotó kedv és erő megölője. A palatinus kiadvány olyan lesz, a mely – míg rajta dolgozol – existenciát teljesen biztosítani fogja.”⁴⁷ A pénzügyi és erkölcsi

⁴⁵ A főherceg a József nádor kiadványához 1922 januárjában 400 000 koronát ajánlott fel. – *Glatz F.*: Kultúrpolitika i. m. 157. Klebelsberg levele szerint az értesítés pontosan így hangzott: a „Főherceg levele megérkezett, mely szerint 400 000 K-t kapunk, mihelyt a Nádor-kiadvány II. kötete megjelenik.” – MTA KIK Kt Ms 4525/579. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1922. jan. 21.

⁴⁶ MTA KIK Kt Ms 4525/580. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1922. júl. 9. Úgy volt, hogy Mályusz munkáját Bécsben Paulinyi Oszkár (1899–1982) veszi át, aki azonban tartósan csak jóval később került ki Bécsbe.

⁴⁷ MTA KIK Kt Ms 4525/582. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Sárszentmihály, 1922. aug. 1. [Kézzel írott levél!] Még a rekreációra is oszt tanácsokat: „Lehetőleg járj ki a Wiener Waldba, Schönbrunnba, Laxenburgba, s a munkát tarkítsd a természet élvezetével.” – Uo.

elköteleződés mellett kitartóan szötte tovább a szálakat: „Mégegyszer vissza kívánok térni arra tervre, melyet múlt levelemben érintettem. Te akkor, midőn a palatinus-kiadványba bele vágtag [sic!] a fejszédet, igen nagy dologba kezdtél. Ismétlem, a nádor több, mint félszázadon át a magyar kormányzás központjában állott, minden nagy ügy kezein ment át, s ennek következtében a palatinus-kiadvány voltaképpen ötven évi magyar történelmének lényegét felöleli. Minthogy ez így van, azért a kiadvány nemcsak elsőrendű fontossága, hanem rendkívül nehéz dolog is, s nekem nagy megnyugvásomra szolgál, hogy a dolgot a Te kezeidbe tettem le. Meg fogod csinálni, s ezzel a monumentális kiadvánnyal [sic!] maradandó nevet biztosítsz magadnak a magyar tudományos irodalomban.”⁴⁸ Mintha Klebelsberg nem akart volna tudomást venni arról, hogy Domanovszky a krónikakutatással már rég beírta magát a magyar historiográfiába.

Közben Klebelsberg a szokásos fraternizáló stíllal intézkedni kezdett, s önkényesen el akarta indítani Domanovszky szabadságolásának ügyét is: „válaszod vétele előtt a cselekvés terére léptem s kiutaltam Neked 75 000 K a már folyósított 20 000 K-n felül szeptember–decemberi tiszteletdíjad fejében, amelyet Magad vagy a Méltóságos asszonyod két részletben vehettek fel. Így aztán dűlőre vihetnéd palatinusod I–III. kötetét, mit a főherceg is nagyon, de nagyon óhajt. Te szívós, de vékony dongájú ember vagy, s mivel az idő mégis csak múlik felettünk, már nem szabad elbízni magunkat semmiképpen. Kell tehát, hogy egészségedre vigyázzak s ne engedjem meg, hogy a gyertyát mindkét végén meggyújtsad. Így ellenben, ha csak egy dologgal foglalkozol s a mellett megvan az a megnyugvásod is, hogy már csak nagy családdra való tekintettel is elég jól keresel, kíméled magad és mégis haladsz. Természetes, hogy egyáltalán nem kell az egész időt Bécsben töltened. Hiszen a Bevezetés megírásához a szükséges magyar irodalom nem is állana a bécsi levéltárakban rendelkezésedre. Csak annyi válnék szükségessé, hogy addig maradj Bécsben, míg a Staatsarchiv anyagát fel nem dolgozod.” De nem maradt el az általánosabb szentencia sem: „Éreztétek magatokat úgy, hogy mindig gondom van reátok s csak egyet kérek, hogy produkáljunk is szép dolgokat, mivel ennek az országnak tartozunk. Nagy örömmel láttam palatinusod kialakulását, mert érdemleges téma. Meg vagyok ugyanis győződve, hogy a történelem szeretete nálunk azért szűnt meg, mert a XIX. század specializálódó irányzatának behatása alatt érdektelen részletekben veszünk el, szakember szakembernek írt és minden kontaktus a társadalommal megszakadt. A publikumot ugyanis csak a nagy események érdeklik s nem az apróságok [...]. Eszem ágában sincs a zsidó tudósok módszerét ajánlani, a kik különös érzékkel bíznak [bírnak] a feuilleton genrében feldolgozható témák kihalászására. De annyit nekünk is

⁴⁸ MTA KIK Kt Ms 4525/583. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1922. aug. 7.

meg kell tennünk, hogy a nagy eseményekkel foglalkozunk első sorban. Persze ezeknél az apró részletek is fontosak. Meg vagyok róla győződve, hogy a Te fejlődésed szempontjából is döntő lesz a palatinus téma, mellyel bekerültél a nagy folyam fősodrába. Különösen a Napóleoni háborúk lezajlása után sok lesz a gazdaságtörténeti anyag is, amely speciális stúdiumaid körébe is bele esik.”⁴⁹

Domanovszkynak, miközben szorgosan küldte jelentéseit, elege lett a kéretlen mértékű gondoskodásból. Ha nem is lázadt fel – az nem volt az ő stílusa – udvariasan, mégis határozottan ellentmondott: „A félévi szabadság, a mellyel Kegyelmes Uram ki akar tüntetni, most nem jönne alkalmas időben. Először is az itteni életet olyan hosszú ideig egy huzamban nem bírom. De ennyi időre idefönn szükségem sincs. Sőt, minthogy most már a földolgozás kerül sorra, azt itt nem végezhetném a bibliographiai anyag híján. Legföljebb arról lehetne szó, hogy az ősz folyamán, amikor a most gyűjtött anyagot földolgozom, 2–3 hétre följöhessek, és azután januárban vagy tavasszal ismétlem meg ezt még egyszer a még esetleg mutatkozó hiányok kitöltésére. A mostani félévben denique a szabadságot nem tudnám az ügynek megfelelően fölhasználni. A következő félévben jobban használhatnám, és jobban is esnék. Az ez üggyel kapcsolatosan közölt számok valósággal elkábítottak, de kérem, ne méltóztassék ez irányban sem intézkedni. Ha 20ikán lemegyek Pestre, mindjárt fogom tenni tiszteletemet és akkor fogom kérni azt is, méltóztassék azokat meghallgatni, a mit e részben előadni szeretnék.”⁵⁰

Bár a szóbeli közléseknek az a nagy hátránya a történetkutató számára, hogy nem maradnak utánuk olyan világos nyomok, mint a levelezés esetén, az egyetem tanrendjéből úgy tűnik, hogy Domanovszky kérése meghallgatásra talált: az 1922–1923-as tanév második félévében nem hirdetett órákat.⁵¹ S Domanovszky valóban 1923 januárjában bukkan fel újra a Klebelsberg-levelezésben (bár Klebelsberg egy hozzá intézett decemberi leveléből kiderül, hogy már 1922 decemberében Bécsben tartózkodott),⁵² amikor arról számolt be, hogy „benne vagyok ismét a munkában [...] a levéltár meghozatja nekem Innsbruckból János főhg naplóit és levelezését”.⁵³ A munka így is reménytelenül soknak tűnt: „Jó magam a kétségbeesés szélén állok. Anyagom nem akar elfogyni. Az 1807iki országgyűléssel kapcsolatosan a nádor ellen folyton intrikáló Baldaccinak egész csomó, hosszú, 6–20 íves fontos előadmányára akadtam, a melyeket mind kivonatolnom

⁴⁹ MTA KIK Kt Ms 4525/584. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1922. aug. 12.

⁵⁰ OSzK Kt Levelestár, 10. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1922. aug. 9.

⁵¹ A budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje az 1922–1923. tanév második felére. Bp. 1923. 38–40.

⁵² MTA KIK Kt Ms 4525/585. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1922. dec. 6.

⁵³ OSzK Kt Levelestár, 11. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. [A fejlődés levélpapíron nyomtatva Budapest szerepel, de a tartalomból világos, hogy valójában Bécsben kelt. Az alább következő leveleken Budapest áthúzza, fölé írva:] Bécs, 1923. jan. 18.

kell... Tiszta szerencse, hogy Napóleon magyarországi propagandája 1806 végén elakadt [...], az itteni primitív életből már épen elég lett volna.”⁵⁴ Bár leveleik keresztetkértek egymást, s nincs is mindegyik meg, annyi azért kihámozható, hogy Klebelsberg még azt is fejébe vette, hogy Domanovszkyt kiküldi Párizsba diplomáciai iratokat kutatni. Ezt azonban Domanovszky igen határozottan visszautasította: „Kegyelmes Uram szíves gondoskodását a párizsi dolgokat illetően nagyon szépen köszönöm. Azonban semmi esetre sem szeretnék kimenni. Elég volt már a bolygó zsidó szerepéből. Haza vágyom, de sajnos az anyag még jó ideig nem ereszt. Szerencsére találtam itt elegendő fölvilágosítást a Párisval való összeköttetésre nézve is.”⁵⁵ Pár nap múlva részleteket is elárult: „Az utolsó napokban Stadion, Chotek, Metternich a magyar alkotmány ellen irányuló előterjesztéseit másolgattam és Schwarzenberg herceg jelentéseit Párizsból az e tárgyban Napoleonnal és Mazet-vel folyt beszélgetéseiről. Ez az 1812-ben bevezetett abszolutizmusnak pompás külpolitikai háttérrel ad. Az itt említett akták mint közlésre szigorúan tilosak csomagjaikból ki voltak emelve, és a Hausarchiv egy katulyájába [sic!] voltak elsüllyesztve, a melyre csak a véletlen folytán bukkantam.”⁵⁶

Domanovszky 1924-ben is tervezett bécsi kutatómunkát, de családi okok miatt végül nem jutott el (először édesanyját veszítette el, majd hosszas betegeskedés után feleségét), ezért az Országos Levéltáron keresztül kölcsönzött iratokat a bécsi Staatsarchivból, így folytatta a munkát.⁵⁷

Klebelsberg és Domanovszky viszonyában közben valamilyen komoly hangulati változás is bekövetkezhetett, de korántsem a visszautasított párizsi kiküldetés miatt. Az okra Klebelsberg egyik leveléből következtethetünk. Domanovszky hosszú és kritikus eredeti levele, amelyre ez a válasz érkezett, nem található a hagyatékban. A kultúrpolitika általános irányát is tagláló sorokra Klebelsberg megbántottan reagált. Az eddigiek fényében már az indítás is szokatlanul számított: „Nem tagadom, hogy csodálkozással olvastam múltkori hosszú leveledet, melyben még nagyobb csodálkozásomra gyönyörű kutatásaid előmeneteléről csak keveset, ellenben Nálad szokatlan általánosságokból annál többet olvashattam.” Hogy nem azonnal reagált a hosszú levélre, azt a választási mozgalmakkal

⁵⁴ OSzK Kt Levelestár, 12. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1923. jan. 27.

⁵⁵ OSzK Kt Levelestár, 13. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1923. febr. 3.

⁵⁶ OSzK Kt Levelestár, 14. Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz. Bécs, 1923. febr. 6.

⁵⁷ *Fazekas I.*: A Haus-, Hof i. m. 80*. Az iratokat a bécsi nagykövetségen keresztül kapta meg. Ebből némi bonyodalom is származott, ugyanis Eckhart Ferenc megkérte Károlyit annak közlésére, hogy „ha máskor netán valamit kívánsz a Staatsarchivból az Orsz. Levéltár útján, ezt vele vagy Szekfű kollégával is légy szíves tudatni, mert ha – mint most történt – az efféle kívánságot a Staatsarchiv elfeledi Eckhartékkal közölni: ők a követség előtt oly színben tűnnek föl, mint ha nem törődnének a dologgal.” – MTA KIK Kt Ms 4525/172. Károlyi Árpád Domanovszky Sándorhoz. Bécs, 1924. márc. 20. Ők (Eckhart és Szekfű) ugyanis formailag követségi alkalmazottak voltak.

indokolta, de aligha tévedünk nagyot annak feltételezésével, hogy nem akart első indulatból válaszolni. Domanovszky általánosságban a tisztviselőkérdés kormány általi kezelését bírálta, de láthatóan nem ezzel bökött a legnagyobbat közvetlenül a miniszteren: „Azt írod, hogy rendszerem még a mi szűkebb körünkben, a történeti tudomány művelőinek körében sem vált be. Miben állt ez az én rendszerem? Abban, hogy amíg nem voltam hatalmon, külföldi és honi áldozatkészségből összegyűjtöttem akkora alapokat, hogy időnként végzendő tudományos munkásság rekompenzációjaképpen bizonyos összegeket bocsátottam történetészeink rendelkezésére. Ma ezek az összegek kicsinyeknek látszanak, de a pénz akkori értéke mellett mégis csak számot tettek. Mióta miniszter vagyok, pénzt magánosoknál nem gyűjthetek, de sok millióval emeltem a kultuszminisztérium tudományos javadalmazását, s abból mintegy öt milliót bocsátottam már eddig is a Történelmi Társulat rendelkezésére. Más módot kieszelni nem tudok, s annak a másik módnak a megnevezésével Te is adós maradsz, holott az, aki mást bírál, köteles rámutatni, mi jobbal tudja a kifogásolt rendszert helyettesíteni.”⁵⁸ Itt már a nagypolitika szereplője állt szemben a bécsi körülményekkel elégedetlen történettudóssal, aki minden egyéni támogatás ellenére nyomorultnak érezte körülményeit. Csak egyetlen dologban volt nyitott a miniszter a professzor kritikájára (de persze ebben is csak látszólag): „Egyben mindenesetre igazad lenne, hogy tudományos munkát nem szabad erőltetni. De nem is tudom, honnan veszed, hogy én sürgetek. Ellenkezőleg, jól látom, hogy elsősorban Te sokat dolgozol és csupán Hajnalra nézve tettem Károlyihoz intézett levelemben azt a megjegyzést, hogy az emigrációs munka első kötetét szeretném mielőbb készen látni. Hajnallal szemben ezt joggal írhattam, mert ő már közel két éve hazajött Bécsből, s aránylag még kisebb kötetével még mindig adós.”⁵⁹ Az olvasóra bízám annak eldöntését, hogy Klebelsberg sürgetett-e vagy sem.

Az idők folyamán Klebelsberg elhivatottságtudatába némi bizalmatlanság fészkelte be magát a történészszakma általa patronált tagjaival szemben. Aligha véletlen, hogy aggályait épp a szakma doyenjével, Károlyi Árpáddal tudta megosztani: „A bécsi intézet dolgában és általában historikusaink munkássága dolgában az aggaszt, hogy történetészeink – ha csak szerit tehetik – visszaszöknek a régebbi századokba, s nem vagyok képes őket rávinni arra, hogy a XIX. század történetével foglalkozzanak. Ennek a dolognak a vége majd az lesz, hogy amíg mi régi idők másodrangú kérdésein pepecselünk, addig a magyar zsidók meg az osztrák és német tudósok majd a XIX. század legérdekesebb anyagát publikálják,

⁵⁸ MTA KIK Kt Ms 4525/589. Klebelsberg Kuno Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1923. márc. 12.

⁵⁹ Az aláírásban a gróf enyhíteni igyekszik a kemény hangot: „Neked pedig változatlan jóakarattal vagyok régi barátod Klebelsberg” – Uo.

s nekünk csak száraz csontok maradnak annak ellenére, hogy a kommun után mi szerveztük meg intézményesen legelőször a történeti kutatást Bécsben.”⁶⁰

Klebsberg viselkedéséről megértően emlékezett meg Domanovszky emlékbeszédében: „Szerette volna a munka ütemét is gyorsítani. A vállalkozó kutatók első ígéreteit, hogy közeli időpontra már nyomdakész kéziratot tudnak adni, készpénznek vette és mentől rohamosabban romlott a pénz értéke, annál jobban sürgette a munkatársakat. A tudományos kutatás azonban, különösen olyan magas követelmények mellett, amilyeneket az Újabbkori Források utasításai előírtak, az anyag összegyűjtése és megrostálása után a kutatót még annyi időrabló föladat elé állította, hogy a legjobb hiszemben beígért kötetek is évekkel megkéstek. Az 1925. év volt az, melyben először nagyobb számú kötet jelent meg. Mint akkor, a következő években is négy-négy kötet került forgalomba.”⁶¹ Nem kétséges, hogy Domanovszky saját munkájáról is beszélt. (A József nádor első kötete mellett 1925-ben *A Szatmári béke története és okirattára* jelent meg Lukinich Imre szerkesztésében. Széchenyi dóblingi hagyatékának harmadik kötete Tolnai Vilmos, *A Kelet Népe* pedig Ferenczi Zoltán gondozásában látott napvilágot.)

A József nádor-kiadvány

A József nádor-sorozat három kötetét 1925-ben, 1929-ben és 1935-ben adták ki, ez utóbbi megjelenését Klebsberg már nem érthette meg. Mindegyik iratkötet elején csak rövid, a szövegközlésre vonatkozó előszót találunk. Az 1920-as évek második felében, sőt az 1930-as évek válságos elején Domanovszky továbbra is rendszeresen kutatott Bécsben a korábban másolt anyag kiegészítésének szándékával.⁶² Azt is lelkiismereti kötelességének érezte, hogy az *Iratok* legelső kötetének szánt biográfiát 1944-ben kiadja.⁶³ Bár a *Fontes* eredeti elgondolásában, mint láttuk, legfeljebb „életrajzszerű” bevezető értekezésről lehetett szó, a menet közben változott koncepció szerint a néhány fontosabb forrásfüggelékkel feldíszított biográfia a Sándor Lipótot megelőző nádorkiadványokra vonatkozott (amelyekből végül egy sem készült el). A József nádor-kiadvány nem tartozott ezek közé, maradt a proveniencia-elven nyugvó, teljességre törekvő forráspublikáció. Viszont az, hogy az egészet bevezető dupla kötet életrajként csak utoljára jelent meg, mindenképpen formabontó megoldásnak tekinthető. Domanovszky tulajdonképpen a IV. kötetet is előkészítette sajtó alá, ez azonban csak jóval később

⁶⁰ OSzK Kt Levelestár, 7. Klebsberg Kuno Károlyi Árpádhoz. Bp. 1925. ápr. 23.

⁶¹ *Domanovszky S.*: Emlékezés i. m. 403–404.

⁶² *Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr 1996. 186.; *Fazekas I.*: A Haus-, Hof i. m. 80.

⁶³ *Domanovszky Sándor*: József nádor élete I/1–2. Bp. 1944.

láthatott napvilágot. Fia, Ákos, aki annak idején a másolásban is részt vett, adta be 1976-ban a szinte nyomdakész kéziratot az MTA kéziratárába. Ezt látta el előszavával Glatz Ferenc, ellenőrizte és mutatózta Soós István, s végül 1991-ben ez hagyta el németre fordítva a nyomdát.

Az egész munkálat az új idők szelleméhez illeszkedően messzemenően kollektív vállalkozás volt. Domanovszky nem mulasztotta el a kötetek előszavában felsorolni munkatársait: „Kedves kötelességemnek teszek azonkívül eleget, amikor munkatársaimnak is megköszönöm szíves fáradozásait, amellyel e kiadvány gyorsabb megjelenését elősegítették. E részben elsősorban dr. Mályusz Elemér levéltárnok és dr. Pukánszky Béla tanár uraknak vagyok lekötelve a bécsi állami, illetve az alcsúti főhercegi levéltárban nyújtott becses segítségükért. A másolási munkában azonkívül segítségemre voltak dr. Gönczi Erzsébet, dr. Kardos Margit, dr. Lederer Emma, Ormóss Jerne, dr. Scheiber Mária és dr. Zsiga Margit kisasszonyok és dr. Csetényi Imre, dr. Domanovszky Ákos, dr. Mayer Béla, dr. Pauliny Oszkár és dr. Pleidell Ambrus urak. Az összeállítás nagy figyelmet igénylő munkájában Baranyai Béla fő levéltárnok és dr. Mályusz Elemér levéltárnok urak, a korrektúra átnézésében dr. Pukánszky Béla tanár úr és dr. Isoz Kálmán fő könyvtárnok úr segítettek, a név- és tárgymutatót pedig dr. Pauliny Oszkár allelvéltárnok úr készítette. Fogadják mindnyájan őszinte köszönetemet.”⁶⁴ Tulajdonképpen felvonult itt a Domanovszky-tanítványok első nagy nemzedékének legjava.⁶⁵

Hogy a III. kötettel miért nem zárult le a nagy vállalkozás, arra is magyarázatot kapunk, ami bizonyos értelemben visszavezet a forráskiadásban a napló és iratok egyesítésének már az induláskor felvetődött kérdéséhez: „Az 1809-i aktáknak a hadi állapot beálltától számított része azonban már a következő kötetre maradt, mert egyrészt így könnyebb a naplónak s a benne említett iratoknak összehasonlítása, másrészt, mert az 1809-i napló nagy terjedelme nem engedte volna meg a már amúgy is nagyon testessé vált kötet további megnyújtását. A kötet megjelenésének nehézségei nagyrészt szintén a naplóval függenek össze. Egyes szavainak, különösen neveknek kibetűzése, személyek és helyek meghatározása és a nádor

⁶⁴ *Domanovszky Sándor*: Előszó. In: József nádor iratai I. i. m. VIII. A további segítők ritkuló sora még a második kötetben is felbukkan: „A másolási munkában újabban még dr. Kommer Magda, dr. Vargha Endre és Táborosky Ottó urak voltak segítségemre, a név- és tárgymutatót pedig Pleidell Ambrus” szerkesztette. – *Domanovszky Sándor*: Előszó. In: József nádor iratai II. 1805–1807. Kiad., magy. kísérte Domanovszky Sándor. Bp. 1929. 2. A harmadik kötetben már csak második feleségének, Kommer Magdának mond köszönetet: „A név- és tárgymutatót feleségem készítette, aki újabb kutató munkámban is nagy segítségemre volt.” – *Domanovszky Sándor*: Előszó. In: József nádor iratai III. 1807–1809. Kiad., magy. kísérte Domanovszky Sándor. 1935. VI.

⁶⁵ A Domanovszky-tanítványok generációiról lásd *Kövér György*: Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola. MTA Székfoglaló előadás. Bp. 2018.

kezén átfutó iratok összevetése a naplóval nagyon fáradságos és hosszadalmas munka volt.”⁶⁶

A többi forráskiadvány hosszú „értekező bevezetése” 1944-re végül önálló életrajzi dupla kötetűvé nőtte ki magát. Keletkezésének körülményeit ismerve aligha meglepő, hogy a szerző Klebelsberg Kúnó gróf emlékének ajánlotta. Ugyanakkor jelentős változások mentek végbe Domanovszky szemléletében azalatt a csaknem negyedszázad alatt, amíg a dokumentumkötethez utólagos bevezetőként az 1812-ig tartó életszakaszt tárgyaló biográfia elkészült. Ezt önmagában külön érdemes lenne elemezni. Ám itt és most nem tartanám helyénvalónak, ha a történetírói életrajz mai felfogásait kérnénk számon a szerzőn. Ehelyett be kell érniünk azoknak a korlátoknak a számbavételével, amelyekkel Domanovszky maga is szembesült, amikor a kormányzattörténet satujába szorított biográfusként a kötetet meg kellett írnia: „a kormányzattörténet szempontja nem engedte meg, hogy pusztán csak életrajzot írjak, s a kor nagy politikai válságai azt sem engedték meg, hogy a külpolitikai háttért elhanyagoljam, így sok részlet halmozódott össze, ami elől nem lehetett kitérni, hacsak nem céloz népszerű munkát írni. De megbízatásom nem ez volt, hanem a tudományos földolgozás. Az akták harcát is érzékeltetnem kellett, hiszen a kormányzatban ezeken fordult meg a döntés. S a történetírás mai állásának megfelelően nem szorítkozhattam csak a harc mozzanataira és kérdéseire. Meg kellett mutatnom, hogy az összállam és a korlátlan hatalmú személyes uralom elve miként csapott össze a magyar nemzeti gondolattal és az alkotmányos kormányzat eszméjével. Ki kellett tehát térnem az objektív szellem alakulására úgy az egyik, mint a másik oldalon, a nélkül, hogy előadásomat elvont síkra emeltem volna átcúsítani. Keresnem kellett azt, hogy a kollektív erők hajtotta szellemiség az intuitív meglátás avagy a lehiggadt megértés révén hogyan kerül a kiemelkedő személyiség akarátának vezetése alá, hogy a döntő pillanatban, az áramlatok nagy összeütközésében az egyén hogyan veszi át az irányítást, hogy az általános hangzavarból hogyan emelkednek ki a vezérmotívumok, amelyek mellett eltörpülnek a melléktémák, hogy a drámai összeütközésből az objektív szellem új tartalommal meggazdagodva hogyan emelkedik ki s a szimfónia egyes motívumait miként viszi megérlelésre vagy összetörésre a sors ellenállhatatlan sziklafalán. Szerény akarások ezek, amelyekből természetesen sok lemorzsolódik a megköötöttségeken, amelyeket a forrásanyag ír elő, s a sokféle nézőpont csak nehezen összehangolható szétágazásán, a rekonstrukció mindig gyatra eredményén, amelynek az elmúlt »életet« – bármennyire is azt keresi – sohasem

⁶⁶ Domanovszky S.: Előszó. In: József nádor iratai III. i. m. V. Az 1809-es napló több mint négyszáz oldalas szövege meg a III. kötet végén jelent meg.

sikerült oly híven visszaadnia, mint ahogy óhajtotta volna.”⁶⁷ A szerző szerénysége azonban nem hatástalaníthatja az utókor elismerését a monográfia iránt.⁶⁸ Ebben az értelemben a befejezetlenül maradt mű utolsó kötetének kései kiadásával tulajdonképpen túlélte születésének korszakát, különösen ha számításba vesszük, hogy a forrásul szolgáló dokumentumok jelentős része mára az enyészet martaléka lett. Úgy látszik, ilyen is lehet a könyvek sorsa.

De hogy mindeközben mennyire tisztában volt Domanovszky a műfaj adta korlátokkal, jól mutatja az életrajzi kötet 2. részében, *Az abszolutizmus* címet viselő zárófejezetben a nádor „egyéniiségének” jellemzése (amire egyébként a fejezetben csak az utolsó futócím utal): „A legnagyobb összetűzések után s az 1812 júliusi levélügy után is a nádor az maradt, ami volt; urának ugyanaz a hűséges szolgálja, ha az elrendelt intézkedések szükségéről meg volt győződve, mint 1813 elején a háborúra tett előkészületek közben. Ezeket az eredményeket is fölülmúlta az az erős fegyelmezettség, amellyel személyes sérelmeit el tudta fojtani, ha fontos közügyről volt szó. [...] Károly főherceg könnyű sértődéseivel és heves reakcióival, János főherceg impulzív föllobbanásaival szemben ez kissé hideg természetre látszanék vallani, ha József főherceg érzéseinek benső melegsége, és a szükség eseteiben engedékenysége meggyőződése ellenére is, nem mondanának nyíltan ellene minden ridegségnek. Csakis mély meggyőződés, komoly elmélyedés alakíthattak ki olyan – nem kemény állásfoglalást –, hanem sziklaszilárd viselkedést, amilyennel a nádor működésében találkozunk. Ezeken alapult nyugodt higgadtsága és bölcsesége [sic!]. Nem volt a szó vagy a toll mestere. Elaborátumainak kidolgozásában sohasem törekedett formai szépségre, inkább bizonyos száraz logikai fölsorolással iparkodott a dolgok összefüggéseit a király előtt megvilágítani, de ha azokhoz a pontokhoz érkezett, amelyek meggyőződésének pillérei voltak, ez az egyszerű előadásmód különös melegséggel nagy lendületre volt képes. Ez is csak azt bizonyítja, hogy nem üres formák, hanem a lényeg érdekelte és mozgatta cselekedeteit.”⁶⁹

Ha a biográfia korabeli felfogásai tükrében akarjuk értékelni Domanovszky József nádor életrajzát, két szélső álláspontra érdemes utalnunk. Hajnal István, a *Fontes* sorozat egyik, Klebelsberg által emlegetett, a Kossuth-emigráció történetéről szóló kötetében hitet tett a biográfia 20. századi modern felfogása mellett: „Egész egyéniiségeket kell adnia jellemzésünknek. Nem elég, csak az

⁶⁷ Domanovszky S.: József nádor élete i. m. I/1. X.

⁶⁸ „Nyilvánvaló, hogy számos résztéma vár kutatásra a századforduló politikatörténetében, de nem véletlen, hogy monografikus igényű feldolgozásra Domanovszky tekintélyt parancsoló kötetének megjelenés után senki nem vállalkozott.” – Poór János: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Bp. 2003. 11.

⁶⁹ Domanovszky S.: József nádor élete i. m. I/2. 512–513.

eseményekben éppen szerepet játszott tettek rugóit feszegetjük. Csak a kereken elképzelt egyéniségeket értjük át teljesen; csak így érezhetjük egy-egy pillanatra, hogy lelkük legbenső közepén állunk és ösztönszerűen és természetesen mindent átlátunk és mindent megértünk. így ítélnénk csak meg egészen egyes tetteket, gondolatokat. Mert az emberi lélekben minden összefügg mindennel és az egyik hullámban legalább pár cseppje benne van minden más hullámnak is. Így láthatjuk meg nagyjainkat belülről és így tanulhatjuk meg, mily erények tették őket nagyvá és milyen hibák ellen kellett küzdeniök.”⁷⁰ A másik póluson említhetjük Szekfü Gyulát, aki egyébként élesen kifogásolta Hajnal fenti „túlzott psychologizálását”. Bethlen Gábor életrajzában a forrásadottságok korlátai miatt szinte lehetetlennek tekintette az egyéniség fejlődésének mély bemutatását: „Régi magyarok alakját, jellemét hiába próbálnók fejlődésükben, napról-napra nyomon követni és megrajzolni, hiszen legtöbbjüket nem a belső kifejlődésüket illusztráló dokumentumokból, hanem tisztán és kizárólag tetteikből, cselekvésükéből ismerjük, amelyekből alig lehet megbízható következtetést vonni a belső életre az egyéni lélek konstitúciójára.”⁷¹

S ha Domanovszky megoldását „a történetírás” akkori „állásának megfelelő” pólusok között akarjuk elhelyezni, akkor nem csak ilyen hosszú mondatokba öltöztetett pillanatokban villan fel Domanovszky biográfusi tehetsége. Nem kétséges, hogy mélyen megélte a kormányzattörténeti forráspublikáció és az életrajz mint „értekező bevezetés” közötti, a *Fontes*-kiadvány jellegéből adódó feszültséget. Ugyanakkor az is világos, hogy József nádor személyiségének „konstitúciója” jóvoltából módja nyílt a „kerekén elképzelt” egyéniségnek ha nem is pillanatnyi rezdüléseit, de állandó vonásait bemutatni a dinamikusan forgandó külső körülmények közepette. Még akkor is, ha ennek révén az ábrázolt főszereplő nem tűnik sem annyira nagyra, sem olyan fényesnek. Annak nyilván megvolt a logikája az alkotófolyamat szempontjából, hogy a bevezetőt csak akkor írja meg, amikor már az 1812-ig tartó életszakasz minden dokumentumát feldolgozta, de nem lehetünk biztosak abban, hogy erről, ha él, hajdani kenyéradó gazdáját, Klebelsberg grófot is meggyőzhette volna.

⁷⁰ *Hajnal István*: Előszó. In: A Kossuth-emigráció Törökországban. Szerk., bev. tanulmányt írta Hajnal István. Bp. 1927. 2–3.

⁷¹ *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor. Bp. 1929. 27.

THE „PALATINE JOSEPH”

The Birth of a Source Edition and a Biography

By György Kövér

SUMMARY

Based on manuscript sources, the paper explores the circumstances of the birth and the consequent history of Sándor Domanovszky's multi-volume work called *The Life and Papers of Palatine Joseph*. First, it presents the genesis of the source edition series entitled *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris / Sources of the recent history of Hungary*, and the role of the president of the Hungarian Historical Society, Kuno Klebelsberg, and the members of the Hungarian historians' group in Vienna (Árpád Károlyi, Ferenc Eckhart, Gyula Szekfű) in the development of the concept. It highlights the contradictions that the inclusion of the Palatine's biography in a source publication based on the principle of provenance created for the author. This problem was also reflected in the fact that it was only after the publication of the archival sources (1925, 1929, 1935) the Volume I, containing the introduction and biography, was completed in 1944. The fourth volume of sources, prepared for edition by Domanovszky himself, was worth publishing in 1991 from the author's estate, as a large part of the original sources had been destroyed in the meantime.

Vitári Zsolt

A LEVENTEINTÉZMÉNY ÉS A MAGYARORSZÁGI NÉMET KISEBBSÉG IFJÚSÁGA

A 20. század második feléig nem az volt a meghatározó nézet, hogy gyermekek és fiatalok esetében kívánatos az önállóság, az egyéni felelősségvállalás, a közügyekben való részvétel, és ezáltal a cselekvő szerepük elismerése. Bár a század első felében Magyarországon erről még kevésbé eshetett szó, ekkor vetődött fel egyáltalán annak gondolata, hogy a gyermekek, az ifjúság szerepével, a politikai és társadalmi életben való részvételével tudatosan kell és szükséges foglalkozni. Az első világháború után az állam a nemzeti érdekek mindenekfelettségét és az ezt képviselő konzervatív-nemzeti-keresztény politikai oldal dominanciáját részben az ifjúság szinte maradéktalan birtokbavételével és politikai kontrolljával kívánta fenntartani. Az ifjúságot korosztályra szabottan igyekezett a nemzetstratégiába beilleszteni, és elvárta tőle, hogy az aktualizált nemzeti érdekek hordozójaként funkcionáljon. Így a politikai elit nem volt érdekelt abban, hogy bármiféle önjáró ifjúsági emancipáció elinduljon.¹

A diákok iskolán kívüli egyesületi tevékenységét a magyar politikai rendszer soha nem nézte jó szemmel, így a felnőtteket is tömörítő szervezeteknek egyáltalán nem lehettek tagjai, az iskolán kívüli ifjúsági szervezetek létesítését és működését pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) szigorú ellenőrzés alatt tartotta.² Ezért Magyarországon az ifjúság emancipálódásának nem nagyon mutatkozott jele, kibontakozásának útjába számos akadály gördült.

Az ifjúság politikai tényezővé válása és a politikai érdekek mentén történő befolyásolásának gyakorlati megvalósítása azonban meglehetősen kezdetleges volt. Az egyházi ifjúsági szervezetek – széttagoltságuk és vallási tevékenységük okán – nem szolgálhatták ezt a célt, a már meglévő ifjúsági szervezetekben (főleg a Magyar Cserkészszövetségben) pedig nem alakult ki igény a többség megszólítására, így köreikben továbbra is egyfajta elitista ifjúságszervezés zajlott.³ Ennek ellensúlyozására az első világháború előtti hosszas, katonai és etnopolitikai szempontokat is tekintetbe vevő tervezetések után és a trianoni békeszerződés

¹ Vö. Az ifjúság nem társadalmi probléma, hanem a társadalom erőforrása. Összeáll. Az SZMM Gyermek és Ifjúsági Osztály munkatársai. Család, Gyermek, Ifjúság 19. (2010) 1. sz. 26.

² Ennek részleteiről lásd *P. Miklós Tamás*: „Ifjúsági szerveződések évszázadai” – gyermek- és ifjúsági szervezetek a XIX–XX. századi Magyarországon. Új Pedagógiai Szemle 47. (1997) 11. sz. 35–43.

³ *Csizmadia Ervin*: Mozog-e az ifjúság? Tézisek egy lehetséges ifjúságértelmezéshez. Napjaink. Észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap 27. (1988) 7. sz. 16.; *Karikó Sándor*: Az „ifjúság” elvétele és trónra emelése? Iskolakultúra 9. (1999) 5. sz. 10.

hatására megszületett a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikk, amely a 12 és 21 év közötti ifjúság iskolán kívüli kötelező testgyakorlását rendelte el. Ennek az újonnan létrehozott és Árpád vezér fiáról elnevezett (már nevében is a katonai és hősi erényeket hangoztató) leventemozgalom lett a kerete. Az állam hatáskörébe utalt testnevelés megszervezésével megbízott VKM (a Honvédelmi Minisztériummal [HM] konszenzusban) 1924-ben adta ki a vonatkozó végrehajtási utasítást, melynek nyomán országszerte megkezdődött a leventeegyesületek megalakítása. Az 52000/1924. VKM-rendelet alapján a leventeköteles fiatalnak legalább öt hónapon át heti két órát és legfeljebb nyolc hónapon át heti két órát és egy délutánt kellett testgyakorlással töltenie. Az 1927-ben a HM és a VKM között létrejött megegyezés szerint „a leventeintézmény szervezeténél fogva [...] katonai és polgári személyek kölcsönös együttműködésére van alapítva”.⁴ Ezzel megindult a katonai befolyás növekedése is, 1939-re érve el tetőfokát, amikor – az általános hadkötelezettséghez kötődően – a leventeszervezet előkatonai kiképzőhellyé vált, s amely a korhatár 23 évre emelésével együtt már minden fiatalra részvételi kötelezettséget rótt. A nép körében ugyanakkor nagyfokú idegenkedés volt tapasztalható az újdonsült leventeintézménnyel szemben, így az 1920-as évek végéig nem tudta a fiatalokat nagy számban integrálni,⁵ amit számos további tényező (például az ifjúsági szakemberek hiánya, a leventeoktatók továbbképzésének kezdetlegessége, az infrastruktúra fejletlensége) is akadályozott. Az újonnan kibontakozó kedvező folyamatok (a képzés javítására tett intézkedések, a leventekötelezettség szigorúbb ellenőrzése, a mulasztás szankcionálása, a finanszírozás javítása, az oktatási infrastruktúra igénybevétele, az uniformizálás fokozatos megvalósítása, a speciális képzési – lovas, repülő, lövészet, kerékpáros – lehetőségek bővülése, s ezáltal a leventesportélet fellendülése) következtében azonban a szervezet lassú fejlődésnek indult. 1943-tól elkezdődött a leányleventék megszervezése is. A több százazres, majd az 1930-as évek végére milliósra duzzadó leventemozgalom az előkatonai képzés és a nemzetnevelés, utóbbi nyomán a magyarosításnak is fő fórumává vált.⁶

⁴ Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. Szerk. Blasszauer Róbert. Bp. 2002. 8.

⁵ *Gergely Ferenc – Kiss György*: Horthy leventéi. A leventeintézmény története. Bp. 1976. 83–89.

⁶ A leventeszervezetről lásd *Gergely F. – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m.; *Tornay Károly*: A leventeintézmény története. Bp. 1935; Az IHNETOV munkanaplója i. m.; *Várdai Levente*: A leventeintézmény létrejötte és nevelési célkitűzései. In: Iskola a társadalmi térben és időben IX. Szerk. Ács-Bíró Adrienn – Maisch Patrícia – Molnár-Kovács Zsófia. Pécs 2021. 85–91.; *Várdai Levente*: Az első világháború hatása a leventeintézmény létrejöttére és programjára. In: A győzelem és a vereség arcai. A hadviselés és a fegyveres küzdelem történeti szálai. Szerk. Bene Krisztián – Kiss Márton – Sarlós István. Pécs 2019. 289–303.; *Varga József*: A leventemozgalom a katonai előképzés és a nemzetnevelés szolgálatában. Új pedagógiai szemle 42. (1992) 10. sz. 16–26.

A dualizmus korának kisebbségpolitikáját folytató és a trianoni békeszerződés traumatikus következményeivel szembesülő kormányzat, valamint a mögötte álló társadalmi és politikai elit értelemszerűen nem volt érdekelt abban, hogy nemzetstratégiáján kívül eső, etnikai jellegű ifjúsági szerveződések toleráljon. Így az ifjúság elitjét összefogó cserkész- és egyházi ifjúsági szervezetek, valamint a tömegeket fokozatosan átfogó leventeintézmény mellett nem tűrt meg konkurenst, pláne nem etnikai alapon szerveződő, a fent említett szándékokat esetlegesen aláásó ifjúsági szervezeteket.

Az 1920-as évek közepétől az országban szétszórta élő, német etnikai tudatral jobbra nem rendelkező németek – hogy egységes csoportként háríthassák el a Trianon után újult erővel visszatérő asszimilációs nyomást – mind határozottabb lépkekkel haladtak a közösséggé szerveződés útján. Így a magyarországi némettség – mint a legnagyobb etnikai csoport (6,9%) – a kormányzatok szemében a nemzeti egységre leselkedő veszélyként jelent meg. A német csoportképzésben viszont egyre inkább előtérbe került az a meggyőződés, hogy az ifjúság mozgósítása és elköteleződése nélkül eredménytelenek lesznek a német etnikai törekvések.⁷

Az ifjúság csoportképző folyamatba való hangsúlyosabb bevonásának szándékát a némettség számának mintegy 15%-os csökkenését mutató 1930-as népszámlálási adatok is erősítették, egyúttal azzal az irányváltással is összhangban volt, amelyet a *Sonntagsblatt* körül csoportosuló, informális Német Munkaközösség indított el, s amely a német népesség dinamizálását, mobilizálását és politizálását irányozta elő. A fokozatosan teret nyerő tömegrendezvények, a budapesti, majd regionális ifjúsági tanfolyamok, a budapesti szervezők tevékenysége, a németországi egyének és csoportok látogatásai – és részben a mozgalomnak kedvező külpolitikai folyamatok – önálló ifjúsági szervezet nélkül is látványos változást eredményeztek, és a német ifjakat már 15 éves (lányok) és 18 éves (fiúk) kortól fogadó Volksbund és ifjúbajtársi csoportjának létrehozásához vezettek. Az 1940-ben a második bécsi döntéssel egyidőben megkötött, úgynevezett bécsi népcsoportegyezmény a Volksbund saját ifjúsági szervezete előtt is megnyitotta az utat, amely végül 1941 nyarán, a mágocsi országos ifjúsági nap keretében Német Ifjúság (Deutsche Jugend, DJ) néven alakult meg, és 1942 elejétől – az alapszabály jóváhagyását követően – vált legálissá. Így a DJ-vezetés által nemzetiszocialistának tervezett ifjúsági szervezet a háborús körülmények és a rövid

⁷ Gerhard Seewann: A magyarországi németek története 2. Bp. 2015. 238–249.; Vitári Zsolt: Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése. In: A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes. Bp. 2020. 143–166.

működési idő miatt csak részben tudott kiteljesedni, és a háború végéig a német ifjúságnak csak nagyjából a negyedét tudta szárnyai alá venni.⁸

Mindez azt jelentette, hogy a korszak etnikai feszültségei az ifjúság körében is megjelentek, ami főként a magyarországi német ifjúság és a leventeintézmény közötti súrlódásokban, ellentétekben fejeződött ki. Az alábbiakban a magyar nemzeti programmal azonosuló leventeintézmény, valamint a csoportképző ambíciókat képviselő magyarországi némettség 1941 – azaz a Német Ifjúság nevű szervezet alapítása – előtti és utáni érintkezéseit vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy milyen disszonanciák, ugyanakkor együttműködési kényszerek határozták meg ezt a viszonyt, és mennyire volt összebékíthető a két, egymással ellentétes törekvés.

A német ifjúság és a leventeintézmény viszonya az 1920-as években

A német kisebbség leventeintézményhez fűződő viszonya már az 1920-as években sem volt felhőtlen. A német mozgalom törekvéseire a leventeintézmény már a korai időszakban felfigyelt. Egy 1925. évi főispáni jelentés a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) helyi csoportjainak megalakulását káros hatásúnak ítélte, mivel a németek lakta területeken a leventeegyesületek iránti csekély érdeklődést is megszüntette. Darányi Kálmán Győr–Sopron–Pozsony vármegyék és Győr szabad királyi város főispánja ennek ellensúlyozására azt javasolta az MNNE-nek, hogy segítse a leventeintézmény propagálásában. Az MNNE személyesen a miniszterelnökhöz intézett válaszában Bethlen Istvánt és a főispánt is biztosította arról, hogy az MNNE is „üdvösnek és szükségesnek tartja” a leventeintézmény céljainak előmozdítását, s megfelelő instrukcióban fogja részesíteni az egyesület helyi vezetőit, mihelyst – a magyar közigazgatás által támasztott akadályok elhárítása után – megalakultak a helyi csoportjai.⁹ A konstruktív hozzáállásról tanúskodott, hogy az MNNE vállalta, minden népművelést fejlesztő és hazafias intézményt „odaadóan” támogatni fog.¹⁰

⁸ Vitári Zs.: Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció i. m.; *Uő*: A Magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei. Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll. Századok 155. (2021) 135–175.; *Uő*: Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung: Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend. Münster 2024; *Uő*: Az ifjúság előtérbe kerülése a magyarországi németek csoportképző folyamatában. Pontes – A PTE BTK Történettudományi Intézetének évkönyve 7. (2024) 79–110.

⁹ Seeuann, G.: A magyarországi németek története i. m. 241–242.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban: OL), K 28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai (a továbbiakban: K 28), K 28-208-1925-T-55. 106. cs. Győr–Sopron–Pozsony Közig. Egy. Vármegyék és Győr szab. kir. város főispánja a miniszterelnöknek. Győr, 1925. jan. 13.; uo. MNNE a miniszterelnöknek. Bp., 1925. ápr.

A nemzetiségek által lakott vidékeken a leventeintézménynek valóban nem volt nagy presztízse, mivel magyarosító szervezetet láttak benne. Ezen túlmenően – részben a vezetők képzetlensége okán – általában alacsony színvonalú tevékenységet valósított meg a fiatalok körében. Ehhez társult, hogy „óvatos magatartást tanúsított a nemzetiségekkel szemben”, s az a központi utasítás sem valósult meg a gyakorlatban, miszerint „a leventekiképzés irányító és vezető szervei mindenütt nagy gonddal kezeljék a nemzetiségi kérdést”,¹¹ jóllehet konkrét iránymutatásról nem esett szó.

A legnagyobb összetűzések értelemszerűen a legnépesebb és egyre öntudatosabb kisebbséggel, vagyis a németiséggel adódtak. A hátrányos megkülönböztetés minden olyan helyzetben megmutatkozott a német ifjúsággal szemben, amikor az ifjak valamilyen formában vállalták és kimutatták német identitásukat. A német beszéd, a német dalok éneklésének tilalma a leventeintézményen belül a német ifjak mindennapjaihoz tartozott.¹² Azokon a településeken, ahol német oktatás folyt, a gyerekek nem tudtak eléggé magyarul ahhoz, hogy a leventeképzés részét képező elméleti oktatást (például a leventék tízparancsolatát) megértsék; sok esetben még a vezényszavakat sem értették, aminek szidalmazás, büntetés, alkalomadtán felpofozás lett a vége.¹³ Annak ellenére így volt ez, hogy azoknak, akik nem rendelkeztek elégséges magyar tudással, a magyarázatokat az anyanyelvre is le kellett fordítani. Ennek gyakorlati megvalósulása azonban sokféle lehetett.

Sok múlott azonban a helyi sajátosságokon. Egyes településeken a leventeintézmény már ekkor is figyelembe vette a nemzetiségi viszonyokat, s az ilyen területekre – ha volt rá szándék és lehetőség – olyan leventeoktatókat helyezett, akik képesek voltak németül elmagyarázni a szükséges instrukciókat; német nyelvtudásuk persze arra is alkalmat adott, hogy a német ifjakat jobban ellenőrizhessék. A német ajkú leventéktől viszont elvárták, hogy tudjanak magyarul, ha magyar iskolába jártak. Máskor az okozott problémát, hogy a nemzetiségi településeken az oktatók szinte kizárólag a helyi tanárok közül kerültek ki, akik a leventeintézmény miatt nem akarták kockára tenni jó viszonyukat az adott települések lakóival, és veszélyeztetni helyben kialakult egzisztenciájukat. Az értelmiségiek, illetve a katonai tapasztalatokkal rendelkezők nehezen voltak rávehetők ilyen alacsony presztízssű pozíció betöltésére. Ilyen esetekben akár több évig is szünetelt a képzés. „Főoktatók mellett beosztott leventeoktatókul, segédoktatókul majdnem kivétel nélkül csak vitézek működnek, mivel

¹¹ *Gergely F. – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m. 229.

¹² Bundesarchiv [Német Szövetségi Levéltár] (a továbbiakban: BArch), R 1501 Reichsministerium des Innern (a továbbiakban: R 1501), 3333, 27. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an das Reichsinnenministerium. Wien, 28. Febr. 1941.

¹³ BArch R 1501/3333, 62. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an das Reichsinnenministerium. Wien, 31. März 1941.

a községek lakossága köréből sem az intelligencia [sic!], sem pedig az egyszerűbb katonaviselt emberek köréből senki ilyen népszerűtlen tisztséget vállalni nem akar”, pedig a leendő oktatóktól „a helyi viszonyok tekintetbe vételével kifejtett körültekintő következetes, sohasem lankadó hazafias meggyőződésből eredő munkát [vártak el], mely akadályokat nem ismer”.¹⁴ A nyelvi akadályok és az oktató vonakodása az egyik oldalon a hazafias nevelés elégtelensége miatt okozott frusztráltságot, a másik oldalon a németsegből váltott ki diszkomfortérzéseket, miközben a magyar hatóságok és a levanteintézmény képviselői a „mesterségesen felébresztett faji öntudatban” látták a németek idegenkedését gyökerezni.¹⁵ Az 1920-as évek második felében még csak éledező MNNE-t pedig már ekkor a „pángermánizmus” fellegvárának tartották.¹⁶

A nyelvi problémák az 1920-as években a levanteimiség kapcsán is felmerültek. Miközben a kormányzat és a közigazgatás egyre inkább nyomás alá helyezte az egyházakat az iskolai és egyházi nyelvhasználat ügyében, azt is elvárta tőlük – különösen a katolikus egyháztól –, hogy a levanteimozgalom szervezésében és működtetésében is hatékony szerepet vállaljanak.¹⁷ Bár a katolikus egyház együttműködési hajlandósága magas volt,¹⁸ a nyelvhasználatról a helyi körülmények alapján döntött, s számos esetben nem engedett a pressziónak. Hasonló magatartást tanúsított a német mozgalom irányából érkező kérésekkel szemben is: amikor a levanteimiség nyelvének kérdését Bleier Jakab 1930-ban Serédi Jusztinián hercegprímásnak is felvetette, utóbbi az egyházi autonómiára hivatkozva minden beavatkozási kísérletet elutasított.¹⁹

Az egymással szembeni bizalmatlanság mindennapi apróságokban is megmutatkozott, s ebben a miliőben a magyar hatóságok még inkább hajlamosak voltak az események túlságosan felindult megítélésére, és arra, hogy egyes történetekbe azokon messze túlmutató, valószínűleg nem is létező, gonosz, magyarelles

¹⁴ MNL OL K 28-198-1927-T-463. 119. d. Magyaróvári járás testnevelési vezetője a Vármegyei Testnevelési Felügyelőségnek. Győr, 1927. szept. 12.

¹⁵ MNL OL K 28-198-1927-T-463. 119. d. Magyaróvári és a rajkai járás testnevelési vezetője a Testnevelési Felügyelőségnek. Magyaróvár, 1927. szept. 14.

¹⁶ A pángermánizmus vádja már a dualizmus korából örökölt szólam volt, amikor mindössze kósza és sikertelen kísérletek történtek a szétszórtan élő németek összefogására. – *Seewann, G.*: A magyarországi németek története i. m. 121–142.; *Ingomar Senz*: Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im Spannungsfeld zwischen Alldeutschum und ungarischer Innenpolitik. München 1977; *Zsolt Vitári*: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. Diké. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport folyóirata 3. (2019) 2. sz. 118–144.

¹⁷ *Gebhardt Edit*: Der liebe Gott hat uns immer geholfen. Identitätsdimenziók. A katolikus egyház és a dél-dunántúli németek, 1918–1938. PhD-disszertáció (Pécsi Tudományegyetem). Pécs 2025. 201.

¹⁸ Gebhardt Edit számos példáját mutatja be ennek az együttműködésnek disszertációjában. – *Uo.* 202–203.

¹⁹ *Szabó János*: A levanteintézmény és társadalmi szervezete. Hadtörténeti Közlemények 102. (1989) 4. sz. 516. *Gergely Ferenc*: A katolikus egyház és a levanteintézmény. Világosság 19. (1978) 649–656.

szándékokat lássanak bele. Erre példa a katymári leventedalárda esete, amelynek működését – a magyar hatóságok szerint – a dalárda egyik „felbujtó” német tagjának és további 12 társának a kilépése lehetetlenítette el. A hatósági interpretáció szerint a németek tüntetőleg léptek ki a leventék „szépen fejlődő” dalárdájából, s önálló német dalárdát hoztak létre, majd a március 15-i leventeünnepélyt egy, az MNNE által szervezett előadáson való részvétellel bojkottálták.²⁰

Összességében ebből viszont az a következtetést vonták le, hogy az A-típusú (tiszán német oktatási nyelvű) iskolák a leventeintézmény nagy ellenségei, s különösen tartottak attól, hogy az ilyen iskolák tevékenységének eredményeként az elkövetkezendő években erősödni fog a nemzetiségi identitás a német népesség körében. Másrészt úgy vélték, hogy a német településeket az MNNE budapesti központja befolyásolja kedvezőtlen irányba, s így előbb azt kell a kormánynak megrendszabályoznia.²¹

A helyzet később sem változott, sőt a német ifjúsági mozgalom fellendülése miatt még inkább elmérgesedett. Így a leventéhez fűződő viszony az önálló német ifjúsági szervezet, a DJ alapításának előkészületei²² során is az egyik legfontosabb kérdésnek mutatkozott. A szervezés folyamata azonban nem volt zökkenőmentes, ami az objektív tényezőkön (nemzetközi, illetve hazai politikai eseményeken) kívül arra is visszavezethető, hogy az ifjúság életkori sajátágaiból adódóan szélsőiesen viselkedett, egyes ügyekre időnként érzékenyen reagált, s így a leventeintézménnyel akár nagyon ellenséges viszony is kialakulhatott helyben, miközben máskor ennek éppen az ellenkezője volt megfigyelhető.

A német mozgalom dinamizálása

Az 1920-as években az MNNE keretei között felvállalt, de számos tényező miatt akadozó csoportképző törekvések az évtized végére nem mutattak különösebb eredményt, amit a németiség lélekszámának csökkenéséről tanúskodó 1930-as népszámlálási adatok is visszaigazoltak. Noha az ifjúság priorizálása az 1920-as évek végére egyre nyilvánvalóbbá vált, ennek jelei az 1930-as évek elejétől

²⁰ „...német dalárdát alakítottak azért, hogy a levente dalárda erejét csökkentsék, s így az ellentéteket a magyarok és a németek között fokozzák.” – MNL OL K 28-214-1934-C-16287. 132. d. M. Kir. Csendőrség Nyomozó Osztályának jelentése a belügyminiszternek és a főszolgabíróknak. Páhl József és társa katymári lakosok pángermán tevékenysége. Bp., 1934. okt. 9.; MNL OL K 149 Belügyminisztérium, Rezervált iratok (1872–1944) (a továbbiakban: K 149), 1934-651f9. 651/9. d. Nemzetiségi mozgalmak. Pángermán mozgalom, 23/30. sz. B.kt. 1934. Bp., 1934. okt. 11.; uo. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 1624. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jan. 24.

²¹ MNL OL K 28-198-1927-T-463. 119. d. Magyaróvári járás testnevelési vezetője a vármegyei testnevelő felügyelőségnek. Győr, 1927. szept. 12.; uo. Magyaróvári és rajkai járás testnevelési vezetője a testnevelési felügyelőségnek. Győr, 1927. szept. 14.; uo. Győr–Moson–Pozsony Közig. Egy. Vármegyei Testnevelési Felügyelősége az OTT-nek. Győr, 1927. szept. 20.

²² *Vitári Zs.*: A Magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei i. m.

mutatkoztak meg ténylegesen, amikor a fiatalokból álló Német Munkaközösség a múlt tapasztalataival számot vetve dinamizálta a német mozgalmat, amelyet elsősorban az ifjak képzésével és politizálásának előmozdításával valósított meg.²³ Ez az évtized közepére illegalitásba kényszerülő radikális irányzat a Németország jóvoltából megvalósuló területi revízió eredményeként idővel előtérbe került, s 1938 novemberében Basch Ferenc vezetésével létrehozta a Magyarországi Németek (Nép)szövetségét, vagyis a Volksbundot (Volksbund der Deutschen in Ungarn, VDU).²⁴

Ez az élénk, a helyi viszonyok közepette szokatlan – tömegrendezvények, radikális frazeológia, dinamizált helyi csoportalapítás, a területi lefedettség növekedése által jelzett – folyamat, melynek látható etnikai revitalizáció volt az eredménye, érthető módon meghökkenést váltott ki környezetéből. Az addig jobbára apolitikus, etnikai különállását csak mérsékeltén manifesztáló németiség végérvényesen a magyar nemzeti törekvéseket gátló, pángermán bélyeget kapott. Ez a helyzet a leventeintézmény számára is fokozott kihívást jelentett.

Mivel a nemzetnevelés egyik fő intézményének tekinthető leventemozgalom – a leventevezetők és -oktatók szemében – összeegyeztethetetlen volt a német tudattal, számtalan esetben szidalmazták a „nyomorult svábokat”, akik szerintük nem is voltak németnek tekinthetők,²⁵ s leginkább „pofánvágást” érdemelték volna, hogy „megtanulják, mi a magyarok Istene”. A lekommunistázás, csetnik bandának nevezés (Bácskában) szintén előfordult.²⁶ Az ilyen eljárásokról készített, a Volksbund által a német belügyminisztériumnak megküldött beszámolókból azonban az is kitűnik, hogy ezeknél súlyosabb, megalázó atrocitásokra is sor került a leventekiképzés során, mint például guggoló állás összeesésig, megrugdalás, acélisisakba öltöztetett német leventeifjak fejen verése fahasábokkal, meghatározatlan idejű térdeltetés, puskacsövek lenyalatása vagy a fiatalok hason vonszolása a lábuknál fogva.²⁷

²³ E folyamat részleteiről lásd *Vitári Zs.: Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció* i. m. 143–166.

²⁴ *Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund.* Berlin és Budapest között. Bp. 2005. 155–192.

²⁵ „Ist das vielleicht deutsche Disziplin? [...] Ja, die deutsche Disziplin ist nur mit der Schnauze gross.” – BArch R 1501/3332, 177–178. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an das Reichsinnenministerium. Wien, 26. Okt. 1939.

²⁶ BArch Reichskanzlei (a továbbiakban: R 43 II), 1503. Meldungen aus dem Reich, Nr. 182, 28. Apr. 1941, Volkstum; MNL Baranya Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: BaML), IV.401.a. Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: IV.401.a), 487/1941. A Volksbund panaszjelentése a Magyar Kir. Miniszterelnökségnek, 1049. sz., 1941. máj.

²⁷ „Ihr stinkenden Schwaben, sicher seid Ihr beim Volksbund, wir werden Euch den Volksbund schon austreiben, Ihr werdet noch gute madjarische Soldaten werden.” – BArch R 1501/3333, 62. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an das Reichsinnenministerium. Wien, 31. März 1941.

A leventeintézmény „kétségbeesését” még inkább fokozta a népcsoportegyezmény, mely a Volksbundot tette meg a németiség egyedüli legális szervezetévé, ami ettől kedve korlátlanul ápolhatott kapcsolatokat Németországgal; tevékenységét nemzetiszocialista szellemben – jóllehet a magyar hazához való hűség költelmével – végezhetette, s lehetőséget kapott tagozatok és egyesületek létrehozására is. Ezek közül a régóta áhított önálló ifjúsági egyesület élvezett prioritást, de az egyezmény torna- és sportegyesület megalakításának lehetőségét is biztosította. Noha ez nem érintette a leventekötelezettséget, ettől kezdve német részről folyamatosan hangoztatták ennek szükségtelenségét.

A német Birodalmi Kancellárián is úgy látták, hogy a megkötött népcsoportegyezmény ellenére a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi Osztályának vezetője, Pataky Tibor államtitkár sem érezte szükségét annak, hogy elősegítse a Volksbund ifjúsági munkáját, s igyekezett a német ifjak negatív megnyilvánulásait a szükségesnél sötétebb színben feltüntetni. A katolikus ifjúsági szervezeteket és a leventeintézményt ellenben személyesen serkentette hatékony munkára, főleg ott, ahol a Volksbund már felállította saját ifjúsági csoportjait.²⁸

A leventeintézmény „missziós” elkötelezettségéből fakadóan nemcsak a német ifjak „jó útra térítésében” kívánt fontos szerepet betölteni, hanem a Volksbunddal is felvette a harcot, és akadályozta a helyi csoportok megalakulását arra hivatkozva, hogy a Volksbund nem végezhet politikai tevékenységet. Különösen rossz néven vették a Volksbund-jelvény viselését, s azt a leventeórákon kívüli időkből sem tolerálták.²⁹ Emellett a leventeintézmény elleni izgatás külön büntető-törvénykönyvi tényállásnak (1921. évi II. tc., 6. §, 1939. évi II. tc., 175. §.) minősült, mely alapján a jog erejével is felléphettek a német fiatalok ellen, olykor harminc, más esetben negyven nap elzárással sújtva őket.³⁰ Viszont a Volksbund

²⁸ Pataky hasonló magatartást tanúsított Basch háborús bűnös perében is. – Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest 1945/46. Hrsg. Gerhard Seewann – Norbert Spannenberger. München 1999. 346–347.; BArch R 43 II/1503, 13. Zur Lage der Volksdeutschen in Ungarn nach dem Wiener Schiedspruch, Wien, 29. Nov. 1940.

²⁹ „Aber mir gefällt es nicht, das ihr hier seid, oder glaubst du vielleicht, dass Hitler hierher kommt? Es wird schon eine Umsiedlung geben, dann werdet ihr nach Deutschland gehen.” – BArch R 1501/3334. Meldungen an das Kgl. Ung. Ministerpräsidium, CCXC, Juli 1940. További jelentések: BArch R 1501/3334. CCXCIII, CCXCICCLXXIX, Juli 1940; MNL OL K 28-211-1940-L-17543. 131. d. Honvédelmi miniszter a leventék jelvényviseléséről. Bp., 1940. júl. 25.

³⁰ BArch R 1501/3332, 199–201. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an den Reichsminister des Innern. Wien, 7. Febr. 1940; uo. 202–204. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an den Reichsminister des Innern. Wien, 20. Febr. 1940.

erre reagálva igyekezett gyengíteni a leventeintézmény pozícióját, például úgy, hogy a leventebálok és -foglalkozások bojkottjára szólította fel tagjait.³¹

Nyergesújfalun a leventéknek az ottani Hangya Szövetkezet helyiségében rendezett táncmulatságát zavarták meg a dorogi Volksbund helyi ifjúbajtársai (a Volksbund legfiatalabb korosztályának tagjai), „akik a táncterem közepén állva, tüntetően német dalokat énekeltek”. A jelenlévő községi főjegyző felszólította a csoport tagjait, hogy a tüntető jellegű éneklést fejezzék be, s helyette felváltva német és magyar dalokat énekeljenek, különben beszünteti a teljes rendezvényt. A német ifjak ezután elvonultak, s közölték a jegyzővel, hogy a bécsi egyezmény megsértése miatt feljelentést tesznek ellene, amit később meg is tettek.³² Gödrén a magyar érzelmű német leventék egy lapátnyi emberi ürülékkel akartak az ifjúbajtársak táncanfolyamának helyiségébe dobni a táncolók közé.³³ Ez pedig azt jelezte, hogy németországban ekkor már érzékelhető megosztottság a leventeintézményre is hatott.

Az erősödő német öntudat mellett a feszültséggel teli közéleti légkör és az ellenfelek provokatív magatartása is hozzájárult ahhoz, hogy kialakult egy folyamatos adok-kapok viszony, amelyben a magabiztos német fiatalok gyakran tettelegességgel ragadtatták magukat, „véres verekedések” is elfordultak,³⁴ ráadásul a „német siker” tudatában még jobban felbátorodtak. Különösen akkor, ha egy adott településen sokan voltak és mintaadó csoporttá váltak a volksbundista ifjak: öntudatos és provokatív magatartásuk heves reakciókat váltott ki környezetükből, amire persze viszontreakció volt a válasz.

Ezek a jelenségek a népcsoportegyezmény idején még inkább megszorodtak. A környezetüket szidalmazó, éjszakánként ablakokat beverő, a leventefoglalkozásról hazafelé menet Hitlert éltető dalokat éneklő német ajkú leventék, a foglalkozáson a kézfejükön piros színű horogkereszttel megjelenő vagy a leventeórán is csak német dalokat éneklő és feltartott kézzel Heil Hitler!-rel, Sieg Heil!-lal és nem Szebb jövőt!-tel köszönő³⁵ német ifjak érthető módon visszatetszést váltottak ki környezetükből.

³¹ BArch R 1501/3332, 199–201. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an den Reichsminister des Innern. Wien, 7. Febr. 1940.

³² MNL OL K 149-1934-651f9. 651/9. d. Nemzetiségi mozgalmak. Pángermán mozgalom, 23/30. sz. B.kt. 1934. Bp., 1934. okt. 11.; uo. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 1624. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jan. 24.

³³ MNL BaML IV.410.a. Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai (a továbbiakban: IV.410.a.), 1940. Hegyháti járás főszolgabírájának jelentése a Volksbund gödrei táncanfolyamáról, 1940. nov. 18.

³⁴ MNL BaML IV.410.a. 127/1939. Pécsváradi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Pécsvárad, 1939. ápr. 30.; uo. IV.410.a. 53. d. 1939. Pécsváradi járás főszolgabírája a főispánnak. Pécsvárad, 1939. ápr. 30.

³⁵ MNL BaML IV.401.a. 641/1940; uo. IV.401.a. 111/1938. B. I. Ortlik László miniszteri tanácsosnak, 1940. dec. 11.; uo. IV.401.a. 119/1938. Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak.

1940–1941 fordulóján a Németországba küldött, feszült magyarországi viszonyokról beszámoló jelentések egyike egy politikai gyilkosságról is tudósított.³⁶ Állítólag egy Szabó nevű leventeoktató a lakására csalt két ifjúbajtársat, és ott három lövést adott le rájuk. Míg az egyiknek sikerült elmenekülnie, a másik halálos haslövést kapott. A jelentés szerint ez rövid időn belül már a második hasonló eset volt, ami meglehetősen nyugtalanította a magyarországi németeket, annál is inkább, mivel az első eset felmentő ítélettel végződött. 1940 szeptemberében a nyugati határszélen, Rábafejesen és környékén letartóztatták a Volksbund ifjúsági vezetőit, és záróláncre bilincselve hajtották végig őket a falvakon, miközben a bilincsek olyan szorosak voltak, hogy a fiatalok kézfeje a hiányos vérkeringés miatt befeketedett. Ugyanezt megismételték Szentgotthárd utcáin is. Máshol az összejövetelt tiltották be, szidalmazták és fenyegették a kihallgatott ifjúbajtársakat. A Volksbund ifjúsági munkáját, közösségi estjeit rendszeresen akadályozó csendőrség mellett a magyar és magyarbarát papok is okoztak nehézségeket, ők ugyanis a szószékről igyekeztek hangulatot kelteni a német ifjak ellen. Például Felsőszölnökön egy pap állítólag felpofozott egy német ifjút, mert a faluban a Volksbund menetgyakorlatán látta őt. Nemesmedvesen pedig a helyi tanító fenyegetőzött azzal, hogy a Volksbundisták közé lövet, a leventéket pedig a Volksbundba való belépésük miatt büntette.³⁷

A leventeintézmény képviselőinek „németellenes” tevékenysége az esetek túlnyomó részében valószínűleg megmaradt a szóbeli sértegetések szintjén, s az ifjúbajtársak, illetve a Volksbund vezérkarának, főleg a népcsoportvezetőnek a szidalmazásával is „beérték”.³⁸

Sásd, 1938. máj. 28.; uo. IV.401.a. 445/1938. Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak. Sásd, 1938. nov. 5.; uo. IV.401.a. 445/1938. Pécsvárad járás főszolgabírája a főispánnak. Pécsvárad, 1938. nov. 7.; uo. IV.410.a. 53. d. 1938; uo. IV.410.a. 130/1939. Pécsvárad járás főszolgabírája a főispánnak. Pécsvárad, 1938. dec. 3.

³⁶ BArch R 43 II/1503, 24. Zur Lage der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Meldungen aus dem Reich 10–13, Jan. 1941.

³⁷ BArch R 43 II/1503, 7–10. Zur Lage der Volksdeutschen in Ungarn nach dem Wiener Schiedsspruch, 29. Nov. 1940; uo. 8–13. Meldungen aus dem Reich. Volkstum, Nr. 134., 29. Nov. 1940. Hasonló megpróbáltatásban volt része a zsidó származású leventéknek is. – *K. Farkas Klaudia*: Az elkülönítés látható falai. Kutatási Füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc – Vitári Zsolt – Vonyó József. Pécs 2005. 94.; MNL Vas Vármegyei Levéltára, VI. 502. Vas vármegye tanfelügyelőjének iratai 172.157/1940. sz. VKM-utasítás. Bp., 1940. okt. 29., idézi: *Zielbauer György*: A Volksbund Vas megyében. In: A Dunántúl településtörténete V. (1900–1944) II. A veszprémi településtörténeti konferencián elhangzott előadások és korreferátumok szövege (1981. november 10–11.). Veszprém 1982. 398.

³⁸ „Diesem Krokodil [Franz Basch – V. Zs.] muss man auf den Kopf treten, dann kann er sich nicht mehr rühren.”; „Ihr seid keine Deutschen, sondern krüppelige Schwaben. Es wird schon die Zeit kommen, da wir Euch nach ungarischer Methode den Hals umdrehen werden.” – BArch R 43 II/1503, 31–32. Zur Lage der Deutschen Volksgruppe in Ungarn. Meldungen aus dem Reich, 28. Apr. 1941.

Az atrocitások kellő hivatkozási alapot teremtettek a revanshoz: a Volksbundban felerősödtek a levéntét bojkottáló hangok, illetve a leventekötelezettség eltörléséről³⁹ és a német ifjak önálló katonai képzéséről szóló híresztelések. Nem véletlen, hogy egy 1940-es kisebbségi helyzetkép szerint a leventeintézménnyel való sűrűlódások – a csendőrség „túl buzgó” magatartása után – az előkelő második helyet foglalták el a hazai német kisebbség panaszai között; kifogásolták: „A levanteoktatóknak a nemzetiségi önértzetet sértő megjegyzéseit és a német nemzetiségi leventék különösen szigorú kezelését.”⁴⁰

Helyi szinten olyan hangok is előtérbe kerültek, amelyek a községi előljárók mellett a levanteoktatók lecserélését is sürgették. Helyükre tanult német fiúkat állítottak volna, akiknek a gyakorlatain „mindenki csak csodálkozott volna”. Itt nyilván németországi példák adaptálása révén kívántak elérni hatást. Nem tettek jót e viszonyoknak az olyan, Basch Ferenc Volksbund-vezetőnek tulajdonított kijelentések sem, amelyek arról szóltak, hogy a német ifjúság katonai előkészítését hamarosan a Volksbund fogja átvenni, így a német fiataloknak nem kell a levtefoglalkozásokra járniuk. Nehezen képzelhető el, hogy a lehetőségek közötti lavírozást mindvégig szem előtt tartó Basch ilyen kijelentésekre ragadtatta volna magát, már csak azért sem, mert a bécsi megállapodás egyelőre csak a lehetőséget biztosította az önálló ifjúsági csoport felállításának, s annak előkészítése éppen csak megkezdődött.⁴¹ Basch valószínűleg inkább arról beszélhetett, hogy a jogi keretek és az önálló Német Ifjúság megteremtése esetén a jövőben lehetőség lesz a képzés saját kereteken belül való lebonyolítására is.

Elek közsgében a Volksbund állítólag azt hirdette, hogy tagjainak nem kell részt venniük a levtefoglalkozásokon. Úgy ítélték meg, hogy a Volksbund „faji és eszmei harcot folytat, az ifjúságot két részre választja”, így német nyelvű

³⁹ Ennek volt képletes kifejeződése a következő eset: Babarcon a Volksbund helyi ifjúsági vezetője a jegyzőnek Guten Tággal köszönt, és amikor az figyelmeztette, hogy levante volta miatt a Szebb jövőt! köszöntést kell használnia, azt mondta, hogy a „Szebb Jövőt köszönés meghalt”. – MNL BaML IV.401.a. 581/1940. Mohácsi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Mohács, 1940. okt. 31. A Tolna vármegyei Mucsfa és Bonyhádvarasd községekben a kántortartató pofozással fenyegette meg azokat a levteket, akik őt nem a Szebb jövőt köszöntéssel üdvözlrik. – Uo. IV.401.a. 521/1939. M. kir. Pécsi IV. csendőrkörület, 4. Nyomozó alosztály a főispánnak. Pécs, 1939. dec. 10.

⁴⁰ MNL OL K 28-1940-C-17502. 116. d. Magyarországi német kisebbség helyzetképe, 1940. máj. 11. „Bizalmas tájékoztatásul, belső használatra.” A jelentés szerint a szakminisztériumok már 1939 novemberében bizalmas körrendeletet adtak ki, amelyben felhívták az alsófokú hatóságok figyelmét a kormány kisebbségpolitikai intencióira, és súlyos megtorlás kilátásba helyezésével követelték meg tőlük a megfelelő magatartást, illetve az ügyek lojális elbírálását.

⁴¹ MNL OL K 149-1941-651f9. 651/9. d. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összefűtő. Német, 11173. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jún. 6.; MNL BaML IV.401.a. 605/1940. B. I. a belügyminiszternek, 1940. nov. 15. Vö. a Deutsche Zeitung korábban idézett felhívását a levtekötelezettség betartására.

leventeképzést követelt, s a leventeotthont is állítólag magának igényelte.⁴² Az a hír is terjedt, hogy német fiatalok katonai kiképzésben részesülnek, és fontos feladatot kaptak, ugyanis „ha Magyarország szembe próbál helyezkedni Hitler parancsainak, akkor az országban mindenütt elhelyezett német katonák és polgári személyek vezénylete mellett, fegyveresen fognak kiállani a magyar államhatárral szemben. Ez lesz a feladatuk a magyar hadseregben szolgáló Volksbundtagoknak is”.⁴³ Budakeszin a Volksbund tagjai között állítólag mozgalom indult egy német nyelvű leventeegyesület létrehozására. Hartán pedig katonai kiképzésben részesítették az ifjúságot, s a magyar vezényszavakat használók ellen pénzbüntetést szabtak ki.⁴⁴

A Volksbunddal szemben olykor valóban elfogult magyarországi jelentések több esetben az etnikumok közötti békés együttélés példáit is kiemelték. Például a németek tiszteletet tanúsítottak a leventeintézmény azon oktatói felé, akik megértéssel fordultak a német ifjakhoz, akik megkövetelték ugyan a magyar haza iránti maradéktalan hűséget, de nem avatkoztak be a Volksbund ügyeibe. Mint az a jelentésekből kitűnik, sokszor a németsegen belül sem volt egységes álláspont az ellenfélhez való viszonyulással kapcsolatban, és a kölcsönös sérelmek miatt mindkét fél inkább a rossz híreknek adott hitelt.⁴⁵

Az is egyértelműen megmutatkozott, hogy a vezető személyiségeknek mindkét oldalon hatalmas felelősségük volt abban, hogy a helyi viszony milyen irányba fejlődik tovább. Mágocson egy erőskező és tekintélyes leventevezető például a szokásosnál előzékenyebb, a német igényeket nem zsigerből félresöprő magatartást tanúsított, aminek eredményeképpen a faluban az ifjúság szívesen járt a leventébe, és csak a fiatalabb korcsoportot sikerült itt a Volksbundnak megkörnyékeznie.⁴⁶

A Volksbund az elkönyvelt siker tudatában és különösen annak fényében, hogy a népcsoportegyezmény révén elérhető közelségbe került a DJ megalapítása

⁴² *Gergely F. – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m. 232.

⁴³ Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL), VKF Eln./15. oszt, 1942–5179–67165, Eln./I. oszt. 1942–270. Bp., 1942. máj. 18. További, egyoldalúan csak a német ifjak kihágásait felsoroló eseteket lásd *Gergely F. – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m. 232. További eseteket Baranya vármegyéből lásd Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1938–1944. Szerk. Füzes Miklós. Pécs 2000. 35–36., 76., 78., 81., 121–122., 133.

⁴⁴ MNL Pest Vármegyei Levéltára IV.401.a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai, 8/1941. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek. Bp., 1941. ápr. 18.

⁴⁵ BArch R 1501/3332, 202–204. Lage in Ödenburg und Umgebung. Das Volkstums- und Grenzlandamt an den Reichsminister des Innern. Wien, 20. Febr. 1940.

⁴⁶ MNL BaML IV.410.a. 130/1939. Pécsváradi járás főszolgabírája a főispánnak. Pécsvárad, 1938. dec. 3.

(amitől a leventekérdés megoldását is várták), maga is igyekezett higgadtan fellépni, s a helyi kilengéseket tompítani. Helyben a más etnikumokkal való baráti viszonyra ösztönözték a német fiataiságot. Ennek eredményességére példa a baranyai Mekényes, ahol 1940 májusában a német fiatalok ugyan már hordták a Volksbund-jelvényt, de elvégezték a leventegyakorlatokat is, s újra hajlandóak voltak magyar nótákat énekelni. Az újpeteri Volksbund-táncanfolyam után pedig a maguk a Volksbund-oktatók szólították fel az ifjakat, hogy pontosan menjenek a leventefoglalkozásra.⁴⁷

Máskor viszont a Volksbund, illetve a DJ egyes szűklátókörű vezetői a leventesapka elutasítását, a leventeköszöntés mellőzését szorgalmazták, ami tovább fokozta az ifjonti hevületet: „a németekhez való tartozásukat sűrűn hangoztatják. Ez az érzés valósággal az extázis felé vitte őket.”⁴⁸

A népcsoportegyezmény megkötését követően a Volksbund-szervezés ismét fellendült, de mivel a DJ még nem működött, továbbra is az addigi kormányzati rendelkezések maradtak érvényben: vagyis 18 éves kor alatt egyik levente sem vehetett részt a Volksbund ifjúbajtársi részlegében, de 18 év felett is ellensúlyozni akarták a Volksbundnak kedvező, ismét felfelé ívelő tendenciákat. A leventeoktatóknak külön elrendelték annak hangsúlyozását, hogy 18 éven felül is csak önkéntes döntés eredménye lehet a Volksbund-tagság, és a belépést bármikor semmissé lehet tenni. Az ebben a szellemben való munkálkodás keretében már ekkor megkezdődött a leventeegyesületek előtérbe helyezése: „A leventeegyesületi élet fellendítésére minden községben külön súlyt kell helyezni és nagy gonddal kell törekedni arra, hogy az egyesület keretében a nem magyar nemzetiségű leventék is minden tekintetben, tehát szórakozás, ismeretterjesztés, sport, kirándulások, táborozások, szociális tevékenység, s többi téren – tettvágyukat kielégíthessék.”⁴⁹

⁴⁷ MNL BaML IV.410.a. 53. d. 1940. A pécsi járás főszolgabírája jelentése a Volksbund nagykozári fiókegyesületének megalakításáról, 1940. dec. 17.; uo. IV.401.a. 225/1940. Hegyháti járás főszolgabírájának jelentése a főispánnak a német mozgalmak megfigyeléséről. Sásd, 1940. jún. 2.; uo. IV.410.a. 53. d. 1940. A baranyavári járás főszolgabírájának jelentése az MNSZ rendezésében megtartott népi dal- és táncanfolyamról, 1941. jan. 12.

⁴⁸ MNL OL K 28-1941-327-1941-C-20528. 157. cs. Bizalmi jelentés. Kivonatos másolat a 10.312/1941. VII-a. N. M. számú iktatmányból a miniszterelnökségnek. Bp., 1941. aug. 5.; uo. K 28-1942-C-327-15226. 170. d. Szászrégeni bizalmas jelentés másolata a miniszterelnökségnek. Másolat a 6068/1942. VII.res. B.M. sz. iktatmányból, 1942. jan. 16.; uo. K 28-211-1942-C-15410. 131. d. M. Kir. Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága a magyar kir. miniszterelnökségnek. Bp., 1942. márc. 10.

⁴⁹ MNL OL K 28-211-M.E.-1940-L-17543. 131. d. M. kir. honvédelmi miniszter, 69.701/eln. Szám a hadtest-parancsnokságoknak stb. Bp. 1940. dec. 9.; Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), IV.1402.a. Budapest székesfőváros főpolgármesterének bizalmas iratai (a továbbiakban: IV.1402.a.), 1086/1940. Másolat a 16.441/1940. VII. res. BM számú iktatmányról – Leventék társadalmi egyesületekben való tagsága. Bp., 1940. nov. 27.; MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára, IV.903.a. Kalocsai járás főszolgabírájának elnöki iratai, 14. d. 1941, 1/1941. Kalocsai járás főszolgabírója Hajós és Nemesnádudvar község előljáróságának. Kalocsa, 1941. jan. 23.

A Német Ifjúság megalapítása

A népcsoportegyezmény megkötését követő időszakot a Volksbund arra használta fel, hogy előkészítse az önálló ifjúsági szervezet létrehozását. A Német Ifjúság megalapítására végül 1941. június 29-én a Baranya vármegyei Mágocson az országos ifjúsági nap keretében került sor. A szervezet legális működése előtt az alapszabályzat 1942. februári elfogadásával nyílt meg az út, bár a magyar hatóságok a szervezés elé komolyabb akadályokat már ezt megelőzően sem gördítettek.

A DJ megalapítása után a leventeintézmény új offenzívát indított a leventeegyesületi mozgalom felfejlesztésére. Bartha Károly honvédelmi miniszter Teleki Pál miniszterelnöknek is felvetette a leventeegyesületek preventív jelleggel történő erősítését: „A magam részéről egyébként kíváncsún tartom, hogy a német lakta területeken a leventeegyesületek erőteljes kifejlesztésével felvegyük a versenyt a német népcsoport szervezeteivel, hogy ezáltal a német ifjúságnak – legalább egy részét – elvonjuk a német szervezetek befolyása elől.”⁵⁰ 1941 decemberében ki is adták a központi utasítást a helyi jegyzőknek a leventeegyesületek megalakításának elősegítéséről.⁵¹ Az egyesületi fejlesztés egyértelműen azt szolgálta, hogy a DJ lehetőségeit csorbítsák, hiszen a DJ-t engedélyező rendelet a DJ-tagok számára kizárta a leventeegyesületi tagságot, vagyis a kötelező leventegyakorlatokon felüli programot kínáló leventeegyesületi mozgalom fejlesztése csakis a DJ rovására, illetve a DJ kiépülésének megakadályozására történhetett. Ennek azonban változó volt az eredménye, és az sok tényezőtől függött. Mindenesetre a közigazgatás számára a „pángermán” Volksbund ostromozásánál ez eredményesebbnek ígérkező nemzeti ügynek tűnt.⁵²

A kérdéskör annak mérlegelését is előrevetítette, hogy a népcsoportegyezmény szellemében engedélyezendő német ifjúsági egyesületet milyen keretek közé kell majd szorítani. S ebben az életkor meghatározása volt a kulcsmomentum. A honvédelmi minisztériumban a 18 éves korhatárt – a leventét védendő – továbbra is kíváncsúnak tartották, s annak fenntartására lehetőséget is láttak: „A tizen-nyolc éven aluli ifjaknak a német népcsoport által alakított szervezetekből való

⁵⁰ MNL OL K 28-211-M.E.-1940-L-17543. 131. d. M. kir. honvédelmi miniszter a m. kir. miniszterelnöknek. Bp., 1940. nov. 9.

⁵¹ MNL Veszprém Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: VeML), V.341.a. Herendi körjegyzőség iratai, Herend kisközség iratai (a továbbiakban: V.341.a.), 15. d. 2355/1942. Veszprémi járás főszolgabírája a Herendi jegyzőnek. Veszprém, 1942. okt. 9.

⁵² A Veszprém vármegyei Bándon és Markón ilyen kudarcként élték meg, hogy Márkón 47 leventéből 43, Bándon 31 leventéből 21 a Volksbund tagja lett. – MNL VeML V.341.a. 15. d. Herendi körjegyzőség iratai, Herend kisközség iratai, 2355/1942. Leventeegyesületek megalakítása. Herend, 1942. nov. 7. Ugyanez volt a helyzet Városlődön is. – Uo. V 418.a.bb. Városlőd nagyközség iratai, 27/1944. Leventeegyesületek megalakítása. Veszprém, 1943. dec. 30.

kizárásának az idézett törvényhely alapján nincs akadálya, mert a »Protokoll«⁵³ a külön szervezetek alakításánál feltételként említi az általános előírásokhoz – tehát a törvényeinkhez – való alkalmazkodást.⁵⁴

A DJ alapítását engedélyező miniszterelnöki rendeletben tett engedményekkel azonban a Volksbund sem volt megelégedve, mert a német nemzetiségű leventék testi neveléséről maga akart gondoskodni. Ezért továbbra is napirenden maradt az ifjúság nagyobb csoportokban való németországi kiküldetésének programja, hogy az ott kiképzett területi és járási vezetők hazatérésük után maguk készítsék fel az ifjúságot.⁵⁵

A DJ megalapításának lehetősége így azt a reményt is felébresztette, hogy egyúttal a leventekötelezettségtől is megszabadul a német ifjúság. Valószínűleg ennek elérése céljából szedték össze különösen akkurátusan a leventeintézmény vagy a leventeoktatók kilengéseiről szóló, a miniszterelnökségnek küldött panaszait.⁵⁶

A Volksbund által 1942 elején Németországba küldött helyzetjelentések hemzsegttek azoktól a kifogásoktól, hogy az SS-katonának álló német fiatalok különösen nagy lelki terrornak, olykor tettelegességnek vannak kitéve, ami – mint oly sokszor – ezúttal is kölcsönös adok-kapokhoz vezetett. A verekedések, zászlószagatások, hazaárulózások, feljelentések, elzárások újult erővel váltak a mindennapok részévé.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy a DJ és a leventeintézmény egyezményét megelőzően tetőfokára hágott a két szervezet, illetve a Volksbund és a leventeintézmény ellentéte. Könnyen lehet, hogy ennek is nagy szerepe volt abban, hogy 1942 tavaszára országos szinten rendezték ezt a kérdést.

⁵³ A bécsi népcsoportegyezmény.

⁵⁴ MNL OL K 28-211-M.E.-1940-L-17543. 131. d. M. kir. honvédelmi miniszter a m. kir. miniszterelnöknek. Bp., 1940. nov. 9.

⁵⁵ MNL OL K 149-1941-651f9. 651/9. d. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német, 8783. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. máj. 2. A pécsvárad katonai parancsnokság jelentése szerint a Volksbund már 1940 júliusában, tehát a népcsoportegyezmény előtt megalakította a VDU ifjúsági csoportját Kátolyban, s a megtartott nagygyűlésen csak leventéket szerveztek be, a belépni nem akarókat pedig kiközösítéssel fenyegették meg. A jelentés szerint az ilyen egyesületekbe belépett leventék utána teljesen távol tartották magukat a Levente-egyesülettől, ha pedig részt vettek benne, azt csak kényszernek tekintették, s így részvételüknek semmiféle eredménye nem volt. – MNL OL K 28-198-1940-II-20139. 120. d. Magyar Királyi Pécsvárad Katonai Parancsnokság, III. Leventekörztparancsnok Máriakéménd a járási katonai parancsnokságnak. Kátoly, 1940. júl. 31.; uo. Magyar Királyi Pécsvárad Járási Katonai Parancsnokság a Magyar Királyi Pécsi 4. Honvéd kerületi parancsnokságnak. Pécsvárad, 1940. aug. 2.

⁵⁶ MNL BaML IV.401.a. 487/1941. Volksbund panaszjelentése a Magyar Kir. Miniszterelnökségnek, 1049. sz., 1941. máj.

⁵⁷ BArch Persönlicher Stab Reichsführer SS, NS 19/1529, 138–139., 143–144., 152–153., 155.; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Német Külügyminisztérium Politikai Levéltára] (a továbbiakban: PAAA), R 100393. Situationsbericht aus der Schwäbischen Türkei, Folge 82.; Der Ortsgruppenführer Martin Heidenhoffer aus Mailingen (Nagymajtény, Sathmar) gibt folgendes zu Protokoll; Westungarischer Situationsbericht, Folge 96, Ödenburg, 31. März 1942; Westungarischer Situationsbericht, Folge 34. Ödenburg, 13. März 1942.

A német külügyminisztériumba a Volksbund révén eljutott, korábban a magyar miniszterelnökséghez beadott Volksbund és DJ elleni panaszokhoz a DJ vezetése saját állásfoglalását is csatolta, amelyből az derült ki, hogy azok észrevételeivel egyáltalán nem vagy részben nem értettek egyet. Mindebből kirajzolódik az a feszült viszony, amely a magyar panasztevők, köztük a Volksbund túlzott, illetve a valóságos visszasságokat elbagatellizáló megnyilvánulásai miatt a két fél között húzódott. Az igazságot nehéz kideríteni utólag, s valószínűleg esetről esetre változott a két oldal állásfoglalásainak igazságtartalma, annyi azonban bizonyos, hogy a fent említett problémák léteztek, s nem voltak egyedi jelenségek.

A leventeintézmény és a DJ viszonyának elvi rendezése és ennek hatása

A DJ-alapszabályzat elfogadása, vagyis a szervezet végleges legalizálása után a leventével való viszony is rendezésre szorult, bár erre vonatkozó tárgyalásokat már a DJ megalapítása után is folytattak egymással a felek, s a DJ szervezési irányelvei szerint is törekedett arra, hogy a magyar állami ifjúsági szervezetekkel barátságos viszonyt ápoljon.⁵⁸ 1942 tavaszán a Leventék Országos Parancsnoka (LOP), Kudricz István többször is fogadta Huber Mátyás országos ifjúságvezetőt, s megvitatták a DJ szervezeti működését, céljait, illetve a jövőre nézve a bajtársi viszony fenntartásának lehetőségeit. A megbeszéléseket megelőzően április elején Huber Schenker Zoltán ezredessel, vitéz Bély Alajos, az „ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés országos vezetője” (IHNETOV) egyik legközelebbi munkatársával tett látogatást a DJ egyes csoportjainál a Dél-Dunántúlon és a Bácskában. Felkerestek három területi tanfolyamot (Pécs, Hidas, Futak), s az utolsón mind Huber, mind Schenker fel is szólalt. Előbbi a DJ feladatairól, utóbbi pedig a második világháborúban is megmutatkozó magyar–német barátságról beszélt. Úgy vélte, hogy ahogy a frontkatonáknak, úgy a leventeintézménynek és a DJ-nek is együtt kell működnie, csak ez biztosíthatja a közös célok megvalósítását a megértés szellemében. Erre – az előadó szerint – azért is szükség van, mert a magyar–német fegyverbarátság jótékony hatásai már megmutatkoznak „a bolsevik világellenséggel” szemben a Szovjetunióban, s így mind a magyar, mind a német katonák „egy jobb és szebb jövő előharcosai”. Azt is kiemelte, hogy az ifjúságnak a magyar és a német frontharcosokról kell példát vennie, akik bajtársiasan egymás mellett, egymással harcolnak az ellenség ellen.⁵⁹

⁵⁸ MNL OL K 28-208-1941-C-19578. 129. d. „Deutsche Jugend” (DJ) szervezési irányelvei. Bp., 1941. máj.

⁵⁹ Az IHNETOV munkanaplói. i. m. 36., 56., 60., 68.; Kameradschaft ungarischer und volksdeutscher Jugendführer. Deutsche Zeitung, 17. April 1942. 3.; Blick in die Zeit. Die deutsche Volksgruppe.

A megállapodás véglegesítése előtti utolsó lépésként maga Kudriczy István, a leventék országos parancsnoka és a sportvezető, Dr. vitéz Tárczay–Cöllicides (Felicides) Román miniszteri osztályvezető⁶⁰ tett látogatást a DJ Országos Ifjúságvezetőségén 1942. április 22-én. Huber körbevezette a vendégeket az Ifjúságvezetőség irodáiban, s bemutatta nekik munkatársait. Megismerték az ott folyó munkát, s a *Deutsche Zeitung* szerint elismerésüket fejezték ki ezzel kapcsolatban. Utána újabb megbeszélésre került sor, amelyen részt vett Kohler Róbert, az Országos Ifjúságvezetőség törzsvezetője és Arató Géza az Országos Sportközpont elnöke, s leginkább a két szervezet sport terén lehetséges kooperációjáról beszéltek. A találkozó végén pedig megállapodtak a DJ és leventeintézmény együttműködéséről és a kívánatos jó viszony kialakításáról.⁶¹

A két szervezet viszonyát szabályozó megállapodást 1942. április 23-án hivatalosan Bély Alajos és Huber Mátyás írta alá,⁶² melynek bevezetőjében a bajtársi együttműködés, a köztük lévő kölcsönös tisztelet és a baráti kapcsolatok még bensőségesebb alakítását tűzték ki célul. Megegyeztek abban, hogy ennek elérésére a leventék országos parancsnoka és a DJ vezetője havi rendszerességgel megbeszélést tart majd, amelyen megvitatják az őket érintő kérdéseket, és meghozzák az azok megoldásához szükséges intézkedéseket; ezeket a rendeleteket egymás tudomására hozzák, eljuttatják az alsóbb szolgálati szintekhez, és gondoskodnak szigorú betartásukról. A németek lakta területeken a leventeintézmény különböző szintű parancsnokainak a központi vezetéshez hasonlóan állandó kapcsolatban kellett állniuk a DJ megfelelő szerveivel. A kapcsolatok felvétele után a megállapodás az ebben érintett személyek és a központi vezetés találkozóját rendelte el, hogy kiszűrjék az alkalmatlan személyeket, és előkészítésük eltávolításukat mindkét szervezetből. Ennek gyakorlati megvalósulása a fejlemények tükrében többnyire kétséges.

Südostdeutsche Rundschau 1. (1942) 3. sz. 213.; Vereinbarung zwischen der Levente und der DJ. Nation und Staat 16. (1942) 10–11. sz. 382.; *Spannenberger N.*: A magyarországi Volksbund i. m. 306.; *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978. 194–195.

⁶⁰ Tárczay 1941-től a VKM IX. főcsoportját vezette a társadalmi sport és a testnevelés vezetőjeként. – Az IHNETOV munkanaplója i. m. 358–359.

⁶¹ Der oberste Kommandant der Levente-Staatsjugend besucht die LfJ. Deutsche Zeitung, 24. April 1942. 3.; Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Hrsg. Johann Weidlein. Schornforf 1959. 289–290.; *Tilkovszky Loránt*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből. Bp. 1989. 140–141.

⁶² BArch Sammlung Schumacher, 344. Zusammenarbeit der Leventeinstitution und der „Deutschen Jugend“ in Ungarn (DJ). Bp., 23. Apr. 1942; Die deutsche Volksgruppe. Südostdeutsche Rundschau 1. (1942) 528–529.; HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest levente-parancsnoksága, 5. d. Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter – Nemzetiségek leventekiképzése, 125.191.sz./eln.40.o.-1942, 1781eln. sz./1942. Bp., 1942. aug. 21.

A DJ tagjaira ugyanúgy vonatkozott a leventekötelezettség, mint bármely más magyar állampolgárra, ennek azonban némi könnyítéssel tehettek eleget. Így a nélkülözhetetlen DJ-vezetők felmentést kaphattak a heti leventeszolgálat alól, amennyiben helyette évente részt vettek egy kéthetes kiképzésen. A leventeintézmény és a DJ programjának összeegyeztetése érdekében, illetve elkerülendő azt, hogy a programok egyidejűsége esetén a DJ tagjai igazolatlanul hiányozzanak a leventeképzésről, a DJ tájékoztatta a leventét az egy hétig vagy annál hosszabb ideig tartó rendezvényekről, s ilyen esetekben közösen gondoskodtak az elmaradt órák pótlásáról.

A két szervezet közötti baráti viszony kialakítását szolgálta az is, hogy a DJ és a leventeintézmény időt szentelt a másik szervezet (nevelési célok, képzési formák) bemutatására, amit kölcsönösen megállapított irányelvek alapján felkészített előadók révén valósítottak meg. Az előadások során nagy hangsúlyt fektettek az egymás iránti tisztelet és barátság elmélyítésére. E célt szolgálta a sajtótermékekben (*Levente, Szébb Jövőt!, Jugend voran, Deutsche Zeitung*) a másik szervezetét bemutató cikkek közlése is.⁶³ A magyar nemzeti ünnepeket közösen ülték meg, így az államfő születés- és névnapját is, más rendezvényekre pedig kölcsönösen meghívták egymást, és a baráti szálak erősítésére közös táborokat is kilátásba helyeztek.

További kedvezményt jelentett a leventeköteles DJ-tagok számára, hogy a leventeintézmény hivatalos magyar képzési nyelve ellenére német nyelvű képzést kaptak azok, akik a magyar nyelvet nem beszélték elégséges szinten, a szolgálat szünetében pedig megengedett volt a német nyelv egymás közötti használata. Engedélyezték a DJ-egyenruha és -jelvény viselését a leventefoglalkozásokon, német nyelvű istentiszteletre járhattak, amennyiben volt ilyen, és ott zárt csoportban is megjelenhettek.

Az 1939. évi II. törvénycikkely óta mindenkire kiterjesztett leventekötelezettség bevezetésének legfontosabb oka az ifjúság testi nevelésének egységesítése volt. Ennek a DJ-re nézve az volt a következménye, hogy el kellett fogadnia azokat az alapelveket és követelményeket, amelyek a leventeintézményben meghatározóak voltak. Így a két szervezet közötti együttműködésnek a sport területén is érvényesülnie kellett, ami a közös versenyrésztvételek révén hozzájárult a bajtársiasság elmélyítéséhez. A sport fontosságát az is mutatta, hogy a megállapodás külön fejezetet szánt erre. Ennek értelmében a Volksbund kötelezte magát, hogy helyi sportegyesületeket alakít, amelyek követik a Vallás- és Közoktatási Minisztérium által a hasonló szervezetek számára elfogadott egységes alapszabályzatot.

⁶³ Vö. Bericht von der Levente; Zusammenarbeit der Levente und der DJ. Jugend voran 1. (1942) 4. sz. 6.; Die „Gyorslevente”. Jugend voran 1. (1942) 5. sz. 9.

A korszellem és a háborús helyzet is megkövetelte azonban, hogy ne csak a DJ, hanem a Volksbund tagjai is részesüljenek testi nevelésben és felkészítésben, ezért a Testi Nevelés és Felkészítés Szövetségének felállítását irányozták elő. A versenyszerű sport terén a helyi Volksbund-sportegyesületeket az illetékes szakszövetségekben való tagságra kötelezték, így végeredményben minden sportegyesületnek legalább egy szakszövetségben tagságot kellett vállalnia. Ennek megvalósulása azonban – a források híján – kétségesnek tekinthető.

A megállapodás előíranyozta azt is, hogy a helyi leventeszervezetek létesítményeiket igény és kérelem szerint bocsássák a DJ rendelkezésére, ami alól csak a leventeotthon jelentett kivételt.⁶⁴ Ez azért is volt kecsegtető vállalás, mert a DJ mint induló ifjúsági szervezet egyáltalán nem rendelkezett a testi neveléshez és egyéb tevékenységeihez szükséges infrastruktúrával.

A Leventék Országos Parancsnoksága arról is gondoskodni kívánt, hogy a németek által lakott területeken szolgálatot teljesítő leventeparancsnokok német nyelven beszéljenek,⁶⁵ sőt papíron az elől sem zárkóztak el, hogy helyi Volksbund-tagok is betölthessék a leventeoktatói posztokat. Így a vegyes lakosságú vidékeken elvben a leventeparancsnok és a DJ egyetértésével választottak leventeoktatókat. Arra is kezességet vállalt, hogy a Volksbund-tagok arányában a Volksbund ifjúságából ifjúsági vezetőket képez, akiket aztán a DJ rendelkezésére bocsát.

A leventeintézmény és a DJ közötti megállapodás külön részben tért ki a 6–10 éves korú gyerekekre, ugyanis e korosztály esetében különösen nagy hangsúlyt fektettek a hazafias nevelésre, melynek tartalmát a Volksbund országos ifjúságvezetője, valamint az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelés országos vezetője közösen határozta meg. A megállapodás a tananyag azon részére helyezett különös figyelmet, amely a magyar állam és intézményeinek megismerését szolgálta, valamint mindazon ismeretekre, amelyeket a magyarországi német ifjúságnak a magyar állameszméről okvetlenül el kellett sajátítania. Mindazonáltal a DJ minden szándéka ellenére ezt a korosztályt ténylegesen nem volt képes megszervezni.

A Bélydy–Huber megállapodás tehát sok tekintetben igyekezett szabályozni a két szervezet egymáshoz való viszonyát és együttműködését. Legnagyobb jelentősége azonban abban állt, hogy a DJ számára biztosította a legális működést,

⁶⁴ Sopronban például a Levente-sportpálya erőteljes kihasználtsága miatt a DJ csak alig kapott alkalmat a pályahasználatra, így ott külön területet bocsátottak rendelkezésére. Az erre vonatkozó levelezést lásd MNL Győr–Moson–Sopron Vármegyei Levéltára Soproni Levéltára IV.1404.b. Sopron Város Polgármesteri Hivatal iratai 1942, 421. d. III 22/940.

⁶⁵ Az egyébként már korábban is a Volksbund követelése közé tartozott, hogy a német területeken német anyanyelvű tisztviselőket alkalmazzanak, így leventeoktatókat is. – Vö. MNL OL K 28-209-1940-C-19633. 129. d. M. Kir. Csendőrség Nyomozóosztály Parancsnoksága a miniszterelnöknek, 15 730. sz. Bp., 1940. aug. 27.

amit többé-kevésbé a leventeintézmény is tolerált. A megállapodás révén az a szervezet ismerte el jogilag a DJ autonómiáját, amely addig talán a leginkább megnehezítette munkáját. Nem érezhette magát vesztesnek a leventeintézmény sem, hiszen a leventeórák szabotálására irányuló korábban tapasztalt felhívásokkal szemben egy felső szinten kötött, a DJ minden tagjára kiterjedő biztosítékkal rendelkezett. Így a DJ-nek az említett, más nemzetiségnek egyébként nem biztosított kedvezmények mellett eleget kellett tennie a leventeintézmény általános követelményeinek.

Az alapszabályzat elfogadása és a kétoldalú szerződés megkötése után a honvédelmi miniszter rendeletet adott ki a leventeintézmény és a DJ közötti együttműködésről, amelyben nyomatékosította annak szükségességét, hogy „a magyar és a magyarországi németajkú lakosság között kölcsönös megbecsülésen alapuló bajtársi együttműködés és baráti támogatás alakuljon ki”.⁶⁶

1942 végén a leventék országos parancsnoka tájékoztatta a leventeintézmény szervezetét a DJ ügyéről, a kétoldalú megállapodásban foglaltakról, fontos államérdeknek nevezve azt, hogy a DJ működése „életteljes és zavartalan legyen”. Felhívott a szervezet támogatására és segítésére, egyúttal azonban utalt arra is, hogy az alapszabályi kereteket a szervezet nem lépheti túl. Kiemelte azt is, hogy tájékoztatni fogja az Országos Ifjúságvezetőséget a leventeintézmény működésének minden új szabályozásáról, s hogy a leventék parancsnoka és az Országos Ifjúságvezetőség között létesült együttműködést az alsóbb szintekre (hadtest, könnyű hadosztály, dandár, járás, városi, kerület) is szeretné kiterjeszteni. A baráti viszony fenntartása és a súrlódások elkerülése érdekében elrendelte, hogy ezeket az alsóbb szintű összeköttetéseket a DJ-vel a helyi vezetők szervezzék meg, ami után egy budapesti megbeszélést helyezett kilátásba. A leventeparancsnokokat korrekt viszony kialakítására kötelezte, és azok ellen, akik e munkában nem működnek kellőképpen közre, vizsgálatot, a káros magatartást mutatók ellen pedig eltávolítást helyezett kilátásba.⁶⁷

A leventék parancsnoka kiadta a DJ területi és járási vezetőinek névjegyzékét, így sor kerülhetett a kapcsolatfelvételre. Az I. hadtest leventeparancsnokságának körzetében, a Budapest környéki falvakból fennmaradt jelentésekből kitétni, hogy ahol a kapcsolatfelvétel sikeres volt, ott a DJ részéről is megvolt a

⁶⁶ HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, II 1346, 54. d. Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter – Együttműködés a leventék és a német ifjúság között, 123.266/el.n.sz./40.o.–1942. Bp., 1942. máj. 13.; uo. 5. d. 1024/el.n. 1942. sz. A miniszter rendeletéből vitéz Kudriczy ezredes; Leventék Országos Parancsnoka – A magyarországi „Német Ifjúság” viszonyának szabályozása, 123.844/el.n.sz./LOP. Bp., 1942. máj. 21.

⁶⁷ Uo.

hajlandóság az együttműködésre. A bejelentéseket 1942. május közepén rendelték el, június 5-ig mindenhol jelenteni kellett annak eredményeit.⁶⁸

A kérdés már csak az volt, hogy mennyire lehet betartani ezt a megállapodást a háborús viszonyok (Magyarország túl volt a „jugoszláv kalandon”, és a 2. honvédhadsereg úton volt a Szovjetunióba), valamint a továbbra is jelentős Volksbund-ellenesség körülményei között. A DJ számára a megállapodás és a pozitív jövőkép ellenére is a leventeintézménnyel fennálló viszony volt a legfájdalmasabb kérdés, mivel a leventekötelezettséget tagjai továbbra is nagy kényszerként élték meg különösen azért, mert meg voltak győződve arról, hogy a két eltérő nevelési rendszer nem fér meg egymás mellett, és természetükből adódóan nagyon különbözőek. A testi és előkatonai felkészítés terén valójában nem voltak lényeges különbségek, annál inkább a világnézeti nevelés terén. Vagyis a DJ ezzel tulajdonképpen elismerte, hogy a szervezetben meghonosítani igyekezett szellemiség nem fér össze a magyar szellemiséggel, illetve a magyar állam iránti hűséggel. Továbbá a leventeintézményt tartották a legbrutálisabb eszközöket alkalmazó szervezetnek, ugyanakkor elismerték, hogy a DJ–Levente-megállapodás segített az ellentétek mérséklésében, s az aláírás óta eltelt háromnegyed évben a leventeintézmény legfelsőbb vezetősége valóban törekedett az egyezmény betartására. Bár az atrocitások nem szűntek meg, a DJ vezetősége elismerte, hogy a problémás esetekben mindig számíthattak a Leventék Országos Parancsnokságának segítségére. A kiképzésbeli elhatárolás következményeit is pozitívnak értékelte az országos ifjúságvezető.⁶⁹ S ezek nem üres szölamok voltak, hiszen Huber a tényleges viszonyokat tárta fel Németországba küldött részletes jelentéseiben. Így ezt követően nem is a leventavezetőkkel volt probléma – hiszen őket kötelezte a megállapodás –, hanem azokkal az egyszerű leventékkal, akik gyakran nem tartózkodtak a tinédzserektől nem idegen heccelődésektől, komolyabb súrlódásoktól. A magyar közvélemény és a hatóságok által adott esetben kihívónak érzett német magatartást viszont az együttműködés keretek között tartotta.

A megállapodás utáni időszakból számos pozitív mozzanatot ki lehet emelni a DJ és a leventeintézmény kapcsolatából. A *Deutsche Zeitung* például tudósítást közölt a leventéről, és pozitív hangvételű cikkben emlékezett meg a szervezet 20 éves fennállásáról is, amely ugyan tartalmazott néhány tárgyi tévedést, de informatív módon tájékoztatott az első világháborús vereség következményeiről és az intézmény alapításának körülményeiről. A lap beszámolt a magyar

⁶⁸ HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 5. d. A magyarországi „Német Ifjúság” vezetőinek névjegyzéke, 125.008/el.n.sz. LOP-1942. Bp., 1942. aug. 1.

⁶⁹ PAAA R 100 398. Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn 1942. Politischer Bericht des Landesjugendführers.

ünnepségsorozatról is.⁷⁰ A *Südostdeutsche Rundschau* 1942 közepén Bély Alajos tollából közölt cikket a magyarországi „államifjúság” előkatonai képzéséről és neveléséről, annak történetéről, s röviden összefoglalta a leventeintézmény működését. Ugyanebben a számban Huber Mátyás is pozitív hangnemben nyilatkozott a leventéről, amely szerinte hatalmas, tapasztalt szervezetként a DJ számára is tanulságokkal szolgálhatott. Kifejtette, hogy nem áll fenn érdekelletét a két szervezet között, hiszen a DJ nem kíván államifjúság lenni, csakis egy népiségi ifjúsági mozgalom. Külön hangsúlyozta, hogy a DJ mindig is lojalitással viseltetett a magyar állam iránt, s ez a jövőben sem fog változni, valamint hídszerepet tölthet be a magyar és a birodalmi német ifjúság között. Az 1942. augusztus 20-i ünnepségeken való részvételre a DJ a leventeintézmény legfelsőbb vezetésétől kapott meghívást, melyen a budapesti DJ egyik csapata vett részt.⁷¹

A Bély–Huber megállapodás alkalmazása az ország területén azonban igen lassan haladt, s az egyezés egyes pontjai nagyon különböző módokon érvényesültek, sőt egyes vidékeken teljesen el is szabotálták a végrehajtását. A vezetők közötti kapcsolattartás sem lehetett általános, sokkal inkább a legfelső szintre korlátozódott. Mivel a háborús körülmények között mindkét szervezet tevékenysége erősen korlátozott volt, valószínűleg nem igényelt nagy egyeztetést a programüt-közések elkerülése. A magyar fél a korábbiakhoz képest alighanem jobban figyelt a német nyelv használatára, mert erre már nemigen volt panasza a Volksbundnak. Egyes esetekben az infrastruktúra biztosítására is hajlandónak mutatkozott a leventeintézmény.

A súrlódások bár – úgy tűnik – mérséklődtek, nem tűntek el. A Németországba küldött helyzetjelentések szerint a leventék nem egy alkalommal provokáltak, és idéztek elő atrocitásokat: hol az utcán támadtak meg, vertek össze vagy késeltek meg DJ-tagokat, hol a csendőrség vagy rendőrség tétlensége mellett a németek házai elé vonultak éjszaka, hazaárulóknak minősítve őket; az is előfordult, hogy a leventefoglalkozásokon érték őket testi és lelki fenytések, különösen a Fegyveres SS-be jelentkezetteket.⁷² Az sem tett jót a kapcsolatoknak, hogy néha maguk a

⁷⁰ „Die deutsche Jugend Ungarns, die in der eigenvölkischen Organisation DJ ihre einheitliche Zusammenfassung erhalten hat, feiert mit an diesem Tage, umsomehr, als sie zum Aufbau der Levente stets ihr Bestes beigetragen hat.” – 20 Jahre Levente-Organisation. Deutsche Zeitung, 18. Oktober 1941. 4.

⁷¹ *Vitéz Alajos von Bély*: Die vormilitärische Ertüchtigung und Erziehung der Staatsjugend in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau* 1. (1942) 3. sz. 161–165.; *Huber, Matthias*: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn. *Südostdeutsche Rundschau* 1. (1942) 3. sz. 172–173.; Die DJ auf der Skt.-Stephans-Feier. Deutsche Zeitung, 23. August 1942. 5.

⁷² Ízelítőül vö. a következő jelentéseket: PAAA R 100 393. Abschrift. Der Ortsgruppenführer Martin Heidenhoffer aus Maitingen (Nagymajtény, Sathmar) gibt folgendes zu Protokoll; uo. Westungarischer Situationsbericht, Folge 34. Ödenburg, 13. März 1942; uo. Westungarischer Situationsbericht, Folge 56. Ödenburg, 31. März 1942; uo. Sathmarer Situationsbericht, Folge 405, 22. Febr. 1942; uo.

leventeparancsnokok léptek fel korlátozásokkal, például még mindig előfordult, hogy megtiltották, hogy a német nemzetiségű leventék a leventefoglalkozásokon, sőt még azok szünetében is németül megszólaljanak. A megállapodás után is akadt példa arra, hogy a Volksbund, illetve a DJ egyes túlfűtött és tájékozatlan elemei arra biztatták a leventeköteles német ifjakat, hogy ne járjanak leventefoglalkozásra, mert az nem kötelező. 1943-ból is több példa van arra, hogy a leventeórákról való távolmaradásra szólítottak fel, ami a leventeintézmény elleni izgatással volt egyenértékű. Ilyen esetekben a hatóságok néhány hetes vagy pár hónapos fogházbüntetést szabtak ki, és az illetőket pár évre eltiltották a közügyektől. Kucorán az augusztus 20-i nemzeti ünnepen a német leventeköteles ifjak nem voltak hajlandók részt venni a leventeistentiszteleten.⁷³

A pozitív példák azonban nagyobb számban olvashatók ki a forrásokból. A DJ pécsújhegyi sportpályán tartott, ünnepéellyel egybekötött versenyén a helyi (pécsi és pécsváradi) járás versenyző ifjai, valamint a Volksbund egyes központi (Schönborn, Huber) és helyi vezetői mellett a magyar leventéket tisztelt képviseltek. Mágocson a járási leventeparancsnokság engedélyezte, hogy a DJ kötelékébe tartozó leventék a vasárnapi istentiszteleten a leventétől elkülönülten, saját vezetőjükkel az élen vonulhassanak be a templomba. Birodalmi német ifjak magyarországi tartózkodása kapcsán maga a főispáni jelentés fogalmazott meg kritikát egy plébánossal szemben, aki nem volt hajlandó úgy beosztani az istentiszteleteket, hogy a DJ tagjai azon részt vehessenek, és az érkező birodalmi Hitlerjugendtagokat is fogadhasák. Emiatt attól távol maradtak, s ezért a szokásosnál szigorúbb büntetést kaptak. A főispáni jelentés szerint is másként alakult volna a helyzet, ha a birodalmi gyerekek fogadásán maga a plébános is részt vett volna.⁷⁴ A felhozott baranyai példák egyúttal az országos helyzetről is képet adnak, s talán megmutatják, hogy a DJ és a leventeintézmény viszonyában a korábbinál gyakoribb volt a pozitív hangnem.

Sathmarer Situationsbericht, Folge 421, 13. März 1942; PAAA R 100 394. Situationsbericht aus der Schwäbischen Türkei, Folge 82.; Aus Ungarn 939/42. Szentfülöp, 23. Sept. 1942.

⁷³ MNL OL K 28-211-1940-L-17543. 131 d. Bács-Bodrog vármegye Zombor thj. város főispánja a miniszterelnöknek. Zombor, 1941. szept. 4.; uo. K 28-194-1942-C-20521. 117. d. Másolat a 12.369/1942. VII. res. B.M. sz. iktatmányról. Bp., 1942. ápr. 22., vö. uo. K 28-206-1943-G-19007. 126. d.; uo. K 28-206-1943-G-19221. 126. d.; uo. K 28-206-1944-G-15404. 127. d.; uo. K 28-206-1942-G-25887. 125. d.; uo. K 28-206-1942-G-21623. 124. d.; uo. K 28-206-1941-G-15775. 123. d.; uo. K 28-206-1940-G-15679. 121. d.; PAAA R 100 959. Eine Auswahl der in dem Zeitraum vom 1. Februar bis 1. September 1942 wegen des Verhaltens des Volksbundes eingelaufenen Beschwerden.

⁷⁴ MNL BaML IV.1401.a. Pécs szabad királyi város főispánjának bizalmas iratai, 188/1942. A rendőrségi jelentés Hitler Jugend néven említi a DJ-t. M. kir. Rendőrség pécsi kapitánysága a belügyminiszternek. Pécs, 1942. nov. 6.; uo. IV.401.a. 280/1943; uo. IV.401.a. 55/1942. Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak. Sásd, 1943. ápr. 30.; uo. B. I. a belügyminiszternek, 1942. júl. 2.

Különösen nehézkes volt a helyzet a Jugoszláviától visszaszerzett területeken, mert ott minden előzmény nélküli volt a leventeintézménnyel való konfrontálódás – jöllehet a német fiatalok korábban tagjai voltak a hasonló jellegű jugoszláv Sokolnak. A magyar nyelv azonnali bevezetése az iskolákban, a korábbiaknál szigorúbb magyar közigazgatás, valamint a leventeképzés elindítása nehezen emészthető, sokszerű hatást váltott ki az ott élő németek körében.⁷⁵

Ezek a területek 1942 áprilisában kellett volna elindulnia a leventeképzésnek. Tekintettel arra, hogy a német ifjakat lelkileg is elő kellett készíteni erre, a leventeintézmény és a dél-bácskai DJ között külön egyezmény jött létre, amely rögzítette, hogy itt csak később kezdődik el az oktatás. Az egyezmény értelmében 1942 nyarán Baján a német ajkú ifjaknak kiképzőtáborban kellett részt venniük, hogy 1942 szeptemberétől már problémamentesen járhassanak a leventeórákra. A leventék parancsnokának rendelete külön kiemelte, hogy „e ténykedésnél kellő tapintattal és eréllyel kell eljárni”.⁷⁶ Az ellenérzés hatékonyabb kezelésére további helyi megoldás is született: Spreitzer területvezető ugyanis helyben egyezett meg a zombori leventeparancsnoksággal, hogy a nyelvi problémák leküzdésére csak vezényleti nyelv lesz a magyar, minden egyéb német nyelven fog folyni a leventeórakon. Itt állítólág arra is akadt példa, hogy német tanítókat képeztek ki leventeoktatóknak, akik azután átvehették a leventeképzést. A Maros vármegyei Nagyidán viszont éppen amiatt álltak be a német fiatalok csoportosan az SS-be, hogy elkerüljék a leventeintézményt. Mivel a levente is folyamatosan küzdött humánerőforrás-problémákkal, valószínűleg nem volt egyedi eset, hogy németek is elláttak benne funkciókat. A Somogy vármegyei Kisberkiben a DJ-csapatvezető a levente segédoktatója volt.⁷⁷

Ennek ellenére az atrocitásokat Délvidéken sem lehetett teljesen megszüntetni. Hódáságon német leventék tüntetve izgattak a magyarok ellen: „le a magyar hadsereggel. A büdös, piszkos magyarok nem maradnak itt, mert azokat kizavarjuk. Ez a föld nem volt magyar, és nem is lesz. Pfuj.” A levente-szakaszvezetőt az utcán szidalmazták, arcát, ruháját leköpdösték.⁷⁸ A válaszreakció sem váratott magára:

⁷⁵ „Jetzt müssen wir jeden Montagnachmittag von 4 bis 7 Uhr in die Levente gehen, ohne Ausnahme. Der nicht geht, wird von den Gendarmen geholt, weil es Pflicht ist und da kann niemand entgehen.” – PAAA R 100 394. Aus Ungarn, 924/42. Torzsa, 13. Sept. 1942; „Unsere Pimpfe und Jungmädel werden von nun an unter madjarischem Kommando stehen wie die Levente.” – uo. Aus Ungarn. Újvidék, 22. Aug. 1942; Vö. BArch Lastenausgleichsarchiv (a továbbiakban: LA), Ostdokumentation (a továbbiakban: OstDok), 17/1. Fragebogenberichte aus Südosteuropa, 1944–1951, 128., 155.; uo. 17/10., 18–21. Josef Lutz (Laskafalu) visszaemlékezése.

⁷⁶ Vö. MNL OL K 28-206-1943-G-19007, 126. d. A leventeintézmény ellen irányuló izgatás vétsége miatt Reinhardt Márton ellen folyamatba tett bűnügy. Bp., 1942. jún. 11.

⁷⁷ BArch LA OstDok, 17/13, 12. Valentin Bereth visszaemlékezése, Úrszentiván; uo. 17/23, 464. Egy nagyidai visszaemlékezés, Maros vármegye; uo. 17/34, 50. Josef Peringer visszaemlékezése, Kisberki.

⁷⁸ Mindenestre ezek az információk erős kritikával kezelendők, mivel Steuer György ny. államtitkártól, a magyarországi németek korábbi kormánybiztosától származtak. – MNL OL K 28-196-1943-C-15653.

Újvidéken az év végi bizonyítványosztáskor a növendékek lelkére kötötték, hogy német népiségi rendezvényen nem vehetnek részt, csak leventerendezvényeken. Amikor ezt egy német fiatal szóvá tette, állítólag ártírták a bizonyítványát, és két tárgyból megbuktatták.⁷⁹ Utóbbi állítás vélhetően nem esett közel az igazsághoz. Az egyik legbrutálisabb cselekedet is Bácskában esett meg, ahol egy ismeretlen tettes egy magyarországi német fiú mellkasába horogkeresztet égetett bele.⁸⁰ Más jelentésekben a népi német fiatalok késsel való fenyegetőzéseit jegyezték fel, tart-hatatlannak minősítve a körülményeket. Basch erre válaszolva azon meggyőző-désének adott hangot, hogy mindennek ellenére a Bácskában jelentősen javult a helyzet, s hasonló akciók már csak nagyon kis százalékban fordulnak elő. Úgy vélte, azokért nem a kötelességtudó Volksbund-tagok a felelősek, hanem a szerin-te tévesen magyarhűnek tartott, de a Volksbundba belépni nem kívánó németek, akiknek a kétszínűségét – szerinte – az is bizonyította, hogy sem a Fegyveres SS-be, sem pedig a Honvédségbe nem jelentkeznek önkéntesnek.⁸¹

Arra is akadt persze példa – s ismét nem lehet tudni, ki volt a kezdeményező fél –, hogy a Fegyveres SS újoncai mutattak illetlen és arrogáns magatartást, s retorzióktól már nem tartva megzavarták, csúfolták a leventéket és azok rendezvényeit.⁸² Hódáságon a pap és a leventevezető megverése után a német fiúk kerültek a bosszú középpontjába, miután nem voltak hajlandók győnni. Viszonzásul el kellett futniuk Dernyéig (nyolc kilométer), miközben állandóan „feküdj” és „fel” vezényszavakat kaptak. Ezek után az ifjak beverték a pap ablakát.⁸³

Szembetűnő volt a szászöldi németiség ellenérzése is a magyar szervekkel és ifjú-sági szervezetekkel szemben. Az itt évszázadokon keresztül jobban megőrzött, erő-sebb német tudat, adott esetben radikalizmusra való hajlam nem tett jót a két nem-zetiség viszonyának. A szász lakosság egy része egy leventegyűjtés alkalmával például megtagadta az jótekönyködést, mondván, hogy a magyar államnak nem hajlandó

118. d. Dr. Steuer György Bács–Bodrog vármegye törvényhatósági bizottsági tagja Perényi Zsigmond belügyminiszternek mint a Magyar Nemzeti Szövetség elnökének. Bp., 1943. jún. 12.

⁷⁹ BAArch R 1501/3333, 83–84. Abschrift. Johann Staudt, Gebietsleiter der Deutschen Jägerschaft. Újvidék-Neusatz, 30. Juli 1941.

⁸⁰ PAAA R 100 393. Die Auslandsbriefprüfstelle an das AA. Wien, 6. Aug. 1942.

⁸¹ PAAA R 100 959. Abschrift. Deutsche Gesandtschaft Budapest an den Stellvertreter des Herrn Königlich Ungarischen Aussenministers. Bp., 16. Okt. 1942.

⁸² Vö. Kakasd községben az „SS-alakulatokba besorozott újoncok a levente század után menve, a század énekét német dalok hangos éneklésével és harmonikázással megzavarták, majd B. M. és W. Á. SS újonc a menetelő leventék közé ugrott és Márkus levante főoktatót megfogta. [...] Az újoncok ekkor Tatár főhadnagyot fogták körül, miközben Stenger Ádám újonc kijelentette: 'Nekünk besorozott újoncoknak már nem parancsolnak a magyar urak, hanem csak a német urak.'” – HM HIM HL, HM 1943, Elnöki I. Osztály, 80596. sz. M. Kir. Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága a honvédelmi miniszternek. Kakasd községben az SS-újoncok által elkövetett rendzavarás. Bp., 1943. nov. 11.

⁸³ PAAA R 100 396. Auswertungszettel. Lfd. Nr. A 265/IV.43. Ungarn/Batschka, 29. März 1943.

„egy vasat sem adni”. Azt akarták, hogy adományait a szász ifjúság gyűjtse össze, és azokat a Szászrégenen keresztülhaladó katonavonat vigye majd Németországba.⁸⁴ A szászországban nem véletlenül keringtek, illetve találtak táptalajra olyan híresztelések, melyek szerint a magyar fennhatóság alá visszakerült szász területek valamilyen formában úgyis Németország uralma alá tartoznak majd. E magyarellenessé felfogás viszont nemcsak a leventegyűjtés bizonyosan nem egyedi elszabotálásában nyilvánult meg, hanem a szász ifjak leventétől történő visszatartásában is, amelyet azzal indokoltak, hogy az ifjúság az ő soraikban a magyar leventeintézmény által kínált és megkövetelt nevelésnél és testi felkészítésnél – nyilvánvalóan a birodalmi német tapasztalatokra hagyatkozva – sokkal jobb kiképzést kap. A leventeórák bojkottálása, az azokon való kényszeredett részvétel, továbbá a leventesapka és -köszöntés mellőzése már nemcsak a két nemzetiség, illetve az államhatalom és a szászország közötti konfliktust jelezte, hanem rossz hatással volt a teljes leventeképzésre is, mivel ilyen körülmények között a magyar leventékkel sem lehetett hatékony és jó munkát végezni.⁸⁵

Egy 1941-es miniszterelnöki rendeletnek köszönhetően lehetőség nyílt külön leventetagozatok felállítására, amelyre a gyakorlatban volt is példa. A leventeintézmény vezetése 1941 őszén (81.896/eln. sz.) engedélyezte, hogy az erdélyi szász közép- és szakiskolák tanulóinak, valamint az iskolát már elhagyó leventéknek a kiképzése külön csoportokban történjen. Az iskolákat működtető szász evangélikus egyház köszönetét fejezte ki e lehetőségéért, egyúttal javasolta, hogy a népiskolák szász gyerekeit is lehessen ebben a kedvezményben részesíteni. Ezenfelül azt is el akarta érni, hogy a vegyes lakosságú (szász–magyar, szász–román) településeken is külön szász leventecsoportok létesüljenek, arra hivatkozva, hogy az ifjúság még nem beszéli jól a magyar nyelvet, és a kétnyelvű képzés csak nehézségeket okozna. Így azt javasolta, hogy a tanulási és parancsadási nyelv a német legyen, de a vezényszavakat magyarul is elsajátítanák, hogy a szászok a katonakor elérésekor a magyar leventékhez hasonló előkatonai képzettséggel rendelkezzenek. Emellett kérték, hogy viselhessék a DJ sapkáját, ünnepélyes alkalmakkor a szász népviseletet vagy a DJ egyenruháját, és a magyar nyelvű Hiszekegy helyett német nyelvű imádságot mondhassanak zászlófelvonásoknál.⁸⁶ Az istentiszteletekre mint egyházi testvérség

⁸⁴ MNL OL K 28-1941-327-1941-C-20528. 157. cs. Bizalmi jelentés. Kivonatolt másolat a 12.404./VII. res. B. M. sz. iktatmányból. Bp., 1941. aug. 1.

⁸⁵ MNL OL K 28-327-1941-D-20517. 157. cs. Bizalmi jelentés. Másolat a 17.524/1941. VII. res. B.M. számú iktatmányból a miniszterelnökségnek. Bp., 1941. dec. 8. Más helyütt (Pest vármegye): „A volksbundbeli ifjúság kihívó magatartásával a levente ifjúságot hátrányosan befolyásolja és rossz példát mutat: a jó érzésű magyar ifjúság körében pedig elkeseredést szül.” Csobánka községben leventék fegyelmetlensége. – uo. K 28-211-1941-D-19890. M. Kir. Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága a miniszterelnökségnek. Bp., 1941. júl. 8.

⁸⁶ „Vater in deiner allmächtigen Hand/steht unser Volk und Vaterland./Du warst der Ahnen Stärke und Ehr,/bist unsere ständige Waffe und Wehr./Gib uns des Heilands heldischen Mut,/Ehre und Freiheit

zártan kívántak vonulni. Végül javasolták, hogy Besztercén olyan leventeoktatókat is neveljenek ki, akik a német anyanyelvű ifjakat képezhetik tovább. A tanfolyamra a szász evangélikus főesperesség megbízásából névlista is készült.⁸⁷

A honvédelmi minisztérium a kolozsvári hadtestparancsnokságnak írt válaszában kitért arra, hogy a leventeintézmény az ország védelmét szolgálja, ezért a kiképzés egységességére minden körülmények között szükség van, vagyis nem lehetséges az, hogy az egyik nemzetiség a másikonál több jogot kapjon. A németek ügyét az 1941. évi kormányrendelet már amúgy is szabályozta, s tág lehetőségeket nyújtott számukra: „Magyar–szász vegyes lakosságú vidéken (községben) a magyar és szász leventekötelesek együttes csapatkötelékben képzendők ki, tehát külön szász leventecsapatok nem állíthatók fel. A kétnyelvű oktatás nem akadály, mivel a folyó évi március 7-én 80.517/eln. h. kiv. kik.-1941. szám alatt kiadott rendeletemben már intézkedtem, hogy német lakta és német–magyar vegyes lakosságú községekben csak olyan leventeparancsnokok alkalmaztassanak, akik németül is tudnak, a német anyanyelvűeknél pedig a magyar nyelv bírása alkalmazási előfeltétel”, illetve „Vezénylési nyelv csakis és kizárólag a magyar lehet; magyarul nem tudó leventéknek a magyarázatot, valamint az erkölcsi oktatást anyanyelvükön kell megadni.”⁸⁸ Politikai, polgári és társadalmi jelvényeket a leventekiképzés alatt és leventeegyesületi tevékenység közben nem volt szabad viselni, így sem Volksbund-, sem a német háborús győzelmet hirdető V-jelvényt. A leventesapka nem volt kötelező, de a polgári és a leventesapka kívül másfajta sapka és egyenruha viselése sem volt megengedett. A minisztérium nem engedett a magyar Hiszekegy megkövetelése ügyében sem: azt a magyar hűség kifejezéséhez elengedhetetlennek tartotta. Végül kitért arra is, hogy ha a szász ifjúság nem a leventekiképzés alatt, s nem leventeegyesületként jelenik meg, akkor szabadon járhat templomba. Vagyis az előbbi két esetben nem vonulhat zárt német alakulatként a templomba.⁸⁹ Erdélyben 1942 közepére megszűntek a súrlódások, s ezzel a leventék országos parancsnoka és Huber is egyetértett.⁹⁰

sei höchstes Gut. Amen.” – MNL OL K 28-211-1942-C-15f410. 131. d. Das deutsche Evangelische Generaldekanat an den Honvédminiszter, 1016/1941. Beszterce–Bistritz, den 22. Okt. 1941.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ MNL OL K 28-211-1942-C-15410. 131. d. M. kir. honvédelmi miniszter a M. kir. IX. honvéd hadtest parancsnokságnak. Bp., 1941. dec. 23.

⁸⁹ „A magyar zászló tisztelete és magyar nemzeti imádságban való részvétel a magyar állam iránti hűségnek olyan természetes kifejeződése, amely alól magyar állampolgár nem vonhatja ki magát.” – MNL OL K 28-211-1942-C-15410. 131. d. M. kir. honvédelmi miniszter a IX. hadtest parancsnokának, a miniszter helyett Bély Alajos, 82.557/eln. Sz. 40. 1941. Bp., 1941. dec. 23.

⁹⁰ MNL OL K 28-211-1942-C-15410. 131. d. M. kir. honvédelmi miniszter a magyar kir. miniszterelnöknek. Bp., 1942. jún. 3.; uo. M. Kir. Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága a magyar kir. miniszterelnöknek. Bp., 1942. márc. 10.

Németországban a Biztonság Szolgálat (Sicherheitsdienst, SD) bizalmas jelentései arról tanúskodtak, hogy Berlinben az „ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés országos vezetőjével”, Bély Alajossal sem voltak túlzottan kibékülve, aki abbéli törekvésében, hogy egységesítse az ifjúság véd- és testi felkészítését, a DJ-t vissza akarta helyezni a magyar ifjúság keretei közé. Ezt viszont mind a Volksbund, mind a birodalom egyértelműen németellenes megnyilvánulásnak tekintette.⁹¹

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a felek legfelső szinten igyekeztek a szívéllyességet fenntartani, mely 1943-ban többször is megmutatkozott. 1943 elején Bély Baranya vármegyében tett szemlekorutat a Német Ifjúságnál, ami – akárcsak a németek részéről érzékelt szívéllyesség – a leventeintézményből féltékenységet váltott ki, mert úgy vélte, hogy Bély nem szentelt kellő figyelmet a leventecsapatoknak, s jóval nagyobb érdeklődést mutatott a Volksbund-ifjúság kiképzése iránt. Mindez persze a helyzet szorongásból fakadó félreértelmezése volt, hiszen Bély szemléjének célja csak a jó viszony fenntartása és a tájékozódás volt. Bély Kudriczyval együtt a Volksbund 1943 februárjában a Nemzeti Sportszarnokban rendezett harmadik éves közgyűlésén is részt vett, melynek négyezer fős közönségében az ifjúság is képviseltette magát.⁹²

A leventék országos parancsnoka, Kudriczy István vezérőrnagy Huber Mátyás meghívására 1943. május 1. és 4. között a bácskai DJ körzetében tett látogatást. Nem volt véletlen, hogy a Bácska felé vette az irányt, ugyanis korábban itt volt a legtöbb súrlódás a két szervezet között. A magasrangú vendéget a *Deutsche Zeitung* beszámolója szerint mindenhol nyitottsággal fogadták. Az elmondott beszédekben a magyar és a német ifjúság, valamint a két ország közti baráti kapcsolatokat méltatták, valamint azt, hogy a német ifjak a népükhöz való hűségük mellett a haza iránt is maradéktalan hűséget tanúsítanak. Kudriczy ugyancsak a hűségre helyezte a hangsúlyt, és kiemelte a magyar–német sorsközösséget. Az út során meglátogatta Baját, Vaskutat, Küllődöt, Apatint, Bácsszentivánt, Hódságot, Szivacot, Cservenkát, Újverbászt és Palánkát, s megismerkedett a helyi levente- és DJ-vezetőkkel, a helyi csoportok és lánycsapatok elöljáróival, illetve megbeszélést folytatott a két szervezet további együttműködéséről. A *Deutsche Zeitung* szerint az út végén Kudriczy megállapította, hogy a DJ mind saját, mind pedig a leventeintézménnyel szemben fennálló kötelezettségeinek eleget tesz, és baráti viszonyban él a leventeintézménnyel.⁹³

⁹¹ BAArch R 43 II/1503, 39. Zur Lage der Deutschen Volksgruppe in Ungarn. Meldungen aus dem Reich, 28. Apr. 1941.

⁹² MNL BaML IV.401.a. 116/1943. Baranya vármegye és Pécs szab. kir. város főispánja a m. kir. belügyminiszternek. Pécs, 1943. márc. 5.; PAA R 100 395. Deutsche Gesandtschaft Budapest an das Auswärtige Amt. Bp., 22. Febr. 1943.

⁹³ Generalmajor vitéz Kudriczy besucht als Gast des Landesjugendführers den DJ-Bann Baschka. Deutsche Zeitung, 9. Mai 1943. 3.; Jugend voran 1. (1943) 11. sz. 6.

Az élénk kapcsolattartás az év további részében is folytatódott. 1943 második felében a *Deutsche Zeitung* ismét több cikkben taglalta a levanteintézmény működését, és a DJ-vel fennálló baráti viszonyról, a két szervezet közötti kölcsönös látogatásokról tudósított. A 1943. decemberi országos levante-tornaversenyen a DJ is képviseltette magát, s az odalátogató Bélyi ünnepi beszédében ismét hangsúlyozta a sorsközösséget. A versenyre meghívták a Volksbund nyugat-magyarországi területvezetőjét, Dr. Neun Henriket és a szervezési vezetőt, Nagy Ivort. Bélyi a Német Házban is látogatást tett.⁹⁴

1943. december 14-én Kohler, az Országos Ifjúságvezetőség törzsvezetője Dr. Rathal, a Jogi Osztály vezetőjével látogatást tett a levanték új országos parancsnokánál, Solymossy vezérőrnagynál. A megbeszélésen a német népcsoportnak a „magyar államnéphez” való viszonyát, valamint a DJ és a levanteintézmény együttműködését tűzték napirendre. Solymossy kifejtette, hogy a bécsi népcsoportegyezmény miatt előállt kényszerhelyzetben a két nép viszonya feszültté vált, de beismerte, hogy ha a magyarok önként adták volna meg ezeket a jogosítványokat a németeknek, a helyzet másként alakult volna. Azt is hozzátette azonban, hogy ebben az esetben olyan állapot jött volna létre, amelyet a magyar emberek saját országukban való cselekvési szabadságuk leszűkítéseként értelmeztek volna. Solymossy ezzel magyarázta, hogy bár a két szervezet legfelsőbb vezetése együttműködött egymással, az alsóbb szervekre „egyrészt az államnép vázolt érzékenysége, másrészt egy új szervezet túlérzékenysége következtében” ez már nem volt jellemző. Solymossy azt is helyesen látta, hogy mindkét szervezetnek az lett volna a feladata, hogy az előforduló túlkapásokat kivizsgálja, és a bűnösöket felelősségre vonja. Méltatta Hubert, akivel az együttműködés már csak azért is jól alakult, mert a honvédhadsereg tartalékos tisztjeként bele tudta magát képzelni a magyar nép lelkivilágába. Solymossy mindazonáltal nem rejtette véka alá, hogy a népcsoportegyezményt nem tekinti kőbe véssett kötelezettségvállalásnak, mivel értelemezése szerint a szerződés megkötése Németország számára is inkább az elv miatt volt fontos, mintsem az abban foglaltak tényleges megvalósítása miatt.⁹⁵

Alsóbb szinten viszont még 1944-re sem tűntek el a levanteintézmény, illetve a DJ és a Volksbund közötti konfliktusok. 1944-ben a Wehrmachttal a háta mögött a Volksbund újabb kísérletet tett arra, hogy a levanteintézménnyel való viszonyát a saját érdekei szerint alakítsa. A Basch – miniszterelnökkel folytatott megbeszéléséről készült – feljegyzésében megfogalmazott igények és tervek

⁹⁴ Landesführer der ungarischen Jugend Feldmarschalleutnant Alois v. Bélyi im Deutschen Haus in Oedenburg. *Deutsche Zeitung*, 17. Dezember 1943. 3.

⁹⁵ MNL OLK 28-194-1942-C-20521. 117. d. Másolata 12.369/1942. VII. res. B.M. sz. iktatmányról. Bp., 1942. ápr. 22.; PAAA R 100 400. Abschrift. Aktenvermerk für den Volksgruppenführer Dr. Franz Basch, Bp.; PAAA 100 400. Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt. Bp., 29. Dez. 1943.

között ott szerepelt, hogy a Volksbund jegyzéket kíván összeállítani „azokról a személyekről [leventeparancsnokokról és -oktatókról – V. ZS.], akiknek tevékenysége véleményük szerint súlyos kifogásra adott alkalmat.”⁹⁶ Valószínűleg ennek nyomán Kuneri levente-hadtestparancsnok 1944 nyarán megígérte, hogy a német–magyar viszonyt rontó és javíthatatlan leventéket elhelyezik a német falvakból, s azt is, hogy szeptember 1-je után németellenes személy nem léphet a leventeintézmény szolgálatába német településeken.⁹⁷

A feszült helyzetet mutatta, hogy a leventeintézmény által okozott és elszenvedett állítólagos atrocitásokról egyaránt terjedtek hírek. A Németországba küldött jelentésekből azonban tudható, hogy a Volksbund és a DJ illetékes területi vagy járási szervei, valamint a leventeintézmény és a magyar hatóságok részvételével lezajlott alapos vizsgálatok sok esetben a hírek megalapozatlanságát derítették ki.⁹⁸ 1944 tavaszán Hódságon olyan pletykák keringtek, hogy agyonütötték a leventeoktatót, mire a vizsgálat kimutatta, hogy ilyenről szó sem volt: két Volksbund-tag ugyanis védelmébe vette a harag ösztözübe került oktatót, majd a helyszínről kimenekítve átadták a hadseregnek. Az alaptalan hírek terjedése nyomán – s ez megint csak a feszült helyzetet mutatja – két honvéd rálőtt a segédkezőkre.⁹⁹

Úgy tűnik tehát, hogy a jó viszonyra való kölcsönös törekvés nem halt ki teljesen, s a megszálló alakulatok sem voltak érdekeltek abban, hogy ez megváltozzon. A magyarországi felsőbb SS- és rendőrfőnök (*Höherer SS- und Polizeiführer*) ezért el is rendelte, hogy a megszálló csapatok nem avatkozhatnak bele a leventeintézmény munkájába,¹⁰⁰ és a kérdést a magyar szervekkel együttműködve kívánta rendezni. Erre azért lehetett szükség, mert a DJ tagjai, főleg annak vezetői közül többen a német katonai jelenlétet arra akarták felhasználni, hogy végérvényesen megszabaduljanak ettől a kötöttségtől.

Ezt támasztja alá, hogy a DJ 1944-ben Németország közreműködésével próbálta meg elérni, hogy a DJ tagjait felmentsék a leventekötelezettség és kapcsolódó kiképzés alól. 1944 májusában a német követség a magyar külügyminisztériumhoz fordult ezzel a kéréssel, azt javasolva, hogy a felmentés a nyári szünet vége és október 31. közötti időszakra terjedjen ki. A követség arra hivatkozott, hogy a Fegyveres SS-hez (éppen a német kisebbséghez tartozó férfiak sorozása

⁹⁶ MNL OL K 28-217-1944-C-20441. 139. d. Feljegyzés. Bp., 1944. ápr. 15.

⁹⁷ PAAA R 100 408. Abschrift. Bericht des Gebietsführers Krämer (Geb. Schwäbische Türkei) an den Volksgruppenführer. Fünfkirchen, 19. Jul. 1944.

⁹⁸ PAAA R 100 404. Vermerk. Bp., 3. Apr. 1944.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ BFL IV.1402.a. 166/1944. Winkelmann Höherer SS- und Polizeiführer in Ungarn betr. Verhalten gegenüber ungarischen Dienststellen. Bp., 1944. máj. 27.

zajlott)¹⁰¹ és a Honvédséghez bevonultak nagy száma miatt már csak az egészen fiatal német férfiakra lehet rábízni a DJ keretében szervezett háborús gazdasági tevékenységet. A követség azt is hangsúlyozta, hogy a hazai németiségnek nincs ellenére, hogy a DJ szükség esetén különleges feladatokat (például légvédelem, mezőőrség) is ellásson.¹⁰²

A külügyminisztérium válaszában utalt arra, hogy június 20. és szeptember 1. között a leventefoglalkozások minden évben szünetelnek, s a helyi igények kielégítésére a honvédelmi minisztérium – a mezőgazdasági és az ipari főszekont tekintetbe véve – külön megállapodásokat köt az illetékes központi hivatalokkal. 1944-ben a magas munkaerő-kiesés következtében a honvédelmi miniszter a szünetet szeptember végéig rendelte el, s azt is lehetővé tette, hogy nagyon indokolt esetben még októberben is kihagyják (két alkalommal) a leventeórát az érintettek. A minisztérium a képzés fontossága miatt – különösen háborús időkben – nem kívánt további engedményeket tenni, s a meghosszabbított szünet miatti kiesést is pótolni kellett. Így arra az álláspontra helyezkedett, hogy a német ifjúság részére újabb engedmények nem tehetők, tehát mindenben egy tekintet alá esik a magyar nemzetiségű leventékkel. Külön kiemelte, hogy a magyar ifjak a Honvédséghez történő bevonulás következtében ugyanakkora terhet vállalnak, mint a DJ SS-hez bevonuló tagjai.¹⁰³

A nemzetiségi kérdés súlyának megváltozása a területi visszacsatolások után

A második világháborúig a nemzetiségi kérdés a leventeintézmény számára gyakorlatilag a „németkérdéssel” volt egyenértékű, jóllehet a többi nemzetiség is hangot adott sérelmeinek, melyeket a leventeintézmény általában „hamis” kifogásoknak tekintett, s nem különösebben foglalkozott ezekkel.¹⁰⁴ A területi revízió

¹⁰¹ Márkus Beáta: A német–német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben. Regio 31. (2023) 1. sz. 59–80.; *Uő*: Ungarndeutsche in der Waffen-SS. Ereignisse, Folgen, Rezeption. In: Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek. Hrsg. Beáta Márkus – Ferenc Eiler. Pécs 2023. 67–86.; *Uő*: Sorozások a Waffen-SS-be Nyugat-Magyarországon 1944/1945-ben. Út(elágazások). Magyarország 1944–1945. Szerk. Virányi Péter. Bp. 2022. 271–292.; *Tilkowszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974.

¹⁰² MNL OL K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai (1918–1944) (a továbbiakban: K 63), K 63-1944-71. 471. cs. Deutsche Gesandtschaft Budapest, an das Königlich Ungarische Ministerium der Äußern, J.Nr. A 262. Bp., 29. Mai 1944.

¹⁰³ MNL OL K 63-1944-71-21/7. 471. cs. M. kir. külügyminiszter a budapesti német követségnek. Bp. [1944. júl.]; *uo*. K 63-1944-71. 471. cs. M. kir. honvédelmi miniszter Sztójay Dömének a külügyminisztérium vezetésével megbízott m. kir. miniszterelnöknek, 142.936/el.n.40.e–1944. Bp., 1944. jún. 17.; *uo*. Verbalnote. Das Königlich Ungarische Ministerium des Äußern an die Deutsche Gesandtschaft in Bp., No. 11832/Pol.–1944. 27. Juni 1944.

¹⁰⁴ *Gergely F. – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m. 230., 235.

következtében, elősorban Erdély és a Délvidék visszatérése után a nemzetiségek ügyét többé nem lehetett félvállról venni. E területek integrációjával 1942-re világgossá vált, hogy a nemzetiségi viszonyok, a leventék kulturális szintje és a leventeképzéshez szükséges adottságok meglehetősen eltérőek voltak az addigi körülményekhez képest. A román és a szerb leventéket a honvédelmi miniszter rendelete alapján külön csapatokban kívánták összefogni, s egyelőre csak erkölcsi, hazafias képzésben akarták őket részesíteni, illetve magyar nemzethűsége nevelni; de hosszabb távon a magyar nyelv elsajátíttatására, testnevelésre, egészségnevelésre és a magyar műveltség alapjainak átadására is (levantekönyvtár létesítésére) gondot kívántak fordítani. A többi nemzetiség fiataljait a magyar leventékkel együtt tervezték kiképezni. Közöttük az ifjúsavezetői képzést is szorgalmazni kívánták. Ahol a magyarok kisebbségben voltak, ott számukra külön foglalkozást irányoztak elő.¹⁰⁵

1943-ra – nyilvánvalóan a háborús helyzet alakulása miatt – a honvédelmi miniszter a nemzetiségi leventekiképzést katonai előképzéssé akarta tenni, ami egyúttal azt is eredményezte volna, hogy a magyarosító nemzetnevelés háttérbe szorul. Emiatt 1943 őszén tanulmány készült a nemzetiségek leventekiképzéséről. A németekre és a zsidókra¹⁰⁶ – az őket illető külön intézkedés miatt – nem vonatkozott az újabb szabályozás.¹⁰⁷

A nemzetiségi leventestatisztika készítői a nemzetiségi kérdés „komolyságáról”, területi megoszlásáról, megoldásának módjáról és időbeni sorrendjéről, valamint súlyosságának fokáról igyekeztek gyakorlati képet kapni. Ennek során a magyar településeket a nemzetiségi helyzet „súlyossága” szempontjából négy csoportra osztották:

- a) színmagyar falvak, amelyekben a lakosságnak legalább a 90%-a magyar; itt élt a nemzetiségek 2,1%-a;
- b) nemzetiségi falvak, amelyekben legalább 40% a magyar leventék aránya, számuk húsz vagy annál több; itt a nemzetiség leventeképzése a magyarságra támaszkodva megoldható; itt élt a nemzetiségek 27,6%-a;
- c) nemzetiségi falvak, amelyekben 40%-nál kisebb a magyar leventék aránya, számuk nem éri a 20-t; itt a nemzetiségek aránya átlagosan 38,4% volt;

¹⁰⁵ HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 5. d. 125.191.sz./eln.40.o.-1942, 1781eln. sz./1942. Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter – Nemzetiségek Levente kiképzése. Bp., 1943. aug. 21.

¹⁰⁶ A Levente és a „zsidókérdés” kapcsolatáról lásd *Gergely F. – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m. 203–209.

¹⁰⁷ HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 5. d. 138.428/eln. VIII.Csf.-1943.sz., 2863eln. sz./1942. Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter – Nemzetiségi leventekiképzés átszervezése, miniszter helyett Bély Alajos. Bp., 1943. nov. 19.

- d) nemzetiségi falvak, amelyekben 40%-nál kisebb a magyar leventék aránya, számuk nem éri el a 20-at, ráadásul közlekedés szempontjából elzár-
tak (Máramaros, Szatmár, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Maros-
Torda); itt a nemzetiségek aránya 31,8% volt.¹⁰⁸

Ezen kívül a *b*, *c* és *d* csoportoknál külön alcsoportba sorolták azokat a településeket, ahol „német- és zsidókérdés” is volt, illetve a *c* és *d* csoportokban azokat, ahol a román és szlovák többség mellett a másfelekezetűek aránya legalább 20% volt, vagy olyan települések voltak, ahol az elrománosodottak vagy „eltótosodottak” száma legalább húsz fő volt.¹⁰⁹

A falvakban összesítették a leventeotthonok és a leventecsapatok számát is. Egyelőre nyitva hagyták a kérdést, hogy a nemzetiségek kiképzését a magyarokéval együtt vagy külön valósítsák meg, tisztán magyar és tisztán nemzetiségi, vagy inkább vegyes összetételű szakaszokat (átlagosan harminc fő) állítsanak-e fel; ha alakulnak tisztán nemzetiségi szakaszok, létrehozzanak-e tisztán nemzetiségi csapatokat (átlagosan száz fő) is, vagy ebben az esetben a magyar szakaszokkal keverjék-e őket; minden nemzetiséget azonos megítélés alá vonjanak-e, vagy tegyenek különbséget például az elmagyarosodás foka szerint. Utóbbi kérdés eldöntésénél fontos szempontot jelentett, hogy a nemzetiségi leventék csupán 38,4%-a élt jól megközelíthető településen. A nemzetiségi leventeképzés bővítése mellett a vezetők megbízhatóságának vizsgálatát is célszerűnek tartották.¹¹⁰

A románokat a rutének után a legnehezebben hozzáférhető kisebbségnek ítélték. A szlovákok a felvidéki területek mellett Békésben, Bácskában, Észak-Erdélyben és Budapest környékén, tehát szórványban éltek, leventeintézményben való megszervezésüket – asszimilációs hajlamuknak is köszönhetően – a többi nemzetiséghez képest igen könnyűnek gondolták, hiszen mindenhol érintkeztek a magyarsággal, így a vándoroktatók kiküldése sem jelentett akadályt. A szerbek csaknem kétharmada tartozott az első két csoportba. Bácskában a magyarságot az újonnan betelepített, kellő szerepet így vállalni még nem tudó csángók képviselték, a bunyevácok és a sokácok egy része viszont szerb érzelműnek minősült. A katolikus délszlávok (horvátok, sokácok, bunyevácok, vendek) közül leginkább a horvátok éltek tiszta nemzetiségi községekben is.¹¹¹ Így az ország nemzetiségi sokszínűsége miatt a leventeintézmény szervezetében felmerülő nemzetiségi

¹⁰⁸ HM HIM HL. Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 5. d. 2863eln. sz./1942. 1. sz. melléklet a H.M. 138.428/eln. VIII.Csf.-43.sz. rendelethez. A nemzetiségi leventekiképzés kérdése.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

kérdést nem lehetett általános, minden területre és nemzetiségre kiterjedő irányelvek alapján kezelni, a helyi adottságok figyelembevétele elkerülhetetlen volt.

Nem véletlen, hogy a nemzetiségi leventék ügye még 1944-ben sem került nyugvópontra. A háború vége felé nehéz volt az elvárásrendszerhez való igazodás, illetve a szórványos gyakorlati tapasztalatok alapján finomítani kellett a rendszert. A honvédelmi miniszter 1944 tavaszán irányelveket adott ki erre vonatkozóan. A rendelet szerint a nemzetiségi leventéket a magyar államhoz való hűségére, nem pedig nemzethűségekre kell nevelni (ami rendkívüli változás volt a korábbi elképzeléshez képest), és lehetőleg minél nagyobb részüket, akárcsak a magyarokat, újoncképpé kell tenni. Mindenhol, ahol a nemzethűség és a szakképzettség szempontjából megfelelő leventetiszt állt rendelkezésre, illetve a nemzetiségi lakosság és a leventék hozzáállása nem volt kifejezetten ellenséges, legalább a megbízható leventék számára katonai előképzés bevezetését rendelte el.¹¹²

A leventecsapatok szervezése tekintetében a rendelet kimondta, hogy nemzetiségi vidékeken a magyar és a nemzetiségi leventéket általában együtt kell foglalkoztatni. Így egy helység leventéit életkoruk, iskolázottságuk és lakhelyük szerint kellett csoportosítani, nem pedig nemzetiségük alapján. Lehetőség nyílt viszont a nemzetiség szerinti besorolásra is, amennyiben a magyar leventék száma oly csekély volt, hogy a nemzetiségi környezet és a magyarul rosszul tudó nemzetiségi leventetiszt közelsége magyar öntudatukat veszélyeztette.¹¹³

A katonai előképzésben nem részesülő leventéket csak erkölcsi, hazafias és magyar államhűségekre való nevelésben kellett részesíteni, ennek során a magyar nyelv elsajátíttatására, a magyar államhoz tartozás megindoklására, a magyar állam és a magyar nép megszerettetésére különösen nagy gondot kellett fordítani. Ezzel a felfogással 15–20 évvel korábban a magyarországi németek maradéktalanul megelégedtek volna. A foglalkozásokat ki kellett egészíteni testneveléssel, egészségápolással és a magyar nemzeti műveltség alapelemeinek tanításával. A HM rendelete külön kimondta: „A kiképzés során a nemzetiségi leventékkel nemzetiségi érzületüket tiszteletben tartva, tapintatosan kell bánni.”¹¹⁴ A HM 1944. április 5-én el is rendelte a kiegészítő kerületi leventeparancsnokságoknak, hogy az érintett vidékeken nemzetiségi ifjúságvezetőtőrbort kötelesek felállítani.¹¹⁵

¹¹² HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 5. d. 832eln. sz./1944. M. kir. honvédelmi miniszter a magyar kir. I. honvéd hadtest leventeparancsnokának, 138.520/el.40e.-1943. Bp., 1943. nov. 29.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 5. d. 862eln. sz./1944. Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter – Nemzetiségi leventék ifjúságvezető képzése, 141.751/el.40.k.-1944. Bp., 1944. ápr. 5.

A rendelet kiadása azonban még messze nem jelentette azt, hogy az abban foglalt kívánalmaknak helyi szinten is meg tudtak, illetve meg akartak felelni. A régi megszokásokat nem volt könnyű egyik napról a másikra megváltoztatni. Így Bélynek már egy hónappal később külön utasításban kellett felhívnia a leventetisztek figyelmét arra, hogy több helyen is magyar nyelven végezték a nemzetiség leventék erkölcsi képzését, minek következtében azok abból vajmi keveset értettek. Az utasítás nyomtatékosan elrendelte, hogy az érthetőség érdekében a levente- és az ehhez hasonló oktatást az adott nemzetiség nyelvén kell végezni. Ha nemzetiségi vidékeken a leventecsapatban magyar nemzetiségűek is voltak, nekik az oktatást külön, magyar nyelven kellett biztosítani.¹¹⁶

Ha vontatottan is, de a nemzetiségi kérdés rendezése elért a „végekre” is – számos példa tanúskodik erről. Délvidékről a magyar, a sokác és a szerb leventék jó viszonyáról számoltak be, ahol a nemzetiségi oktatás mellett a magyar nyelvet is egyre nagyobb arányban tudták bevonni a képzésbe, az oktatók beszélték a nem magyar anyanyelvűek nyelvét, s az ünnepeken a nemzetiségi hagyományokat is készségesen gondozták. Így sikerült elérni, hogy a leventék foglalkozásokon való megjelenés 100%-os legyen.¹¹⁷ Hasonló jelentést küldött a szombathelyi III. hadtest is, amelynek területén a horvát és vend nemzetiségekkel sikerült hasonlóan jó kapcsolatot kialakítani, itt is sikeres volt a horvát és vend nyelvű oktatás.¹¹⁸

A román leventék esetében a romániai propagandával is meg kellett küzdeni, amely azt állította, hogy a magyarok kifogytak az igavonó állatokból és az üzemanyagból, így románokkal vontatják az ekét és a boronát, hogy kenyeret tudjanak enni. A vizsgálat során megállapították, hogy ilyesfajta megalázásra sehol sem került sor, s a leventéket teljesen egyenrangúan, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül oktatták, amit állítólag aláírásukkal is igazoltak.¹¹⁹

A kárpátaljai szlovák és ruszin vidékekről küldött jelentés szerint ott is a vonatkozó rendeletek alapján jártak el, s leventeképzésük együtt folyt a magyar leventékével; ha viszont a magyarok kisebbségben voltak, akkor ott külön magyar csoportok létesültek. Megindult a nemzetiségi ifjúságvezetők oktatása is.

¹¹⁶ HM HIM HL Horthy kori területi parancsnokságok, I. hadtest leventeparancsnoksága, 7. d. 1.573.eln.sz./1944. HM-Ihnov – Nemzetiségi vidékeken vallás-erkölcsi oktatások saját anyanyelven való tartása tárgyában, 139.165/el.n.Ihnov-1944. sz. Bp., 1944. máj. 13.

¹¹⁷ MNL OL K 66 Külügyminisztérium, Sajtó- és kulturális osztály (1918–1944) (a továbbiakban: K 66), K 66-1944-III-9. 656. cs. Magyar Királyi 15. Honvéd Kiegészítő Kerületi Levente Parancsnokság a HM 40.e. osztályának, 919/kt-1944. Baja, 1944. jún. 20.

¹¹⁸ MNL OL K 66-1944-III-9. 656. cs. Szombathelyi III. hadtest a HM 40-e. osztályának, táviratmásolat, 1944. júl. 24.

¹¹⁹ MNL OL K 66-1944-III-9. 656. cs. M. kir. belügyminiszter a miniszterelnöknek, 2003. sz. eln. ávk 1944. Másolat. Bp., 1944. márc. 27.

Sérelem és panasz állítólag nem fordult elő. A románok képzése teljesen külön csoportokban történt, számukra is rendeztek ifjúságvezető táborokat. Az illetékes parancsnok szerint ez a rendszer bevált, így a képzést ugyanígy folytatták tovább.¹²⁰ Kassáról hasonló jelentés érkezett.¹²¹

Az ország különböző részeiről bekért jelentések egy, a külföldi sajtóban elhelyezendő, a magyar nemzetiségi leventék képzéséről szóló – nyilván pozitív hangvételű – cikk megírását is szolgálták. A honvédelmi minisztérium a beszámolók összesítése után a külügyminisztériumnak eljuttatott jelentésében kifejtette, hogy a nemzetiségek képzése minden nemzetiség esetében a magyarokéval azonos módon történik, megkülönböztetés nincs. Oktatásukat az anyanyelvüket beszélő leventeparancsnokok végzik. Ahol magyarul is tudnak, a képzés két nyelven folyik. „A szeretetteljes bánásmód azt eredményezte, hogy a nemzetiségi leventék a magyar leventékkel testvéri egyetértésben élnek, és igyekeznek a magyar nyelvet elsajátítani.” Az ünnepségeken gondozták saját kultúrájukat, és saját istentiszteleteiken vettek részt. A nemzetiségi lányok képzésre is hasonló kísérletek történtek.¹²²

Összegzés

A nemzetiségek által lakott vidékeken a leventeintézménynek nem volt nagy tekintélye, mivel magyar nyelvű, magyarosító intézményként tekintettek rá, ami folyamatosan okot adott a vele szembeni bizalmatlanságra. Az ellentétek elsősorban a németek által lakott vidékeken kerültek felszínre, mivel a német identitás- és csoportképzés útjára lépő hazai németiség jelentette a legnagyobb veszélyt a leventeintézmény által is képviselt nemzetstratégiai célokra. A törésvonal még inkább érzékelhetővé vált, amikor a magyarországi német mozgalom elsősorban a leventekorú német ifjúság politikai mobilizálásával kívánta saját közösségépítési elképzeléseit érvényre juttatni.

A kollíziók csak fokozódtak, amikor 1941-ben létrejött a Német Ifjúság (DJ) nevű csoport, a DJ ugyanis fájalta, hogy saját nevelési rendszere ellenére tagjainak továbbra is kötelező a leventeképzés. Bár a két fél egyeztetési nyomán a korábbi rendszeres, a DJ által „brutálisnak” tartott súrlódásoknak egy felső szintű, a DJ autonómiáját elismerő egyezményrel próbáltak véget vetni, a helyi szintű források rávilágítanak arra, hogy ez a megegyezés csak részleges sikert hozott, és a leventevezetők esetleges odafigyelése ellenére sem szűntek meg a nemzetiségi és a magyar leventék közötti nézeteltérések, nyílt konfliktusok. Részben a helyi

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Uo.

¹²² 1944 augusztusában Tihanyban megtartották az 1. ruszin levente- és vezetőképző tanfolyamot, amelyen csak ruszin lányok vettek részt. – Uo.

vezetők döntéseinek „számlájára” írható összetűzések arra utaltak, hogy a német-ségüket nyíltan, sokszor kihívóan felvállaló fiatalok továbbra is a magyarosítás eszközét látták a leventeintézményben. Ennek ellenére természetesen kedvező példákról is be lehetett számolni. A magyar kormányzat a megegyezés ellenére többek között német leventetagozatokkal próbálta az ifjakat a Volksbundtól és a DJ-től elvonni. A leventeintézmény a nemzetiségekkel szemben nagyobb toleranciát csak a területrevíziót követő létszámemelkedés miatt tanúsított. S bár belátta, hogy elsősorban a magyar államhoz való hűséget (és nem a magyarosítást) kell tevékenysége középpontjába állítania, a külön egyezmény miatt a német ifjakra ez az engedmény – az eltérő szabályozás miatt – nem vonatkozott.

A DJ a leventekötelezettséget elutasította, arra hivatkozva, hogy ezt a feladatot saját körben, a leventeintézménynél magasabb színvonalon látná el. Ez persze a szervezési nehézségek miatt kétségbe vonható, annak ellenére is, hogy a leventeintézmény rendszerint nem volt képes jó minőségű képzést nyújtani. A lényeg azonban az, hogy a DJ valójában minden Magyarországhoz vezető szálát el akart szakítani. Lassan már nem maradt semmilyen más kötelék, mint az, hogy a tevékenységét Magyarország területén végzi. Vagyis már nem elégedett meg azzal, hogy lehetővé vált a számára a 6–24 éves korosztály saját elvek szerinti nevelése, a legminimálisabb magyar befolyástól is igyekezett megszabadulni. A leventeintézmény elutasításának viszont nem volt jogalapja, mert a DJ soha nem kapott engedélyt arra, hogy saját keretein belül katonai előképzéssel foglalkozzon, s erre a kapacitásai sem lettek volna elégségesek.

Ebben a helyzetben egyértelműen megmutatkozott a nemzetiszocializmus meghonosításának szándéka és a magyar államhoz való hűség közötti kibékíthetetlen ellentét. A DJ is ennek az ellentmondásnak lett a foglya, hiszen a német népközösséghez tartozás és a faji gondolkodást képviselő, a testi és katonai nevelésről szilárd nézeteket valló, a DJ által támogatott nemzetiszocializmus kizárt mindenféle egyéb etnikai lojalitást, így a magyar érdekekkel való azonosulást is.

THE LEVENTE MOVEMENT AND THE YOUTH OF THE HUNGARIAN GERMAN MINORITY

By Zsolt Vitári

SUMMARY

In interwar Hungary, the Levente movement, which gradually became a state youth movement, training young people aged 12–21 to become pre-military, while at the same time embodying national education and Magyarization aspirations, came into conflict

with non-Hungarian youth. The conflicts arose primarily in the German-inhabited regions, since the German minority in the country, which was assuming German identity and group formation, posed the greatest threat to the national-strategic goals represented by the Levente movement. The fault line became even more apparent when the German movement in Hungary sought to assert its own group-building ideas primarily through the political mobilisation of German youth of Levente age, especially from 1941 onwards, when the establishment of an independent German youth organisation in Hungary, the German Youth (*Deutsche Jugend*), became possible. While presenting these conflicts, the paper also highlights the necessities of cooperation, which determined the relationship between the two organisations and the extent to which the two conflicting aspirations could be reconciled.

Kenyeres István

MEGJEGYZÉSEK A 15. SZÁZAD VÉGI KINCSTARTÓI SZÁMADÁS ÚJ KIADÁSÁRÓL*

Neumann Tibor: Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495). (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2019. 562 oldal

A Neumann Tibor által közzétett forrás a Magyar Királyság későközépkori történetének egyik alapidokumentuma. Mind a terjedelme (335 fólió), mind az abban fellelhető adatmennyiség indokolta, hogy önálló kötetben lásson napvilágot. Természetesen ez a forrás sem volt ismeretlen, sőt tulajdonképpen az egyik legkorábban nyomtatásban megjelentetett korszakbeli iratanyagunk, ugyanis – amint az szintén közismert mediévista körökben – az 1494–1495. évi kincstartói számadást először teljes terjedelmében már több mint két évszázada, 1797-ben Johann Christian Engel közzétette a korszak követelményeinek megfelelően, ami azonban távol áll a jelenlegi tudományos elvárásoktól.¹ Mai szemmel az olvasati hibákon túl a legnagyobb hiányossága, hogy a közlés tudományos apparátus nélkül történt meg. Ezt a 18. századi közlést használták történészeink Neumann művének megjelenéséig, és számos esetben rámutattak a kiadás problémáira, pontatlanságaira. Éppen ezért bír kiemelkedő jelentőséggel a kincstartói számadáskönyv modern újraközlése.

Neumann az egy kódexben fennmaradt számadáskönyvet annak szerkezetét követve közli: lényegében két számadási időszakkal van dolgunk, az első 1494. január 30-tól, azaz Ernuszt Zsigmond kincstartói kinevezése napjától 1495. július 15-ig, a második 1495 július közepétől 1495. december 31-ig tart. Az első rész nyolc fejezetre, részszámadásra tagozódik, a második rész négyre. Ezek közé ékelődik egy *Conventiones*, azaz „Szerződések” című rész, amelyről majd még ejtek szót. A számadás fejezetekre bontása logikus, és követi a forrás eredeti rendjét; a „Szerződések”-et leszámítva a közzéadónak két alfejezetet kellett a szövegkiadás struktúrájához igazodva új alfejezetcímmel ellátnia.² A két – azaz az 1494 feb-

* Az alábbi írás Neumann Tibor *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)* című akadémiai nagydoktori művének nyilvános vitáján (Budapest, 2024. március 20.) elhangzott bírálat szerkesztett, jegyzetelt változata.

¹ *Johann Christian Engel: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer I. Halle 1797. 17–181.*

² Ezek a *Conventiones* és az *Exitus pecuniarum 19. Iulii – 31. Decembris 1495* fejezetek. – *Neumann T.: Registrum i. m. 336., 423.*

ruárja és 1495 júliusa, illetve az 1495 júliusa és decembere közötti – számadási időszak megfelel az adott adóév egyforintos hadiadó elszámolásának. Mint arra Neumann helyesen rámutat, a számadáskönyv készítésének körülményeivel magyarázható annak időszaka és részben szerkezete is: a 23 hónapot magában foglaló számadási időszakot az egyforintos hadiadó logikája szerint oszthatták fel, azaz a két időszakban beszedett hadiadó és az annak terhére tett kifizetések szabták meg a számadás összeállításának fő irányvonalát még akkor is, ha a számadáskönyvbe bekerültek olyan részszaadatok is, amelyek nem a rendek által megajánlott adókból tett kifizetéseket mutatják be. Ezeket az egy bevételtípusból származó bevételeket és kiadásokat tartalmazó részszaadatok szerkesztették át úgy – véli Neumann –, hogy két számadási időszakra bontották és különítették el a bevételi és kiadási oldalakat, majd ezeket e két fő típus szerint szerkeszthették egybe olyanformán, hogy igyekeztek a bevételi és a kiadási oldal főösszegeit egyensúlyba hozni, azaz a két számadási időszak végén összegezték a bevételeket és a kiadásokat, majd mérleget készítettek.³ Neumannal egyetértve én is úgy vélem, hogy a királyi jövedelemcsoportokat kezelő és a hadiadót beszedő kincstári alkalmazottak külön-külön számoltak el részszaadatokban. Ezeket a számadásokat a 16. század közepétől adatolhatóan *registum partialenak*, azaz valóban „részszaadatsnak” hívták, mivel a teljes jövedelemspektrumnak csak egy szeletéről adtak számot.⁴

Külön kell vennünk azonban a kiadási naplókat, azaz a kiadási tételeket napi szinten rögzítő számadásokat, melyeket valóban maga a kincstartó vagy az alkincstartója, tehát nem valamelyik megbízottja vezetett. Ilyen kiadási naplószaadás biztosan készült a Mohács előtti időszakban a kincstartói hivatalban, majd a 16. század közepétől a Magyar Kamaránál vezették ilyen rendben a kiadásokat. (Ez a fajta számadás a mai könyvelésben az idősoros könyvelésnek felelne meg). Az is ismert a 16. század közepétől, hogy a bevételek esetében főkönyvi számlaszerű kimutatásokat vezettek, azaz az egyes bevételtípusokat előre felfektették, majd ezen címszavak („főkönyvi számlák”) alatt időrendben jegyezték fel a bevételeket.⁵

³ Neumann T.: *Registrum* i. m. 18–25., 30–32.

⁴ Kenyeres István: Számadáskönyvek mint a 16–17. századi gazdaságtörténet forrásai. In: Erdélyi évszázadok. A levéltár rejtett kincsei: Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből. Szerk. Rüs–Fogarasi Enikő. Kolozsvár 2019. 29–30.

⁵ Ilyen főkönyvszerű számadásra példa Christoph Armbruster magyar kamarai pénztárnok számadása a Magyar Kamara részére az 1555. évi bevételekről és kiadásokról: „1555. Liber rationum Christophori Armpruster perceptoris pecuniarum ad Cameram Hungaricam praesentatum.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 554 Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 921. II. A 164 főlíó terjedelmű számadásban a pénztárnok mind a bevételeket, mind a kiadásokat főkönyvszerűen vezette be, nyitott egy „számlát” a bevételeknek (pl. Nyitra megye hadiadó-elmaradásai: „Restantiae Comitatus Nitriensis”), majd a főcím alá a befizetési dátumok szerint rögzítette a befolyt összegeket. – Uo. fol. 8r. A kiadásoknál is ezt a rendszert láthatjuk: pl. Pálczán Péter volt budai bíró nevére „számlát” nyitottak, jelezve, hogy a volt budai bíró évi províziója 300 Ft: „Provisio Petri Palchan

Ehhez hasonló bevételiszámadás-összesítés készülhetett akár Mohács előtt is, ilyen azonban nem őrződött meg a középkorból; de azt tudjuk, hogy a bevételekről is számot kellett adnia a kincstartónak, és ez a főkönyvszerű számadás tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak. A kincstartói kiadási naplókából ugyanakkor fennmaradt egy 1525-ből és egy másik 1526-ból⁶, ehhez hasonlók a Neumann által közölt kincstári számadáskönyv *exitus pecuniarum* megnevezésű részszámadásai.⁷

Neumann részletes kodikológiai leírást is ad az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK) őrzött, 335 fólió terjedelmű számadáskönyvről, korábbi és jelenlegi jelzeteiről.⁸ A kötet sorsáról sajnos keveset tudunk, az biztos, hogy ismeretlen időpontban a bécsi császári könyvtárba került, a 18. században legalábbis már itt katalogizálták, és korábbi *possessor*-bejegyzések nem találhatók a példányon. A kódex 1932-ben a velencei egyezmény alapján jutott el az OSZK-ba. Sajnos arról semmilyen információt nem kapunk, hogy hogyan került be a kötet a császári könyvtárba, ami azért is érdekes lenne, mert a kötet provenienciája segíthetne annak kiderítésében, hogy kinek a példánya lehetett, és honnan, melyik családtól, levéltárból kerülhetett a bécsi udvarba.

A kötet biztosan tisztázati példány, amelynek alapszövege egy írnotól származik, aki a szöveg tisztázása során számos másolási hibát vétett. Neumann szerint ennek az írnotknak a személye nem azonosítható be, bár maradtak fenn az írnotk írásával egyező iratok Ernuszt kincstartói működéséhez kapcsolódóan. A margiális, az utólagos összegzések, kiegészítések, korrekciók egyértelműen eltérő kezekről származnak. A számítási hibák ellenőrzését például biztosan egy másik kéz végezte, amelynek írása Neumann szerint megegyezik Vémeri Zsigmond leleszi prépostéval vagy az ő írnotkéval. Mivel Vémeri dolgozott a kincstartóságon Ernuszt előtt is, majd Ernuszt megbízásából, később pedig ő követte Ernusztot a kincstartóságban, Neumann szerint a korrekciókat Vémeri Ernuszt beosztottjaként végezhetette el.⁹ A mi szempontunkból érdekes, hogy a számadásokat valaki hivatalból ellenőrizte. Ez valamifajta belső ellenőrzési funkció meglétére utal,

alias iudicis Budensis flor. 300”, majd a cím alatt bevezették a Pálczánnak adott összegeket 1555 áprilisa és decembere között. – Uo. fol. 90r. A főkönyvi számlaszerű számlavezetést igazolja, hogy több nyitott számla alá nem történt bevezetés, ezt főként a bevételeknél tapasztaljuk.

⁶ Az 1525. évi számadás jelzete: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Cod. Lat. 394.; MNL OL Diplomatikai Fényképtár (DF) 252 489. Kiadását lásd *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadáskönyve 1525. január 12. – június 16. Történelmi Tár 22. (1877) 45–236. Az 1526. évi számadás jelzete: MNL OL Diplomatikai Levéltár (DL) 24 405. Kiadását lásd *Johann Christian Engel*: Monumenta Ungrica. Bécs 1809. 187–236. Legújabb elemzésüket lásd *Kenyeres István*: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt. Századok 156. (2022) 247–253.

⁷ A két kincstartói kiadási naplószerű rész: Exitus pecuniarum 28. Iulii 1494 – 14. Iulii 1495, Exitus pecuniarum 19. Iulii – 31. Decembris 1495. – *Neumann T.*: Registrum i. m. 187–252., 423–451.

⁸ Uo. 25–27.

⁹ Uo. 28–29.

ami már a – belső ellenőrzési rendszert és a kamarai számvevőségeket is létrehozó – kora újkori állam működésének előképét jelenti.¹⁰

Forráskiadásnál mindig fontos figyelembe venni a szövegkiadási elveket is. A számadáskönyv humanista kézírással készült tisztázot, így különösebb olvasási, átírási nehézségek nem adódhattak. A filológiai javítások rendszere világos, a jegyzet nélküli átírási megoldások (például -ci, -ti, w – u) szintén elfogadott szövegkiadási gyakorlatnak tekinthetők. Teljesen egyet lehet érteni Neumann azon eljárásával, hogy a számadáskönyvben eredetileg római számokkal feltüntetett összegeket a sorok végén szereplő összegzések esetében arab számokra írta át, mely nagymértékben megkönnyíti a forrás felhasználását. Egyébként római számokkal írt kimutatásokkal a 16. század közepéig találkozunk, ekkor tért át az arab számok használatára a magyarországi pénzügyigazgatás, így ettől kezdve jóval kevesebb számolási hibával találkozunk, mivel a római számok összeadása, kivonása az arab számokéval szemben jóval bonyolultabb volt, és sok hibalehetőséget hordozott magával.

A főszöveg kiadása ugyan nem jelenthetett paleográfiai, filológiai kihívást, a kommentárok vagy tartalmi jegyzetek elkészítése már nagyon sok munkát igényelt. A kiadás során valamennyi (3143) tétel egyedi sorsszámot kapott. Neumann lényegében mindegyikhez fűz valamilyen kommentárt, filológiai megjegyzéseit az adott tétel sorszámaival elkülönítve teszi meg. Ezek a kommentárok igyekeznek megvilágítani az egyes tételek mögött meghúzódó gazdasági, politikai vagy katonai eseményeket. Fontos kiemelni, hogy Neumann az egyes, egymáshoz tartalmilag kapcsolódó tételek közötti kapcsolatot is megteremti, ami azért is fontos, mert esetenként akár több száz tétellel arrébb találjuk meg ezeket a korrelációkat a forrásban. Neumann helyesen mutat rá arra, hogy az eddigi felhasználásoknál, amikor egy-egy tételt kiragadva, az abban szereplő információt a kontextus ismeretének hiányában értelmezték, téves következtetésre is juthattak. A kommentárok készítésénél Neumann hatalmas munkát végzett: beazonosított személyeket, birtokokat, eseményeket, helyenként kisebb lexikonszócikknek is beillő szövegek születtek ennek során, s mindezeket számos belső, a számadáskönyvre utaló, szakirodalmi, valamint hazai és külföldi levéltári hivatkozással látta el. A szövegkiadás legjelentősebb szerzői teljesítménye a jegyzetek színvonalas elkészítése volt. A kötethez Neumann alapos hely- és névmutatót, külön tárgymutatót, valamint több függelék is készített: az első kettő itinerárium, II. Ulászló, illetve Ernuszt kincstartó 1494–1496 közötti tartózkodási helyeinek jegyzéke. Ernuszt

¹⁰ A kora újkori állam ellenőrzési rendszeréhez lásd *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet.) 138–142.; *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45. (2003) 61–92.

itineráriuma azért is érdekes, mert számos olyan forrást gyűjt egybe, ami a kincstartó tevékenységére vonatkozik a számadáskönyvön kívül.

Neumann alaposan vizsgálta az 1496. évi országgyűlés eseményeit. Ernuszt már az országgyűlés kezdete előtt lemondott a kincstartóságról, az ellene indult vizsgálatról szóló döntés pedig az országgyűlés berekesztését követően, a kirob-bant elégedetlenségek és zavargások hatására július közepén született meg. Mivel a kincstartói számadásokat augusztus elején már felülvizsgálta az erre kijelölt bizottság, a volt kincstartónak és apparátusának két-három hét állt rendelkezésére az elszámolás elkészítésére.¹¹ Ezzel a rekonstrukcióval egyet lehet érteni, és jól megmagyarázza, hogy a fennmaradt számadáskötet miért ilyen ad hoc jellegű, és semmiképpen sem tekinthető olyan zárszámadásnak, amelyben a bevételeket és a kiadásokat teljesen elkülönítve, mérleggel kiegészítve készítették el.

Egyetértek Neumann megállapításával, miszerint a számadás készítésének fő célja a rendek által megajánlott hadiadó elszámolása volt, ezért is igazodik a 23 hónapnyi időszakot lefedő *registrum* a hadiadó beszédésének időszakához. A számadáskönyv ugyanakkor magában foglal egyértelműen uralkodói jövedelmekből tett kifizetéseket is, ami Neumann szerint azért történhetett így, mivel az egyes elszámolások, amelyek alapján a számadást összeállították, vegyesen tartalmaztak hadiadóból és uralkodói jövedelmekből befolyó és azokból kifizetett katonai jellegű kiadásokat, és ezek nehezen voltak szétválaszthatók.¹² Ezt még az-zal egészíthetjük ki, hogy az uralkodó és a kincstartó oldaláról is érdek fűződött ahhoz, hogy bemutassák, nem csak a rendek által megajánlott adókból fizettek katonai költségeket. Annál is inkább, mivel a hadiadóból egyértelműen udvartartási kiadásokat is finanszíroztak, s ezzel a technikával akár azt is remélhették, hogy elejét vehetik a rendek esetleges ezirányú kifogásainak.

Neumann szerint a kincstartó bevételtípusonként számolhatott el az uralkodó vagy a királyi tanács előtt. Így feltehetőleg több önálló számadást, kimutatást is készítettek, amelyekben az adott jövedelemtípusról és azokból történt kiadásokról számoltak el, ezek pedig az egyes jövedelembeszédők, dikátorok, bányakamaraispánok és más hivatalnokok által készített és a kincstartónak benyújtott számadásokon alapulhattak. A kincstartói számadást ilyenekből állíthatták össze, szétválasztva a bevételeket és a kiadásokat. Ez különösen a Neumann által „adóutalványok” megnevezés alatt kiadott számadások esetében igaz, hiszen ezek az egyes megyei adószedők által helyben, utalványra kifizetett összegek elszámolását tartalmazzák, tehát olyan összegeket, amelyek soha nem kerültek a kincstartóhoz, hanem helyben lettek elkölve. Az Ernuszt-kötetbe bevezetett

¹¹ Neumann T.: *Registrum* i. m. 8–18.

¹² Uo. 22–23.

egyik számadás önálló létét, vezetését viszont joggal feltételezhetjük, mégpedig a kiadási naplókét, amelyek az uralkodó parancsára az udvarban tett kifizetéseket – ezek egyaránt lehettek udvartartási, államigazgatási és katonai kiadások is – naponta tartalmazzák. Ezek a napok Neumann szerint elsősorban a könyvelés, azaz a kiadási naplóba bevezetés dátumát jelentik, véleményem szerint itt inkább a kiadásról szóló döntés, illetve a kiadásról szóló nyugta beérkezésének napjáról van szó. Hogy ezek a kiadási naplók hogyan nézhetek ki, arra az 1525-ből és 1526-ból fennmaradt kincstartói kiadási naplók szolgálhatnak analógiaként. Hozzá kell tenni, hogy az 1542-ből ismert magyar kamarai számadás is ilyen szerkezetű.¹³ Párhuzamként említhetjük Zsigmond lengyel herceg budai számadását, ami egy ugyanilyen kiadási napló.¹⁴ Természetesen a számadásvezetés kultúrája, technikája az 1490-es évektől az 1520-as, illetve az 1540-es évekig sokat fejlődhetett, de az Ernuszt-féle kiadási napló technikailag megegyezik az előbb említett későbbi forrásokéval. Természetesen nemcsak ilyen számadásokat vezethettek a kincstartó hivatalában, hanem például kereskedőktől felvett hitelekéről és azok törlesztéséről készült jegyzékeket is, ezeket hívták *registrum mercatorum*nak. A megnevezését az 1525. évi kincstartói kiadási naplóból ismerjük¹⁵, nem véletlen, hogy az udvari beszállítók jegyzékére vagy inkább jegyzékeire, számadásaira az Ernuszt-kötet is több helyen utal. Az egyes kiadási típusokról is vezethettek önálló jegyzéket, például a palotások járandóságairól vagy a borvételről.

Van az Ernuszt-számadásban egy tartalmilag nagyon eltérő, két részből álló jegyzék, amelyet Neumann *Conventiones* címmel közöl. Az első fele a budai, illetve a pozsonyi és soproni harmincadok bérbeadásáról, a második fele a főméltóságok, így a nádor, az erdélyi vajda, a horvát bán, a temesi ispán és a déli végvidék további bánjai, valamint a nándorfehérvári udvarbíró járandóságairól tájékoztat.¹⁶ Ez utóbbi véleményem szerint valójában egyfajta kiadási utasításként vagy kézikönyvként, modern kifejezéssel élve egyfajta „állami költségvetési kiadási előirányzatként” értelmezhető, annyi kiegészítéssel, hogy maradhattak ki bőven belőle méltóságok és katonai tisztviselők is. Az ilyen költségvetési kiadási jegyzékeket a 16. század első harmadától bizonyíthatóan *status erogationum*oknak nevezték.¹⁷ Hogy miért másol-

¹³ Az 1525. és 1526. évi kincstartói kiadási naplókra lásd 6. jegyz. Az 1542. évi magyar kamarai számadás kiadását és elemzését lásd *Ember Győző*: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. Levéltári Közlemények 61. (1990) 63–143.

¹⁴ *Dívéky Adorján*: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai 1500–1502, 1505. (Magyar Történelmi Tár 26.) Bp. 1914.

¹⁵ Az 1525. évi számadás többször is említi, lásd pl. „Eodem die David Judeo Budensi, pro rebus ab eodem ad facta Regie Maiestatis in credenciam levatis, prout in registro mercatorum habetur, soluti sunt fl. CCCII. d. VII.” – *Fraknoi V.*: II. Lajos i. m. 98.

¹⁶ *Neumann T.*: Registrum i. m. 336–343.

¹⁷ Az első ilyen megnevezésű jegyzék 1531-ből maradt fenn: „Status erogationum ex proventibus Hungaricis faciendarum 1531.” – Österreichisches Staatsarchiv [Osztrák Állami Levéltár], Finanz- und

tak be harmincadbérleti megállapodásokat és kifizetési jegyzékeket, nem tudjuk. Utóbbival a szándékuk leginkább az lehetett, hogy bemutassák a rendeknek, milyen rendszeres katonai kiadásokat kell az uralkodónak évente fixen eszközölnie, márpedig itt a legjelentősebb katonai tisztviselők fizetéseit találjuk, amelyekben benne foglaltattak az általuk tartott katonaság költségei is. A harmincadbérletek szerepeltetésére azonban nem találunk érdemi magyarázatot, ezek egyrészt nyilván a hitelállományt bővítették, hiszen mindkét esetben hitel fejében történő bérletről volt szó, másrészt ezekről mint kizárólagos uralkodói bevételekről nem kellett a rendek felé elszámolni. Így ennek a két fóliónak (220r–222r) a bemásolására valójában tévedésből, figyelmetlenségből kerülhetett sor (ezt erősítheti, hogy a *status erogationum* szövegrészt nem folytatólagosan, hanem egy üres verzó oldal, a 222v után másolták be a 223r-val kezdődően).

Az egyes tételek értelmezése kapcsán Neumann felvetései meggondolandók, véleményem szerint a számadás eltérő szerkezete és a különböző számadások kompilációi miatt az egyes tételek értelmezése valóban nagy összpontosítást igényel, és ez igaz a kiadási naplókra is, amelyekbe jól felismerhetően más tételeket is beleillesztettek, ezeknél mindig figyelni kell a tényleges kiadás és a könyvelés eltérő időpontjára.

A megyei adószedési jegyzékek visszatérő eleme sok esetben a behajtatlan adók feltüntetése. Neumann szerint ez nem bizonyítja az adószedés alacsony hatékonyságát, okai inkább az utalványozási rendszerben keresendők. A 16. század második felétől nagy számban fennmaradt kamarai számadások esetében viszont jól látszik, hogy az adókat nem sikerült mindig és mindenhol megfelelő hatékonysággal beszedni abban az időszakban, amikor a megyei földesurak már nem számíthattak semmilyen összegre a hadiadóból, s ez igaz a török által nem sújtott, békésebb területekre is. Az adófizetés ugyanis sem akkor, sem ma nem erőssége országunknak. Az Ernuszt-féle kötetben szereplő megyei adóelengedések jelentős része mögött – igazat adva Neumannnak – a megyei birtokos főuraknak feltehetőleg hitelek fejében átengedett adókat látjuk, de nagyon sok az adóelengedés is. És talán itt látszik az Ernuszt-számadás egyik fő hiányossága, azaz a hitelek kérdése, ezeket ugyanis egy helyes könyvelési rendszerben a bevételek között szerepeltették volna, míg az ezekre utalványozott kiadásokat – hivatkozással a hitel törlesztésére – a kiadások között kellene megtalálnunk. Hogy ez nem így van, az nem biztos, hogy Ernuszt hibája volt, a hitelek ilyenformán történő könyvelésére a 16. század második feléig kellett várni.

Fontos megállapítása Neumannnak, hogy a számadás nem terjed ki az uralkodó valamennyi bevételeire (például a harmincadok, az erdélyi huszad, a

Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA FHKA) Vermischte Ungarische Gegenstände 48. fol. 209r–211v.; ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer 2. Konv. 1545. fol. 116r–118v.

bányakamarák, a sókamarák, az ötvenedadó, a szabad királyi városok cenzusa esetében csak töredékbevételekkel találkozhatunk), a királyi rendes jövedelmek csak esetenként kerültek a számadásba, főként akkor, ha az abból származó bevételeket a hadi adóból származókkal együtt költötték el, ezekben az esetekben nem nagyon lehetett a királyi rendes jövedelmeket leválasztani a számadás rendszeréről, így kényszerűségeiből benne maradhattak. Igaz, ezek a tételek arra is szolgálhattak, hogy a rendek számára bemutassák, az uralkodó a rendes jövedelmeiből is költ katonai kiadásokra, nemcsak a hadiadóból. Ami a kiadási tételek hiányait illeti, valóban feltűnő a királyi udvar egyes kiadási tételeinek hiánya, így például az építkezésekre vagy a királyi várak erősítésére fordított összegeké. Lehet, hogy a két kiadási naplóból kihúztak tételeket a másoláskor, bár erre sincs bizonyítékunk, hiszen ezekben a naplókban valóban mindenféle udvartartási kiadási költségről olvashatunk (például palotások fizetése, borvétele), amelyekre a rendek mondhatták volna, hogy azok fedezésére nem a hadiadó szolgál. Én inkább arra gyanakszom, hogy ezeket a kiadási naplókat egy az egyben bemásolták, és legfeljebb még hozzátettek tételeket, mintsem elvettek volna belőlük. Ez természetesen nem módosítja Neumann azon megfigyelését, hogy a kiadások sem lehetnek teljes körűek.

Neumann szerint az 1496. évi események különlegesek abból a szempontból, hogy a nemesség ekkor érte el először, hogy valamilyen befolyást szerezzen, ha nem is az uralkodói jövedelmek beszedésére és elköltésére, de legalább ezek ellenőrzésére, utat mutatva a Jagelló-kor vége felé megválasztott rendi kincstartókkal fémjelzett időszak felé. Mivel először történt a rendek nyomására egyfajta elszámoltatási kísérlet a rendi hatáskörbe tartozó, azaz tőlük függő, rendkívüli királyi jövedelmek beszedésének és kifizetésének ellenőrzésére, ez magyarázatul szolgál a kincstartói számadás számos hibájára, esetlenségére. Így azt is joggal feltételezhetjük, osztva Neumann megállapítását, hogy korábban ilyen jellegű összesített kincstartói számadás nem is készülhetett. Azzal is egyetérthetünk, hogy ez indította el a rendeket saját kincstartók választására az 1510-es, 1520-as években, akik szintén készítettek elszámolást a rendek felé.¹⁸ Koraiújkorásként teszem hozzá, hogy ilyen jellegű rendi ellenőrzésre Mohács után kevés példát találunk, ami a Habsburgok erőteljesebb pénzügyigazgatási politikájával, a rendes és rendkívüli jövedelmek beszedésének uralkodói hatáskörbe való visszavételével,

¹⁸ *György Bónis*: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I.* Red. Dániel Csatári – László Katus – Ágnes Rozsnyói. Bp. 1965. 83–103.; *C. Tóth Norbert*: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Weisz Boglárka. Bp. 2016. 83–116.

a rendek kiszorításával magyarázható.¹⁹ Ismerünk ugyanakkor ilyen elszámolásokat a rendek időszakos előtörésének időszakából, a 17. század első harmadából: az 1635–1638. évi hadiadóról és félharmincadról ugyanis fennmaradt az országgyűlés számára ellenőrzésre bemutatott számadás.²⁰

Neumann szerint a számadás alapján nem tartható az a felfogás, miszerint II. Ulászló alatt Mátyás korához képest hanyagabbul intézték az ország pénzügyeit. Azzal is egyet lehet érteni, hogy a számadásban szereplő összegeket nem lehet alapul venni az uralkodói jövedelmek egészének megállapításához. Magam az 1525–1526. évi kincstartói számadásokra, kiadási naplókra és más forrásokra alapozva hasonló megállapításra jutottam, a Jagelló-uralkodók és pénzügyigazgatási szakembereik valószínűleg nem voltak hanyagabbak vagy korruptabbak a korábbi időszakokhoz képest, az adószedés, a királyi rendes és rendkívüli jövedelmek kezelése, beszedése és kifizetése sokkal hatékonyabbnak tűnik a korábbi feltevésekhez képest.²¹ Annak, hogy a Jagellók állandó pénzzavarral küszködtek, elsődleges oka a katonai költségek hihetetlen mértékben történő növekedése volt, ami a korszak általános jellemzőjeként valamennyi európai hatalmat súlyosan érintett, és terelt az eladósodás felé.²²

Hogy sikkasztott-e Ernuszt vagy sem, a forrás alapján nehezen dönthető el. Kétségtől a legvitatottabb tételek azok, amelyekkel a kincstartó kiigazította a mérleget. Véleményem szerint is a leginkább megkérdőjelezhető tétel egy 1495. évi 29 625 forint értékű kifizetés a kincstartó felé az általa személyesen adott hitelek és az általa másoktól felvett kölcsönök törlesztésére.²³ Ezeket a hiteleket a bevételi oldalon egyáltalán nem könyvelték el, hanem az az évi mérleg végéhez illesztették, azzal a megjegyzéssel, hogy a mutatkozó 19 625 forint hiányt a kincstartó magánvagyonából és hitelekből fedezte.²⁴ Így joggal merülhetett fel, hogy a következő évben miért vett fel a kincstartó 10 000 forinttal többet a hadiadóból saját hitelei törlesztésére. Neumann ezt azzal igyekszik magyarázni, hogy az 1495. évi számadásban a bevételeket számítási hibából több mint 12 300 forinttal magasabb összegben állapították meg, így ahhoz, hogy egyensúlyba kerüljön az összebevétel és összkiadás, a kincstartó számára kifizetendő összeget is

¹⁹ Kenyeres I.: I. Ferdinánd i. m. 61–92.

²⁰ Kenyeres István: A félharmincad 1635–1638-ban. In: Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp. 2013. 567–590.

²¹ Kenyeres I.: A Magyar Királyság i. m. 237–276.

²² Kenyeres István: A fískális-katonai állam kezdetei Európában a 16. század első felében. Századok 155. (2021) 761–782.

²³ Neumann T.: Registrum i. m. 430. (2944)

²⁴ Uo. 335. (2024)

megemelték 10 000 forinttal.²⁵ Kétségkívül megfontolandó érvelés, azonban én nem vagyok abban biztos, hogy ez így is történt, de találgatásokba én sem bocsátkoznék. A két tétel összege ugyanis nem egyezik, inkább lehetett véletlen vagy tudatos elírás, vagy egy olyan hiteltranzakció a 10 000 forint pluszkifizetés mögött, ami nem a két számadási évből származott.

A magam részéről későbbi kincstári számadásoknál is tapasztaltam, hogy ha a mérlegeknél mínusz szerepelt, a hiányt befizetéssel, általában hitelekkel orvosták, tehát ez a könyvelési és zárszámadási gyakorlat a 16. század közepén nem volt ismeretlen. Az Ernuszt-számadás mindkét számadási évet deficittel zárja, az elsőnél – mint említettem – a tekintélyes hiányt (29 625 forint) Ernuszt elvileg maga fedezte, az 1495. évi 2250 forint hiányt pedig a nádor és a vránai perjel által nyújtott hitellel.²⁶ Úgy tűnik, ez bevett gyakorlat lehetett. Ugyanakkor könyveléstechnikailag valóban kifogásolható, hogy a hitelek nem vették be a bevételek közé. Bonfini 400 000, Tubero 280 000 forint összeget említ, amelyen a kincstartó megvásárolhatta szabadságát.²⁷ Mivel jogilag csak a hiányt lehetett követelni a kincstartón, így ezek az összegek biztosan túlzók, tévesek, a 400 000 és a 280 000 helyett inkább a 40 000 és a 28 000 forint hihető. Csak gondolat kísérlatként vetem fel, hogy az inkriminált 40 000 forint körüli összeg összejöhett a 29 000 forintos megkérdőjelezhető hitelviszafizetésből és a bevételi oldalon hiányzó, azaz nem lekönyvelt 12 000 forintos bevételi hiányból, a 28 000 forint pedig a 29 000-es tételhez áll közel. Mivel a számadást felülvizsgálók jelentése nem maradt ránk, sőt a királyi döntés részletei sem ismertek, továbbra is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk azzal kapcsolatban, hogy – amennyiben e számadás alapján állapították meg a kincstartó sikkasztását – mely tételek lehettek kifogások tárgyai. Mindenesetre egyetértek Neumannal abban, hogy nem lehet a kincstartó felelősségét a forrás alapján egyértelműen megállapítani, hacsak abban nem, hogy az általa benyújtott számadás számítási hibákat tartalmazott, és – a kortársak szerint is – zavaros volt.²⁸ Fontosabb érv, hogy az általa nyújtott hitelek nem követhetők nyomon benne, így ezek megkérdőjelezhetőek voltak a korszak gyakorlata szerint is. Neumann is felveti, hogy a Szapolyai István nádor 1499. évi végrendeletében szereplő, az uralkodóval (és a rendekkel) szemben fennálló 20 000 forintos hitel elengedése is hasonló okokból történhetett, mint a kincstartó kvázi megbírságolása, azzal a különbséggel, hogy a nádor politikai helyzete révén sokkal erősebb pozícióban tárgyalhatott, mint a bukott kincstartó.²⁹

²⁵ Uo. 46.

²⁶ Uo. 451. (3143)

²⁷ Uo. 15.

²⁸ Uo. 45-46.

²⁹ Uo. 17.

Végül a kétségkívül alapos és hihetetlen apparátust megmozgató munka kapcsán néhány olyan hiányosságról teszek említést, amelyek a munka lényegi eredményeit nem érintik, de orvoslásuk elősegítette volna a mű jobb felhasználhatóságát és szélesebb kontextusba emelését. Kora újkori gazdaságtörténettel, pénzügyigazgatással foglalkozóként elsősorban azt hiányoltam, hogy Neumann nem tett kísérletet a számadáskönyv makroanalízisére, a főbb bevételi és kiadási típusok összegzésére, történeti statisztikai elemzésére. Ezért a kutatók továbbra is Ember Győző – még Engel kiadására alapozott – történeti statisztikai vizsgálatára kénytelenek támaszkodni, ami azért is problémás, mert Ember jónéhány tételt félreértelmezett. Véleményem szerint az Országos Levéltár néhai főigazgatójának e publikációjára, amely az Ernuszt-féle számadás mindmáig egyetlen történeti statisztikai elemzése,³⁰ illetet volna valahol a bevezetőben utalni. Szintén hiányoltam, hogy a szerző a már említett másik két, 1525-ből és 1526-ból fennmaradt kincstartói számadást sem tárgyalta.³¹ Bár lehetne érvelni azzal, hogy ezek harminc évvel később keletkezett források, véleményem szerint mindenképpen érdemes lett volna analógiaként legalább utalni ezekre, ugyanis mint fentebb jeleztem, ezek kiadási naplók, így hasonlítanak az Ernuszt-féle számadás vonatkozó részleteire. Összességében azonban hangsúlyoznom kell, hogy Neumann Tibor munkája kiemelkedő szakmai teljesítmény, a Jagelló-kor kutatásának alapműve, olyan munka, amelyre évtizedek múlva is joggal fognak hivatkozni.

Az Ernuszt-féle számadás az első ismert kincstári számadásunk, egyúttal a 16. századi kamarai számadások előképeként is értelmezhető. A számadás elsöre kaotikusnak tűnik, de „van benne rendszer”, visszafejthetők egy sokkal szofisztikáltabb számadási struktúra elemei. Az 1525-ből és 1526-ból fennmaradt kincstartói, valamint az 1540-es évektől fennmaradt kamarai számadásaink – mint azt már említettem – sok tekintetben emlékeztetnek az Ernuszt-számadásra. Az egyszerű könyvelésen alapuló számadás gyakorlata ugyanis a kora újkorban végig fennmaradt, így az ebben az időszakban készült számadások belső logikájuk és könyvelési rendszerük révén sok segítséget nyújtanak a hasonló későközépkori források értelmezéséhez, feldolgozásához. Az Ernuszt-számadás tekintélyes terjedelme ellenére hiányos képet nyújt a korabeli kincstári jövedelmekről, mégis, a későbbi számadások tanulságára alapozva lehetőséget kínál a benne rejlő adatok makro- és mikroökonómiai szintű elemzésére, amelyre, reméljük előbb-utóbb többen is vállalkozni fognak.

³⁰ *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadása 1555–1562. Századok 116. (1982) 512–514., 524–525. Megjegyzem, hogy a Johann Christian Engel-féle kiadásnak az MNL OL Könyvtárában őrzött példányából nyomon lehet követni Ember munkamódszerét, ugyanis minden egyes tételnél lapszéli ceruzás jegyzettel jelölte, hogy mely tételt milyen kategóriában vett figyelembe.

³¹ Lásd 6. jegyz.

CZÖVEK ISTVÁN (1946–2024)

2021. november 18-án, 75. születésnapja alkalmából nyújtottuk át Czövek Istvánnak a Magyar Történelmi Társulat (MTT) kiadásában megjelent őt köszöntő és előtte tisztelgő tanulmánykötetet. Az MTT Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tagozata és a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézete által szervezett ünnepi kötetbemutatón a 75 éves professzort méltató kollégák kiemelték, hogy rajongásig szerette a szakmáját, és élethivatásának tekintette hallgatói történelmi ismereteinek fejlesztését, színvonalas történelemszemléletének kialakítását. A tudományosság volt legfőbb értékrendje mind kutatóként, mind oktatóként. Oktatói munkáját a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanáraként és másodállásban a Miskolci Egyetem Történelem Intézetének professzoraként, mindkét intézmény meghatározó tudósegéniségeként rendkívül energikusan végezte. Nagy munkabírásu, erős akaratú, szigorú ember hírében állt, de keménysége oktatói következetességgel párosult. Sokat lehetett tanulni tőle: ismereteket, módszertant, emberi tartást, kitartást és állóképességet. Jó példákat látott maga előtt a Kossuth Lajos Tudományegyetem orosz–történelem szakos hallgatójaként, s azokat követve maga is remek tanárrá vált.

Czövek István a születésnapjára rendezvényen – tőle szokatlan módon – meghatottan reflektált a méltatásokra. Jelenlévő kollégáinak, tanítványainak és tisztelőinek elmesélte történészi pályája kezdetét: harmadéves egyetemista volt, mikor Niederhauser professzor azt javasolta, hogy írjon recenziót a *Századokba* az 1967-ben orosz nyelven megjelent C. P. Agajan főszerkesztésében készült, Örményország történetét feldolgozó összefoglaló munkáról. Számára Niederhauser Emil akadémikus volt az etalon, aki hatalmas tudásával, a nyelvek iránti legendás fogékonyságával, nemzetközi elismertségével az utánpótlás kinevelésére is nagy gondot fordított. Iskolát teremtett, pártfogolta, bátorította tanítványait. Az ő inspirációjára kapcsolódott be Czövek István is Kelet-Európa történetének kutatásába, és az ő szakmai vezetésével szerezte tudományos fokozatait.

Bölcsészdoktori disszertációjában azt vizsgálta, milyen képet közvetítettek az Osztrák–Magyar Monarchia szláv nemzetiségeiről a korabeli orosz sajtótermékek. Ennek a forrástípusnak a használata akkoriban újdonságként hatott. A későbbiekben kutatói érdeklődése az irányítúként szolgáló Niederhauser Emiléhez hasonlóan rendkívüli változatosságot mutatott, hiszen a hatalmi politikák szövevényes játszmái, a birodalmi keretek közé vetett 19. századi Magyarország helyzete és lehetőségei, az első világháború előtt a robbanásig feszülő nemzeti vagy nemzetiségi konfliktusok mind megtalálhatóak a tematikájában.

Az 1980-as években moszkvai tanulmányútjai alkalmával lehetősége nyílt forrásfeltáró kutatásokat végezni az Állami Levéltárban, többek között a III. Ügyosztály iratanyagában. Ezeket az értékes információkat jegyzetfüzeteibe másolva hozhatta haza. Sajtótermékeket is tanulmányozott ezen utak során az orosz birodalmi gondolkodás rekonstruálásának céljából. Vizsgálta, hogy az 1860-as, 1870-es évek meghatározó eseményei (mint például az osztrák–magyar kiegyezés, a porosz–francia háború, a három császár szövetsége vagy a kettős szövetség) hogyan tükröződtek az oroszországi társadalom különböző rétegeinek gondolkodásmódjában, hogyan hatottak annak fejlődésére, továbbá milyen mértékben befolyásolta a mind bátrabban megnyilvánuló közvélemény a II. Sándor cár által képviselt, dinasztikus elveken nyugvó orosz külpolitikát. A vizsgált újságokról készült titkosrendőrségi jelentések információi újabb elemzési lehetőséget nyújtottak. Az így kirajzolandó kép további pontosításához olyan dokumentumokat (leveleket, naplókat) is felhasznált, amelyek nem a publikálás szándékával születtek, nem a nyilvánosság számára készültek. A memoáriródalom hozzáférhető köteteit szintén felhasználta. Czövek István munkásságának egyik nívója, hogy korabeli forrásokkal bizonyította a politikai közvélemény megosztottságát, megcáfolva ezzel azt az általános vélekedést, amely azt az autokrácia miatt egységesnek tartotta.

Magyarországon a rendszerváltozás után nem volt divatos Oroszország történetével foglalkozni. Czövek Istvánt ez azonban nem tántorította el koncepciózan kijelölt kutatási irányaitól. Nagy számban publikált tanulmányaiban és önálló köteteiben nyomatékosította, hogy az aktuálpolitikai helyzet ellenére Oroszország a 18. század óta meghatározó szereppel bír Európában, és nem hagyható figyelmen kívül az európai folyamatok megértését célzó vizsgálatok során. Kismonográfiát írt A. M. Gorcsakovról, II. Sándor cár külügyminiszteréről, aki a „hosszú 19. századi” orosz történelem egyik meghatározó politikusának tekinthető, hiszen évtizedeken át volt a cári birodalom politikaformáló személyisége. Czövek István – osztva nagyra becsült tanítómesterének véleményét – határozottan vallotta, hogy a személyiséget nem lehet kiiktatni a történelemből. II. Sándor cáron és Gorcsakovon kívül az állami élet nagy egyéniségeiről és liberális gondolkodókról is készített alapos, mélyreható elemzéseket orosz, német és angol nyelven is. Kutatási eredményeiről rendszeresen beszámolt nemzetközi és hazai konferenciákon.

Vendégprofesszori meghívásoknak eleget téve külföldön is tanított, valamint a DAAD-ösztöndíj, az OTKA-pályázat keretében levéltári kutatásokat végzett Majna-Frankfurtban és a bonni Külügyi Levéltár Russland fondjaiban. Nemcsak az úgynevezett Katkov-dossziét tanulmányozta, de II. Sándor orosz cár és I. Vilmos német császár levelezését is, amely a kettős szövetség megkötése

előtti politikai és gazdasági viszonyokról nyújtott információkat Oroszország és Németország vonatkozásában. Számos tanulmányának szolgált témájául a német és az orosz közvélemény komparációja.

Tele volt még tervekkel, nagyívű és nagy terjedelmű munkákon dolgozott, köztük saját memoárján. Tiszteletre méltó, sok évtizedes tudományos, tudományszervezői és oktatói életútja váratlanul, tragikus hirtelenséggel zárult le. Professzor úr, hatalmas az űr, amit hagyta magad után! A Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézetének kollektívája, tanítványaid, barátaid fájdalommal és mély megrendüléssel búcsúznak Tőled. Emlékedet, munkásságodat megőrizzük.

Zsoldos Ildikó

Ottokar aus der Gaal

STÁJER RÍMES KRÓNIKA

Részletek

Fordította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja

Bagi Dániel

(Arpadiana 11.)

ELKH BTK, Bp. 2023. 410 oldal

A magyar történetírásban aligha tartozik a legismertebb személyek közé a 13. századi énekmondó, Wachtelsack Péter, Kőszegi Iván mulattatója, pedig családja emlékét még a 19. században is dúló őrizte Kőszeg határában. A középfelnémet nyelven alkotó szerző – akinek csupán egyetlen, *Wachtelmäre* címen ismert költeménye maradt fenn – nemcsak a Kőszegieket, hanem III. Andrást is szolgálta, a jelek szerint azonban követként, s nem énekmondóként: 1291 nyarán ő kézbesítette a magyar uralkodó hadüzenetét I. (Habsburg) Albert osztrák hercegnek. Wachtelsack Péter nem volt történelemformáló egyéniség, működése azonban világosan bizonyítja, hogy a Kőszegiek udvarában értő közönségre talált a határ másik oldalán virágzó német nyelvű udvari irodalom. Azonban alig tudnánk minderről valamit, ha Wachtelsack Péter emlékeztét nem tartja fenn egy jóval híresebb kollégája, a stájerországi Gaal szülötte, Ottokar aus der Gaal monumentális műve, a *Stájer rímes krónika*, s ha a középfelnémet nyelven írt történeti munka magyar vonatkozású részeit nem bocsátja a hazai kutatás rendelkezésére azok magyar fordítója, Bagi Dániel.

A *Stájer rímes krónika* a 13. századi Közép-Európa történetének egyik legbőbeszédűbb, s mint a fordítás egyértelművé teszi, legizgalmasabb forrása. A hosszú ideig csak a politikátörténetre összpontosító hazai kutatás úgy tekintett a műre, mint amelynek adatait már a 19. században kiaknázza a történetírás, ez azonban távolról sem igaz. A magyar történelem rekonstrukcióját segítő, közel 24 ezer sornyi szöveg – azaz a teljes krónika 25%-ának – lefordítása és a szemelvények történeti hitelének értékelése egyike volt a hazai középkorkutatás régi adósságainak. Bár a magyar érdeklődők Vízkelety András és Valaczkai László szemelvényes fordításainak köszönhetően már ismerhetik az osztrák–magyar határon lezajlott 1264. évi esküvői ünnepség – és az azt kísérő nevezetes botrány –, valamint a második morvamezei csata (1278) szerzőnk által megénekelte verzióját, mégis jellemző, hogy a III. András koronázási esküjét érintő, gyakran hivatkozott, de sosem szó szerint idézett részletnek korábban nem volt magyar fordítása, ahogy számos egyéb epizódnak sem. E hiány pótlására vállalkozott az az NKFIH-pályázat, amelynek a fordítás terhére magára vállaló germanista, Radek Tünde is résztvevője volt; az ő váratlan és fájdalmasan korai halála (2017) miatt azonban a feladat elvégzése a projekt vezető kutatójára, Bagi Dánielre, illetve a szövegek kiválogatásában és a fordításban is közreműködő Orsós Juliannára maradt. Munkájuk eredményét, amely az Árpád-kori történelem tárgykörében született monográfiákat és kézikönyveket megjelentető *Arpadiana* sorozat 11. köteteként látott napvilágot, a fordítók Radek Tünde emlékének ajánlották.

A fordítás szövegét Bagi Dániel rendkívül tanulságos és mintaszerű bevezetője előzi meg, amelyből nemcsak a szerzőt és művét ismerhetjük meg, hanem a krónikából minduntalan előtetsző társadalmi és szellemi miliőt is, amely a munkát alkalmassá teszi a mentalistástörténeti vizsgálatok számára. Ottokar közege és reménybeli közönsége ugyanis maga a stájer nemesi társadalom volt, amelynek hűséget és becsületet középpontba állító értékvilága, szokásjogi és politikai intézményei folyamatosan ott lüktetnek a krónika monumentális szövegeiben. Minden bizonnyal ez az enciklopédikus jelleg ösztönözte a művet elsőként kiadó Hi-

eronymus Pezt, hogy a krónikát Tacitus *Germaniájához* hasonlítsa, s egy helyen maga Bagi Dániel is úgy fogalmaz, hogy a munka valódi főszereplői a stájer és osztrák nemesek. E közeg tagjai örömmel hallgatták a saját és őseik hőstetteiről (és kevésbé hősi cselekedeteiről) szóló – néha vaskos tréfákat, máskor finom iróniát sem nélkülöző – elbeszéléseket, amelyeket Ottokár személyében egy saját soraikból származó hivatásos mulattató tolmácsolt számukra. A költő hűbérurai, a Liechtensteini család körében nagy hagyományai voltak a népnyelvű irodalom művelésének: a stájerországi magyar uralom idején is érdemeket szerző Ulrich von Liechtenstein az egyik első középfelnémet nyelvű epikus mű, a *Frauendienst* szerzőjeként is ismert. (Ő látható a kötet hátsó borítóján.) Az említett munka természetesen hatással volt Ottokár vérbő, népnyelvű elbeszélésére is, amely maga sem szorítható be a krónikairodalom szűkre szabott műfaji keretei közé.

A stájer nemesség szórakoztatásának szándéka mellett könnyen kitapinthatók Ottokár politikai szimpátiái is. Ebből a szempontból Bagi Dániel bevezetőjéből két fő motívumot ismerhetünk meg. Az egyik az elárvult országé: Ausztria és Stájerország a Babenberg-ház kihalása (1246) után évtizedes vetélkedés tárgya lett, amely a régió nagyformátumú uralkodói, IV. Béla magyar és II. Ottokár cseh királyok szembenállását eredményezte, s végül elhozta az új dinasztia, a Habsburgok felemelkedését. A másik motívum a fejedelemsyilkosságoké, amelyre az szolgálat magyarázatul, hogy a régió számára stabilitást hozó, és a stájer szerző által különösen nagyra becsült és megsirattott I. (Habsburg) Albert maga is merénylet áldozata lett (1308).

A hazai történetírásban gyakran emlegették a szerző magyarokkal szembeni ellenszenvét, Bagi Dániel bevezetője és a forrásrészletek bővebb kontextusa azonban árnyalja az említett ellenérzésekre vonatkozó benyomásokat. Ottokár egyik eszménye ugyanis a lovaghoz méltó udvarias viselkedés, amelynek nemcsak a céljaikat gyakran fondorlattal elérő magyarok, hanem más népek, így a csehek és az olaszok sem tudnak megfelelni, hiszen nemegyszer ők is a hűség és becsület fogalmai által fémjelzett normarendszer áthágásával jutnak érdemtelen előnyökhöz. Mindez a korábbtól eltérő fénytörésben láttatja azt a hírhedt 1264. évi esetet, amikor IV. Béla és kísérete közvetlenül a lovagi torna előtt elhagyta fia, Béla herceg II. Ottokár cseh király által rendezett esküvőjének helyszínét. Bagi Dániel szerint a stájer szerző itt nem elsősorban a magyarok bárdolatlanságán köszörüli a nyelvét – bár a vendégek valós ütközetnek vélték a csataimitációt –, hanem a sértést hangsúlyozza, amit a vendéglátónak a hirtelen távozás miatt kellett elszenvednie. Jellemző, hogy a máskor ellenséggként leírt magyar nemességé elismerő szavakat kap, amikor tanúbizonyságot tesz a lovagi harcmódban való jártasságáról (és nem utolsósorban a Habsburgok céljaiért harcol): a dümkruti csatában vitézkedő magyar urak „olyan erővel és ügyességgel cikáztak ide-oda a harcban, mintha csak Franciaországban tanulták volna ki a bajjívást.” (159.) A magyarokhoz fűződő szoros – igaz, általában ellenséges – viszony lenyomatai a krónikában olvasható magyar nyelvű szórványok is (*fusto mingele* = fussatok mind el, *höchsten uramen*).

A krónika csata- és ostromleírásait korábban is idézte a kutatás, az új fordítás tovább gyarapítja a hadtörténeti vonatkozású epizódok sorát. A szerző által képviselt lovagi ideálok nem írták felül Ottokár tényleges harci tapasztalatait vagy másodkézből származó értesüléseit. Különösen a várostromok leírása esetében találkozunk vérfagyasztó naturalizmussal (például Habsburg Albert Kőszegiek elleni, nyugat-magyarországi hadjárata esetében), melyekben az író az erődtímenyekbe zsúfolódó nők és gyermekek szomorú sorsát sem hallgatja el.

Kétségtelen azonban, hogy Ottokár aus der Gaal beszámolóit nem ok nélkül töltik el gyanakvással azokat, akik a krónika híradásait az eseménytörténet rekonstrukciójára akarják felhasználni. Szerzőnk különösen hadilábon áll a kronológiával, s a pontosságot gyakran áldozza fel a dramaturgia oltárán: Béla herceg már emlegetett esküvőjét például három évvel korábbra, 1261-re helyezi, s még életben lévő, a lakodalmon is részt vevő személyként írja le

II. Ottokár apását – IV. Béla vejét –, Rosztizsláv macsóí herceget. Annál izgalmasabb, amikor Ottokár szavahihetőnek bizonyul: különösen jól értesültnek tűnik például az 1270. évi királytalálkozó – véleményem szerint távolról sem sablonos – előadásakor, amelynek egyes részleteit cseh és magyar források is megerősítik. Hasonlóan hitelesnek tűnik az 1291. évi osztrák–magyar béketárgyalások már-már túlzottan is részletekbe menő és hosszadalmas leírása, vagy éppen a magyar korona elvesztésének és megtalálásának hazai krónikákkal részben egybehangzó története. Tanulságos adalék a sztyeppei harcosok állhatatosságáról az a máshol nem olvasható beszámoló, amely szerint a dürnkruti csata előtt a magyarországi kunok egyik csoportja felajánlotta szolgálatait II. Ottokárnak, ám a katonák a zsold kifizetése után a határvidéket rabolva titokban távoztak a cseh király seregéből, s mivel már hozzájutottak a zsákmányhoz, a csatában sem vettek részt.

Bagi Dániel nyomán azonban hangsúlyozni kell, hogy a mű kétségtelenül igencsak megbízhatatlan történeti forrás. Soha nem okoz azonban csalódást azoknak, akik a kor mentalitására kíváncsiak, mivel kifogyhatatlan tárháza a 13. századi nemesi társadalom eszméire és eszményeire, jogi gondolkodására és hadviselésére vonatkozó adatoknak. Sajnálhatjuk, hogy Kőszegi Iván énekmondója, Peter Wachtelsack nem hagyott hátra olyan elbeszélést a 13. század második felének Magyar Királyságáról, mint Ottokar aus der Gaal Stájerország és Ausztria történetéről. Ami azonban a Bagi Dániel lendületes, könnyen befogadható fordításában közzétett krónikában Magyarországról olvasható, az nem kis mértékben kárpótolja az Árpád-kor utolsó évtizedeit és a 14. század első éveit alaposabban megismerni vágyó olvasót, aki egy különösen szép kiállítású, gazdag jegyzetanyaggal és mutatóval ellátott, gondosan szerkesztett kötetet vehet kézbe.

Bácsatyai Dániel

Szabados János

DIE KARRIERE DES DEUTSCHEN RENEGATEN HANS CASPAR IN OFEN (1627–1660) IM POLITISCHEN UND KULTURELLEN KONTEXT

(Fontes rerum Austriacarum, II. Abteilung: Diplomataria et Acta 100.)

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2023. 408 oldal

Az Osztrák Tudományos Akadémia neves, forráskiadásokat közzétevő sorozata, a *Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta* 2023-ban jutott el a 100. kötetéig. A sorozat számos olyan kiadványt tartalmaz, amely a közös történelem miatt a magyar olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. Nincs ez másképpen a 100. kötet esetében sem, amely egy 2019-ben a Szegedi Tudományegyetemen megvédett doktori disszertáció könyvváltozata. Szabados János dolgozata több tekintetben is rendhagyó: a főszöveghez német nyelvű forráskorpusz csatlakozik, és maga a főszöveg is német nyelven készült. A disszertáció tárgyát egy Budán működő renegát tolmács, Hüszein csausz, a Bécsben született Alexander Fischer, fedőnevén Hans Caspar 1627 és 1660 közötti működése, az általa írt kémjelentések elemzése és közzététele képezte. Az utóbbi két évtizedben az Habsburg–oszmán diplomáciai érintkezések iránti érdeklődés mind a nemzetközi, mind pedig a hazai történettudományban örvendatosan megnőtt, ráadásul az új megközelítéseket alkalmazó diplomáciatörténet (ideértve a hírszerzés/kémkedés történetét is) ugyancsak új eredményekre jutott. Ebbe a vonulatba illeszkedik Szabados János munkája,

amely a Papp Sándor körül kiformalódott szegedi műhely és az Arno Strohmeier nevével fémjelzett salzburgi–bécsi kutatócsoport együttműködésének látványos terméke.

A munka okkal kapott helyet a *Diplomataria et Acta* sorozatban, a kötet hangsúlyos részét képezi ugyanis Hans Caspar 79, több levéltárból összegyűjtött, megfelelő tudományos apparátussal ellátott, 1640–1659 közötti évekből fennmaradt kémjelentése. A kötet első része a renegát budai tolmács-kém alakjának megfajtására vállalkozik. A helyes értelmezés érdekében a szerző számba veszi a Habsburg–oszmán diplomáciai érintkezések rendszerét, bemutatja a magyar nyelvű szakirodalomban (Hiller István, Kerekes Dóra) is jól ismert Titkos Levelezők (*Geheime Korrespondenz*) intézményét, illetve igyekszik a jelentésekből kiszűrhető adatokat egy-egy képpé rendezni, és a dolgozat hőseit mint embert az olvasóhoz közelebb hozni. A kötet tartalmának befogadását nyolc, függelékben közölt táblázat is segíti. Az első az 1624 és 1658 között működő titkos levelezők és kémek névsorát, a második Hans Caspar jelentéseinek listáját tartalmazza; a harmadik a kémkedésben tevékeny budai tolmácsok, a negyedik a német származású renegátok adattárát; az ötödik a Hans Caspar által kapott járandóságokat gyűjti egybe; az utolsó három függelék három grafikon, amelyek közül az első kettő a kémjelentések címezettjeiről és azok arányáról, valamint a Hans Casparhoz intézett utasítások származásáról ad áttekintést; az utolsó grafikon pedig a jelentések időbeli megoszlására vonatkozik. A kötetet irodalomjegyzék, személy- és helynévmutató zárja.

A kötet több szempontból is jól illeszkedik az előbb említett nemzetközi és hazai kutatási trendekhez. Szabados János munkájában újraértelmezi az 1624-ben felállított Titkos Levelezők intézményét, amelyet a korábbi kutatás elsősorban mint hírszerző hálózatot mutatott be. A hálózat elsődleges célja – a szerző véleménye szerint – a Konstantinápoly és Bécs közötti gyors levélközvetítés volt, jöllehet a levélközvetítők egy része kémként is működött, és rendszeres jelentésekkel látta el a Haditanácsot. Az egyes jelenségek értelmezése érdekében a szerző három csoportra osztotta a levélközvetítésben és hírszerzésben közreműködő Habsburg-megbízottakat: 1) levélközvetítő (*Briefbeförderer*), 2) csak hírszerzéssel foglalkozó kém (*Spion*), 3) levélközvetítő kém (*briefbeförderer Spion*). Utóbbiakat két alcsoportra bontotta: időnként leveleket szállító kémekre és időnként bizalmas jelentést író levélközvetítőkre. Ez a cizellált csoportosítás megkönnyíti a rendelkezésre álló, sokszor töredékes információk értelmezését. Ezt a csoportosítást azért is tudom könnyen elfogadni, mert a Habsburg–oszmán diplomáciai kapcsolatok törzsanyagát őrző Türkei I. állag (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv) lajstromozási munkálatai közben hasonló kép alakult ki bennem a Titkos Levelezőkről. Ennek kapcsán bizonyos tekintetben még a szerzőnél is visszafogottabb vagyok, és a kémek csoportját is tovább osztanám kémekre és információárusokra; hiszen az utóbbi csoport tagjai az általuk birtokolt információkat annyi félnek adták tovább, ahányan azért hajlandóak voltak fizetni. Talán nem véletlen, hogy Hans Caspar pályája utolsó szakaszában erdélyi szolgálatban is állt.

A munka azért is fontos, mert Hans Caspar személyén keresztül a szerző egy eddig kevésbé ismert, roppant nehezen megragadható csoportot, a budai pasa környezetében dolgozó tolmácsokét hozza közelebb az olvasókhoz, jöllehet a bécsi születésű renegátot bizonyos tekintetben egyedi esetnek tekinti. A budai renegát tolmács személyiségét és pályáját a szerző a „transzkultúra” Wolfgang Welsch által megalkotott fogalomkörének felhasználásával, valamint a velenicei–oszmán kapcsolatok példáján Natalie Rothman által bevezetett „transzimperiális alattvaló” fogalmán keresztül értelmezi. A két fogalomrendszer, illetve a patrónus–kliens fogalmak szembesítése a Hans Casparról rendelkezésre álló adatokkal lehetőséget ad a sokszor töredékes információk elrendezésére és értelmezésére. Az említett értelmezések használata annak ellenére is szerencsés döntés, hogy a szerző nem látja indokoltnak Hans Caspar esetében a „transzimperiális alattvaló” fogalom alkalmazását, ugyanakkor – e kategóriák révén – hangsúlyozni tudja a transzkulturális miliő személyiségformáló szerepét.

Mindenképpen meg kell említeni, hogy a kötetben olvasható forrásszövegek a forráskiadás minden kívánalmának megfelelnek, jóllehet Hans Caspar kézírása és mondatszerkesztése nem csekély kihívást hordoz magában. A levelek többsége a már említett Türkei I. állagból származik, de kiegészítő források, illetve a feltárt jelentések értelmezése érdekében a szerző kiterjedt levéltári kutatásokat folytatott számos cseh, magyar, osztrák és szlovák levéltárban és kéziratárban. A közölt jelentések lehetőséget adnak a budai oszmán világ és a budai pasa környezetének mélyebb megismerésére, továbbá annak vizsgálatára, hogy milyen szerepet játszott Buda a Bécs és Isztambul közötti diplomáciai érintkezésben.

A sok dicséret mellett megfér némi kritika is. A terjedelmes lábjegyzetek, a szakirodalom teljesskörű felvonultatása helyett talán jobb lett volna azok ponderált idézése az érdemi darabokra koncentrálva, illetve a lábjegyzetekben olvasható magyarázatok korlátok közé szorítása. A főszöveg legalább egyharmadában találhatunk olyan oldalakat, amelyeknek a felét vagy még nagyobb részét lábjegyzet foglalja el. Akármennyire is megélné a utóbbi évtizedben az érdeklődés a Habsburg–oszmán kapcsolatok iránt, ennyi érdemleges irodalom azért nem keletkezett. Néhány konkrét észrevételt is tennék: a 36. oldalon helyesen szerepel, hogy 1610 után a Haditanács irányította a keleti diplomáciát, de pontatlan a 72. jegyzet megjegyzése, hogy a 16. században a Titkos Tanács intézte volna azt. Az utóbbi minden fontos külügyi döntést véleményezett, de a követekkel való napi kapcsolattartás a 16. században a Birodalmi Kancellária feladata volt, jóllehet a Haditanács oszmán diplomáciai ügyekre gyakorolt befolyása a megmaradt levéltári anyag tanúsága szerint folyamatosan nőtt. Továbbá nem tartom szerencsésnek azt a következtetlenséget, hogy a forrásjegyzékben a magyar közgyűjtemények a német nevükön szerepelnek első helyen és csak utána magyarul; kevéssel feljebb a szlovák közgyűjtemény esetében első helyen a szlovák név áll, mögötte a magyar verzió következik, és hiányzik a német fordítás; a cseh levéltár megnevezése ugyanakkor csehül árválkodik. E megjegyzések azonban nem vonnak le a kötet értékéből. A munka recepcióját elősegítheti a hazai tudományos életben, hogy a kötet digitális változata a kiadó honlapjáról ingyen letölthető.

Fazekas István

MARADOK HOLTIG HÍV TESTVÉRED...

A Zathureczkyek családi levelezése, 1850–1884

Sajtó alá rendezte: Szőcsné Gazda Enikő

Székelly Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy 2022. 696 oldal

Vaskos levelezéskötet látott napvilágot 2022-ben a Székelly Nemzeti Múzeum gondozásában. Azon túl, hogy egy egodokumentumokat magába foglaló forráskiadvány izgalmas olvasmány lehet a történelem iránt kevésbé érdeklődők számára is, indokoltta tette a közlést az is, hogy a múzeum társalapítója, Cserey Jánosné Zathureczky Emília és családja 1850 és 1884 közötti levelezését veheti kezébe a nagyközönség Szőcsné Gazda Enikő, a múzeum munkatársa értő szerkesztésében.

A levelek zömének eredetije a Zathureczkyek Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Osztályán őrzött családi levéltárában, míg a többi a Székelly Nemzeti Múzeumban található. Jelen kötetben nem a családi levelezés teljes anyaga, hanem egy válogatás látott napvilágot, amely döntően egy nemzedék, nevezetesen Zathureczky Emília és 11 testvére kapcsolatrendszerét, a családtagok egymáshoz való viszonyát és mindennapi életét mutatja be.

Az olvasóban ugyanakkor könnyen támadhat olyan érzés, hogy a levelek évkörének kiválasztása – a kezdő évszám 1850, a záró 1884 – önkényes módon történt. A szerkesztő indoka, hogy miért éppen 1850-nel kezdődik a levelek sora („ekkortól kezdett rendszeressé válni a családtagok írott kommunikációja” [9.]) kissé szubjektívnek hat, hiszen 1850 erős cezúra a köztörténetet tekintve is: ez az év az abszolút uralom kezdete. A záró évszám kiválasztásának érve még szubjektívebb: e szerint a Székely Nemzeti Múzeum társalapítója, Vasady Nagy Gyula halála után a múzeum új őre, Nagy Géza munkába állása indokolja a zárást. A recenzens mindkét esetben érez némi bizonytalanságot: a terjedelmi korlátok kényszere miatt meg kellett adni két, a közölhető levelek számát korlátozó évszámot. Ha kevesebb is a releváns források száma 1850 előtt, mint után, ez a 19. század utolsó évtizedeiről aligha mondható el. Hasonló rendezésvl húzódhat meg a kötet törzsanyagát alkotó 250 levél kiválasztásának háttérében is. Ez nem bírálat, csupán jelzés, hogy egy-egy forráskötet szerkesztői sajátos döntésekre kényszerülnek (jelen sorok írója mintegy két évtizede hasonló módon válogatott ki épp száz levelet Deák Ferenctől).

A kötet szakszerű bevezetője alapos eligazítást nyújt az olvasónak a Zathureczky családról, főleg a 12 testvéréről, akiknek levelei a forrásközlés gerincét teszik ki. Mivel a szövevényes családi kapcsolatrendszer útvesztőiben a kötetet buzgón lapozó olvasó is csak idővel tájékozódhat magabiztosan, külön dicséret illeti a szerkesztőt a bevezető azon része miatt, ahol röviden összefoglalja a 12 testvér életrajzát, jelezve a megismerés korlátait is, hiszen a szakirodalom, illetve a források segítségével nem minden életutat lehetett úgy rekonstruálni, hogy azok ne legyenek töredékesek. Bár a bevezető vállaltan nem törekszik az egodokumentumokkal kapcsolatos szakmai alapvetésekre, némiképp hiányolom például Kövér György vagy Gyáni Gábor néhány (többek között a közelmúltban) megjelent, e témát taglaló írásának említését.

A szerkesztők munkája nyomán áttekinthetővé válik a testvérek (és mások) között feszülő kapcsolati háló bonyolult szövedéke. Itt említendő, hogy figyelembe véve a családtagokat sújtó csapások láncolatát, a 19. századot övező hamis nosztalgia, miszerint „régén minden jobb volt”, ízzé-porrá zúzódik a kötet lapjain. Súlyos, sőt halálos családi drámák sora tárul elénk: balul sikerült házasságokról, feszült viszonyokról, öngyilkosságról, betegségekről, gyerekhalálról, anyagi nehézségekről, sőt amerikai párbajban életét veszítő családtagról is olvashatunk. Mintha egy Jókai-regény alakjainak drámái sorakoznának fel előttünk.

A múzeumalapító Zathureczky Emília sorsa különösen fájdalmas. Szerelmi házasságra vágyott, de kéréjét, egy osztrák gróft a család kikosarazta. A művelt és okos lányt egy vidéki birtokoshoz, a dzsentris jellemvonásokkal terhelt Cserey Jánoshoz adták feleségül, aki – nem példátlan módon – képtelennek bizonyult megbirkózni a jobbágyfelszabadítás utáni viszonyokkal. A családi gazdaság nehézségei így felesége vállára neheztek úgy, hogy közben hét gyermeket hozott a világra. Magánéleti drámája egészen megrendítő: mindegyik gyermekét túlélte. Hárman kisgyerekként haltak meg, ketten öngyilkosok lettek, egyikük egy számára balul végződő amerikai párbaj nyomán vesztette életét, az utolsó pedig hallásproblémákkal és hátgerincgondokkal küszködött, mígnem édesanyja az ő koporsóját is a temetőbe kísérte. Zathureczky Emiliát talán magánéletének e csapásai is ösztönözték arra, hogy szerepet vállaljon a Székely Nemzeti Múzeum alapításában. E folyamatba is betekintést nyerhet az olvasó, annak dacára, hogy tőle alig maradtak fenn levelek, hiszen – ahogy a kötet szerkesztője jelzi – alighanem megsemmisítette magánlevelezése javát.

Az abszolutizmus rendszere is megjelenik a kötet hasábjain, ám elsősorban nem az elnyomásra, hanem a korszak gazdasági problémáira nyerhet rálátást az olvasó. Mindez nem meglepő egy, a jobbágyfelszabadítás rendezetlensége révén némiképp talajvesztett nemesi família esetében. Az első levél ugyanakkor az 1848–1849. évi szerepvállalásáért tömlőccel sújtott ifjabb Zathureczky István levele édesapjához, amelyben elítéltetéséről számol be. A kufsteini

fogolylét is feltárul az olvasó szeme előtt, már amennyire a cenzúrázott levelek tartalma azt megengedi. Aligha kétséges, legfeljebb az ajtó résén betekintve pásztázhatja az érdeklődő szem a fogság valós viszonyait. Itt jegyzendő meg, nem hat túl szerencsésen, hogy az első közel húsz levél legtöbbje másodközlés, bár dilemmáját a szerkesztő korrekt módon jelzi: a kronologikus sorrend nem hagyott számára más lehetőséget, ha csorbíthatatlanul akarta az 1850. évtől a családi levélkorpusz legérdekesebb részét bemutatni.

Ami a jelzett gazdasági problémákat illeti, 1857-ben Zathureczky Károly testvéréhez, Istvánhoz a horvátországi Pakrácból írt levelében hosszan esetelte az általa tapasztalt gazdasági viszonyokat, majd az árvizek miatti aggodalmában következőképp fogalmazott: „Nálunk a borzasztó esőzések által okozta nagy árvizek oly súlyos, oly nagy károkat szülnek, mit nagy fájdalommal értem meg kedves leveledből, különösen oly sok igyekezet, fáradság és remény semmivé tétetődött... Jövőre nézve is aggaszt a mi vidékünk, áltáljában Erdély nagyobb részének sorsa, mert ezen árvízi jelenségek már koronkéntiek lettek, és oly nagy mértékben mutatják magokat, hogy borzadva kell gondoljak [rá], mi lesz még jövőben, nehogy megmívelt földjeink örökös árak által semmit érővé tevődjenek, réteink csak homokpontokká.” (157–158.) Az 1858-ban Milánóból Szentiványiné Zathureczky Máriaához címzett levelében az előző évtől tapasztalható gazdasági recesszió negatív hatásaira utalt. Szentiványiné Zathureczky Mária pedig egy 1859-ben Kisnyújtódon keltezett, épp Károlyhoz intézett levelében sorolt fel súlyos károkat: „Amíg Előparakon voltunk, 7 hét alatt öt hétig folyvást esett, tett is kárt eleget mindnyájunknak a víz, mind a szénába[n], mind a gabonába[n], most foly nagyobbán az aratás, szalma elég [van], de szeme nincs a gabonának, kivált a rozsnak, egyáltalába[n] egy a legroszszabb gazdasági éveknak ez év.” (266.).

A forradalom és szabadságharc utáni megtorlások tetten érhetők az említett fivér, a később végül saját életét kioltó Zathureczky Károly kapcsán is. A katonaként szolgáló fiatalembert a parancs távoli országokba szólította, így messzi tájakról, főleg Itáliáról kaphat képet az olvasó egyéni benyomások nyomán. Mindezt segíti, hogy a fiatal katona a tollat is magabiztosan forgatta, beszámolói elevenen hatnak, magával ragadóak. Fontosak a kötetben a hadtörténeti vonatkozások is, hiszen sorsdöntő csaták résztvevőjeként beszámolt a történesekről, például az 1859. évi solferinói csatáról. Emellett a több mint 90 évesen elhunyt Joseph Wenzel Radetzky tábornagy milánói búcsúztatásáról is plasztikus, részletes tudósítást olvashatunk. Szintén sajátos adalék, hogy az 1848–1849-ben is rendületlenül a császári házat szolgáló idős katonát a forradalom mellett fegyvert ragadó Zathureczky Károly így jellemezte: „világhírű ősz hős főtábornok” (177.). Tisztelettel adózott tehát katonai teljesítménye előtt.

Az abszolutizmus csupán a háttérben jelenik meg a levelezésben. Ebben szerepet játszhatott az óvatosság is, de álláspontom szerint egyszerűen a mindennapi élet ritmusa, a napi gondok, a gazdasági nehézségek, a betegségek, tragédiák sora teljesen természetes és érthető módon dominál az egymás közötti kommunikációban. A hétköznapi élet színes és szórakoztató vetületeit ábrázoló leírások (bálok, fürdőélet) ellenére a 19. századra ruházott romantika minden mázát nélkülöző életképek sora éles fénnel világítja meg a hétköznapi terheit, különösen azokat a visszásságokat, amelyeket a 21. század embere elviselhetetlennek gondolhat.

A kötetben komoly segítséget nyújt az olvasónak a több mint 3000 (!) lábjegyzet, amelyek révén azonosíthatóak a levelekben említett személyek, helységek, események, idegen kifejezések. Ugyancsak a könnyebb eligazodást szolgálja a helység- és a személynévmutató is. Mindazonáltal ezek kapcsán a recenszensnek akad hiányérzete. A jegyzetek egy része főlegesen ismétlődve terheli a szöveget. Nyilván egyszerűbb az olvasónak egy-egy releváns magyarázatot azonnal meglegelni ott, ahol fellapozza a kötetet, mégis szükségletlennek gondolom, hogy például a Radetzky által kiépített úgynevezett várnégyszög (Verona, Peschiera, Mantova, Legnago) négy ízben is önálló jegyzetet kapjon tartalmában ugyanazon szöveggel

(255/1356., 313/1688., 329/1766., 337/1797). Hasonló módon redundáns a jobbágyszabadítás tárgyalása (38/91., 139/666., 242/1272., 144/699., 154/755., 408/2144., 550/2934.). Elégséges lett volna úgy eljárni, ahogy a 209. oldal 1066. jegyzeténél történt: „Lásd az 56. levélhez írt vízkór-jegyzetet”. Néha egy-egy apró tollhiba is becsúszott a munka során: például a milánói Scala helyett Skala (182/920.), Pavia téves azonosítása Padova-ként (242/1268.), vagy az, hogy Krakkó eredeti lengyel névalakját, a Krakówot a város mai nevéként említik (50/158.). A névmutatóban egyes személyeknél feltüntetetik a foglalkozásukat, máshol azonban ez elmarad. Mivel a gondos jegyzetekből mindenkiről kiderül, hogy mivel is foglalkozott, a névmutatóban fölösleges volt ezt a metódust követni. Nem indokolt a jegyzetekben hivatkozott irodalmak szerzőinek feltüntetése sem a mutatóban. Az igazi hiányérzet azonban a helynévmutató kapcsán jelentkezik. Ennek elkészítése hangyaszorgalmat igénylő, időrabló és lélekölő munka. Ezt a kötet szerkesztői elvégezték, kár, hogy következetlenségekkel, amelynek oka minden bizonnyal az időhiányban keresendő. A helységnevek a 19. század óta változtak, több formában használták és használják őket, nem beszélve arról, hogy egyes települések más és más államok uralma alá kerültek: mindezeket nem haszontalan jelezni a mutatókban. Jelen kötetben ez néhol maradéktalanul megtörtént, így Lemberg/Lviv esetében: Lemberg (Lviv), Ukrajna vagy Buccari/Bakar estében: Buccari (Bakar), Horvátország. Másutt azonban ez nincs így. Karlsbad esetében lábjegyzet jelzi két ízben is (110/494., 405/2135.), hogy mai neve Karlovy Vary, de ez a helységnevmutatóból nem derül ki, ott csak ennyi szerepel: Karlsbad, Csehország. Ugyanez a helyzet Brünn-nel, ahol a Brno névalak nincs a mutatóban vagy Olmützcel, ahol az Olomouc névalak hiányzik, ahogy a szlovéniai Laško sem lelhető fel a Markt Tüffer névalak mellett. Iglófürdőnél a szlovák név (Spišská Nova Ves), Königrätz esetében a cseh név (Hradec Králové) a jegyzetben sem olvasható, ahogy Sadowánál (Sadová) sem. Homonna esetében nem csupán a szlovák név nincs feltüntetve sem a mutatóban, sem a jegyzetekben, de az sem, hogy Szlovákiában található. A mutatóban megleljük Páduát/Paduát, de hiányzik a Padova névalak, ahogy Mantua/Mántua esetében is a Mantova verzió. Cilli/Celje esetében a Cilli név első előfordulásánál a jegyzet jelöli, hogy mai neve Celje (165/814.), a mutatóban viszont a Celje névalak is szerepel, és az olvasót az épp egy sorral alatta levő Cillihez irányítja (lásd Cilli). Végül Capo d'Istria esetében jegyzet formájában tájékoztatást kapunk arról, hogy a település ma Szlovéniában lelhető fel Koper néven (340/1814.), de a két névalak szoros összefüggése a mutatóból nem derül ki: Capo d'Istria országmegjelölés nélkül, Koper országmegjelöléssel szerepel benne, anélkül, hogy nyilvánvaló lenne, ugyanazon településről van szó. Ezen könnyen ellenőrizhető pontatlanságokat e sorok írója fájó szívvel jelzi, hiszen az elvégzett óriási munkát kicsi odafigyeléssel sokkal pontosabbá lehetett volna tenni.

Mindezek azonban a kötet értékét korántsem képesek erodálni. A levelezésgyűjtemény rendkívül hasznos és érdekes olvasmány a 19. század második felének erdélyi viszonyait illetően. Lapozgatása jó szívvel ajánlható azoknak is, akik nem történészként foglalkoznak a múlttal, hanem „csupán” érdeklődnek a letűnt korok iránt.

Katona Csaba

Ritoók Emma

ÉVEK ÉS EMBEREK

Szerk. Pritz Pál

BTK Történettudományi Intézet – Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi
Magyarságtudományi Társaság, Bp. 2022. 616 oldal

A Kádár-korszak irodalmi hatalmasságai rendszerint a két világháború között voltak fiatalok, s közülük számosan megjárták a konzervatív irodalmi fórumokat is, mielőtt a „három T” rendszerébe beilleszkedtek, vagy éppen karriert csináltak a szocialista kultúrpolitika berkein belül. Így Illés Endre is, a Szépirodalmi Kiadót évtizedeken át vezető finom tollú irodalmár, aki a *Gellérthegy éjszakák* című nosztalgikus esszégyűjteményében szentelt egy rövid írást „az utolsó magyar irodalmi szalonnak” (Bp. 1965. 191.). Pontosabban a szalon létrehozójának, Ritoók Emmának (1868–1945), a bihari köznemesi családból származó írónőnek, aki 1930 táján, vasárnap délutánonként, túl a hatvanon, ráncosan és divatjamúlt fekete csipkés ruhában a magyar irodalom krémjét látta vendégül szerény Baross utcai háromszobás lakásában egy teára s irodalmi együttlétre. (Az emlékezés címe is ez volt: *Három szoba a Baross utcában.*) Illés munkájában sorjáznak – a ma is – kanonikus nagyságú nevek: a Ritoók-szalomba Illés a költő Szabó Lőrinc révén kapott meghívást, mikor belépett, a pamlagon a *Nyugat* szerkesztője, Babits Mihály ült és a szobrász Pátzay Pál, miközben a neves versmondó, Ascher Oszkár előbb francia szimbolistákat, aztán Karinthy szavalt, mivel természetesen ez utóbbi is jelen volt, ahogy Szerb Antal és Sárközi György is. S még sokan mások. Impozáns irodalmi csoportkép, ám Illés rövid emlékezésének mégis az a csattanója, hogy az utolsó magyar irodalmi szalon nevetséges véget ért, mert az író nő túlbecsülve erejét, új irodalmi társaságot akart alapítani, mire vendégei egyik hétről a másikra faképnél hagyták őt. Mikor később Illés a *Mestereim, barátaim, szerelmeim* című gyűjteményes kötetében ismét megjelentette 1965-ös esszéjét, a címe is módosult: *Egy irodalmi kékhárisnya* címmel közölte újra az egyebekben változatlan szöveget (Bp. 1979. 366–368).

E címmódosítás jelez valamit abból, ahogyan s amiként Ritoók Emmára elsősorban mint nőiességében és irodalmi, szellemi ambícióiban egyaránt sikertelen, öreg és csúnya nőre emlékeztek azok, akik közelebből ismerték Lukács Györgytől Balázs Béláig s Illés Endréig. Tették mindezt rossz lelkiismerettel, mert Ritoókról tudták, nemcsak tünelmentes műveltséggel rendelkezett, de úttörő volt számos tekintetben.

Az első között érettségizett magyar nők között volt, huszonöt éves korában már regényfordítása jelent meg – az akkor divatos skandinávokat, a norvég Alexander Kiellandot és Knut Hamsunt, a svéd August Strindberget és a dán Jens Peter Jacobsent fordította németből –, de csak harminckét évesen iratkozhatott be a berlini egyetemre. Írásait a századelőn Ady, az 1920-as években Babits méltatta, s az 1915-ben Lukács György szellemi irányításával induló progresszív Vasárnapi Körnek éppúgy alapítója volt, mint az 1919 telén létrehozott ellenforradalmi Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének. Soha nem ment férjhez, nem szokványosan gondolkodott a női szexualitásról s a nemek közötti viszonyról, de mégsem a modern feminizmus képviselőjeként tartották és tartják számon, hanem elsősorban konzervatív „vénlánként,” „aggszűként” vagy éppen „szegény Emmaként”. Pedig Ritoók Emma írói és esszéírói munkásságának filozófiai és esztétikai íve Immanuel Kanttól Georg Simmelen át Martin Heideggerig ér. Igencsak ironikus, hogy a saját írói-művészi kvalitásait illetően folyamatosan kétely és túlzott önbizalom között hintázó Balázs Béla, aki arra is állandóan panaszkodott, hogy a *Nyugat* nagyjai nem becsülik érdeme szerint, naplójában már 1916-ban megvetően jegyezte meg Ritoók Emmáról: „Milyen nagy generáció az, melynek vihara őt elkapta! [...] De ő csak influenztát kapott tőle szegény.” (Balázs Béla: *Napló [1914–1922]*. Bp. 1982. 144.)

Ritoók életpályájának értékelésére a rendszerváltás óta is leginkább irodalom- és esztétörténészek vállalkoztak, s többségükben ők sem túl elismerően. Lengyel András alapvető tanulmányt írt a „gondolkodó” Ritoók Emma bölcséleti és esztétikai munkásságáról *A Vasárnapi Kör renegátja* címen (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1991–1992/1. Szeged 1992. 243–290.), amelyet a személyes életpálya kontextusában is igyekezett elhelyezni, de még nem tudott a Ritoók által az Országos Széchényi Könyvtárban elhelyezett memoárról. Emiatt például azt feltételezte, hogy az író és a Vasárnapi Kör többi, Fülep Lajos kivételével zsidó származású tagja között már az első világháború befejezése előtt megszakadt a kapcsolat, mégpedig közvetlen azután, hogy Ritoók a *Huszádik Század* „zsidókérdésről” szóló körkérdését lényegében antiszemita alapon válaszolta meg: „a [zsidóság] teljes megértetlenséget mutat annak a fajnak az etikai eszméi iránt, mely között él.” (*Huszádik Század*, 1917/2. 133.) Mint az *Évek és emberek*-ből kiderül, ez korántsem volt így, a Vasárnapi Kört Ritoók még az őszirózsás forradalom idején is felkereste, s mind Ernst Bloch, mind Balázs Béla írt neki 1919 után is olyan értelemben, amelyből az intellektuális párbeszéd folytatásának – nem viszonzott – igényét lehet feltételezni.

A Ritoók-recepció szempontjából fontos volt, hogy konzervatív kultúrkritikai kulcsregényét, az először 1922-ben megjelent *A szellem kalandorait*, amelynek főhősét, Donáth Ervint egyszerre mintázta Lukács Györgyről és Ernst Blochról, 1993-ban újra kiadták. Ám a filozófiai igényű kötet utószavában az irodalomtörténész Bodnár György azt írta a könyvről: „tendenciózus összefoglalása egy tendenciózus regénynek [...]”. A regényiség hozzásegíthette volna *A szellem kalandorait* a túléléshez, hiánya kiszolgáltatta az eszme- és politikátörténeti ítélezésnek.” (*A szellem kalandorai*. Bp. 1993. 514.) Íróként tehát holtában is megbukott: az irodalomtörténeti kánon a 20. század végén sem fogadta be. Ahogy igazából az olvasóközönség sem. Az újrakiadás nyomán született kritikák sem voltak kegyesebbek. Nagy András nem kevés ambivalenciával írta: „Ritoók úgy megy el a lényeg mellett, mintha látná [...] regénye azonban nem rossz regény, hanem páratlanul fontos rossz regény.” (*Influenza a viharban*. Holmi, 1995/2. 271.)

Ez az ambivalencia lehet az oka annak is, hogy azóta nyomtatásban – két rövidebb antológiába felvett írást leszámítva – csupán egy újabb Ritoók Emma-kötet jelent meg, az *Egyenes úton – egyedül* című első regénye (2018), amit hajdanán Ady Endre és Juhász Gyula is méltatott. Mennyivel más pálya adatott Ritoók sógornőjének, Tormay Cécile-nek! Ő már 1919 őszén „beérkezett”, amikor a „bűnös” Budapestre bevonuló Horthy Miklóst köszönthette a Parlament előtt; majd az őszirózsás forradalmat, valamint a Tanácsköztársaságot regényesített napló formában elmesélő *Bujdosó könyve* 1920-ban hatalmas közönségsikert aratott. Tormay hivatalos nagyság lett, sőt irodalmi Nobel-díjra javasolták az 1930-as években. Irodalmi befolyása összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, ráadásul nem csupán néhány csésze teával kínálhatta meg irodalmi szalonja meghívottait, hanem vaskos honoráriumot fizetett a Klebelsberg Kuno bábáskodásával elindított konzervatív irodalmi revüje, a *Napkelet* minden munkatársának és szerzőjének – köztük az irodalomtörténész Horváth Jánosnak, Szekfű Gyulának vagy éppen a fiatal Németh Lászlónak és Szerb Antalnak. S bár 1945-ben őt is betiltották, emlékezete és művei főnixmadárként támadtak fel a rendszerváltás, s főként az ezredforduló után, mai kultusza, műveinek olvasottsága, könyvpiaci sikere vetekszik Wass Albertével.

A szűkebben vett történettudományi köztudat alig vett tudomást Ritoók Emma hagyatékában rejtőz, az 1914-től 1933-ig terjedő időszakot tárgyaló memoár jellegű kéziratos naplójáról. Sem az első világháború és a forradalmak, sem a két világháború közötti korszaknak a politikátörténetiséi nem idézték, a magyar jobboldali hagyomány(ok)ról szóló diskurzusokba, historiográfiái visszatekintésekbe nem került be. Néhány kivétel akadt, így Kovács M. Mária (Ritoók Emma: „*Nil*”-hez. 1924. június 17. Budapesti Negyed, 1995/2. 159–168.), s Vörös Boldizsár (*A szellem útkeresői: Lukács György, Thomas Mann, Szabó Ervin és Balázs Béla levelei*

Ritoók Emmának. Történelmi Szemle, 2000/1–2. 153–165.) forrásközlései, amelyekből világosan kiderül egyrészt az, hogy Ritoók kivételes európai bölcseleti, valamint világirodalmi műveltséggel és emiatt nagyon magas intellektuális presztízzsel rendelkezett a Vasárnapi Körben; másrészt az, hogy meggyőződéses és indulatos antiszemita volt az első világháborútól kezdve annak ellenére, hogy ezt a hagyományt nem a családi körből hozta (édesapja, a nagyváradi tanácselnök bíró élesen elhatárolódott a Tiszaeszlár után fellobbant antiszemita mozgalmaktól).

Ezt a képet megerősíti a Ritoók Emma *Évek és emberek* című memoárjának Pritz Pál és munkatársai szerkesztésében 2022 végén publikált forráskiadása, amely mind nyomtatott formában (régimódi lexikon, sőt szinte misekönyv nagyságú formátumban), mind online elérhető, ezért is sokszorosan hiánypótló. A kötet terjedelmes: a szöveget gondozó Pritz Pál utószavával és az impresszumban ugyan szerkesztőként nem jegyzett, de valójában szöveggondozásban is jelentős részt vállaló Eöry Áron Ritoók Emma és Lukács György kapcsolatát bemutató tanulmányával, másfélszáznál több képi illusztrációval (a közölt 165 képből 35 a hagyatékból származik, 130-at más helyekről válogatott össze a szerkesztő), valamint az irodalomjegyzékkel és névmutatóval együtt 616 oldal, amelyet Pritz Pál bőséges, olykor kifejezetten bőbeszédű és helyenként bántóan didaktikus lábjegyzetei kísérnek. (Pritz közli is, hogy a 43,5 íves memoárt 7,5 ív terjedelmű magyarázó, korrigáló jegyzetekkel látta el.) A kötet nyilvánvalóan egykori, az események idején papírra vetett naplójegyzetekre is épül, de Ritoók Emma szerint is inkább memoár. Mégpedig olyan memoár, amelyet szerzője az első szövegváltozatok elkészülte után többször korrigált, az írógéppel írt kéziratához betoldásokat ragasztott, vagy tollal javított, nem egy esetben pedig vendégszöveget illesztett be mások hozzá intézett leveleiből vagy naplókából, egyéb kéziratokból.

Ritoók szövege elsősorban esendő szöveg, hiszen írója nem is titkolja indulatait: „nem történelmet írok, hanem memoárt. Saját érzelmeim és gyengeségeim tehát benne maradhatnak, igazítsa helyre más” (308.). Ez a zavarba ejtő esendőség, a szinte mindenre és mindenkire kicsapó indulat – még Tisza István és Bethlen István sem állnak meg Ritoók ítélő tekintete előtt – nyilvánvalóan sokszor kelthet felháborodást az olvasóban. Leginkább mégis az előítéleteibe gubózó Ritoók mérhetetlen, néha a neveltségességig menően szánalomra méltó magányát láthatjuk meg az eseményleírásait követő bizarr értékelésekben. Amikor például azt olvassuk 1918 novembere forradalmi napjainak eseményeit megörökítve, hogy Jászi Oszkár felesége, Lesznai Anna és Lukács György Ritoók Emmát kérlelik, hogy serkentse aktivitásra a teljesen passzívvá lett középosztályt, s Ritoók a beszélgetést ekképp összegzi: „milyen különös, azt hiszik, hogy én a befolyásom által tudnék valamit tenni a kormány és az ő irányuk érdekében. Ugyan ki adna arra, amit én mondok? A zsidók azt hiszik, hogy nálunk is olyan sokra becsülik a tehetséget és a tudást, mint náluk. Azt hiszik, hogy én a mi táborunkban is olyan szerepet viszek, olyan befolyással bírok, mint náluk bírnék, ha zsidó volnék.” (129.) Természetesen elmerenghetünk azon is, mi is az a „mi táborunk” 1918 őszén? S aligha juthatunk másra, mint hogy az ugyanúgy egy fiktív képzet, ahogyan a Ritoók által homogén, szinte falanxszerű egységként kezelt hazai zsidóság társadalmi magatartása is az.

Ritoók memoárszerű naplója – a korábban említettek szerint – megerősíti, hogy szerzője egyrészt kivételes felkészültséggel indult neki kései irodalmi pályájának, másrészt végig kíváncsi szemmel és nyitott elmével olvasott, így a népi irodalom 1920-as, 1930-as években indult alkotóit – Kodolányi Jánost, Erdélyi Józsefet vagy éppen Illyés Gyulát – is jól ismerte. Társadalomtörténetileg pedig számot ad arról a manapság kevésbé hasznosított jelenségről, hogy a nehezen meghatározható keretekkel bíró nemesi eredetű történelmi középosztály még a századfordulón is mintaadó kulturális szerepet játszott: Ritoók Emma például a szerény családi vagyon révén tudott nyugat-európai tanulmányokat folytatni a századelőn. Memoárszerű naplóját olvasva elgondolkozhatunk azon is, hogy a hivatalnokai középosztály hihetetlen mértékű

anyagi proletarizálódása (amely abban is megnyilvánult, hogy az író számára az anyagi lét-fenntartás elengedhetetlen feltétele volt a szerény könyvtárosi fix jövedelem az első világháború és a forradalmak után) egy hosszú, tízesztendőös folyamat volt, amely a világháború első éveitől egyre láthatóbbá vált, s amely korántsem ért véget 1919–1920-ban, hanem az 1920-as évek első harmadának inflációs konjunktúrája idején tetőzött. Nemcsak az ország, de polgárainak jelentős része egyénileg is megszenvedte a háborút és az azt követő „hideg polgárháború” éveit. S ez, mint a nem mindennapi tehetségű Ritoók esetében is történt, sokszor felerősítette az improduktív előítéleteket.

Hatos Pál

Kövecsi-Oláh Péter – Emre Saral

TÖRÖK–MAGYAR DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1920–1945)

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

ELKH BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2023. 256 oldal

Releváns és izgalmas témával foglalkozik Kövecsi-Oláh Péter történész, turkológus és diplomata, hazánk ankarai kirendeltségének külgazdasági attaséja, valamint Emre Saral, az ankarai Hacettepe Egyetem Atatürk Intézetének munkatársa a *Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések* sorozat legújabb köteteként megjelent könyvében. Bár az elmúlt években egyre több, a 20. századi török történelmet tárgyaló munka megjelenésének lehettünk tanúi, jelen kötet – mely a modern Törökország megszületésének és a magyar–török barátsági szerződés megkötésének 100. évfordulóján jelent meg – mégis hiánypótló a területen.

A kiadvány egyediségét nem csupán az adja, hogy eddig alig kutatott török és magyar nyelvű iratanyag feldolgozásával járul hozzá Magyarország külkapcsolatainak mélyebb megismeréséhez, de hazánk keleti percepciójának vizsgálatával újszerű módon láttatja a két világháború közötti időszak történéseit is. A vizsgált időintervallum kiindulópontjaként megjelölt 1920-as év jelentősége Magyarország számára elsősorban a trianoni békeszerződés aláírásában, míg Törökország szempontjából a több mint egy éve zajló függetlenségi háború országos méretűvé válásában rejlik. Ezek az események kulcsfontosságú szerepet töltek be mindkét ország további történeti fejlődésében, és különösen nagy hatással voltak külpolitikájukra. A könyv felépítését tekintve időrendi sorrendben, de tematikusan halad végig ezen a 25 éven, párhuzamosan taglalva a két ország politikai, diplomáciatörténeti és gazdasági eseményeit és kapcsolatait.

Egy alapművet tarthat tehát az olvasó a kezében. Az első fejezet átfogó elemzéssel kalauzol el bennünket a 19. századtól az első világháborút követő összeomlásig. Nem haszontalan ez a hosszúságú kitekintés, hiszen a kutatómunka egyik alapvető eredményét segít megértenünk. A vizsgált korszak elején a magyar és a török társadalom, illetve gazdaság gyökeresen eltérő állapotban voltak, noha 1920 után a békeszerződések okozta súlyos megrázkódtatásból kiindulva sok kortárs gondolta úgy, hogy nagyon hasonló a két ország helyzete. Bár az Oszmán Birodalomban a 19. század során széleskörű modernizáció zajlott, a növekvő gazdasági függés, a területi veszteségek, a különböző politikai erők és az ifjútörök mozgalom erősödése a századfordulót követően súlyos belső feszültségeket, jelentős gazdasági és társadalmi regressziót eredményezett. Ezzel szemben Magyarországon 1867 után számottevő kulturális, gazdasági, egész-

ségügyi és tudományos fejlődés ment végbe, melynek eredményeképpen a háború előestéjére hazánk fejlett agráripari országgá vált. A 19. század második felétől a nemzeti identitás kérdésével összefüggésben a magyar tudományos élet berkeiben felerősödött a Kelet iránti érdeklődés: lerakták az intézményes magyar keletkutatás alapjait, és fejlődésnek indult a turkológia és az orientalisztika is. Az ekkor elmélyülő magyar–török tudományos kapcsolatokra épülve az első világháború alatt kiemelkedően intenzív kulturális és diplomáciai közeledés bontakozott ki, mely megalapozta a háborút követő barátságos viszonyt.

Vitathatatlan, hogy az első világháborút lezáró, a két ország helyzetét rendező békeszerződéseknek több közös vonásuk is volt: a trianoni és a sèvres-i egyezmény egyaránt súlyos területi veszteségeket rögzítettek, mindkét államot elvágták tengeri kijárataitól, egyértelmű céljuk volt a két ország nemzetközi politikai mozgásterének korlátozása, valamint az az igényük, hogy a korábban soknemzetiségű birodalmak helyén új államok és új befolyási övezetek épüljenek ki. Ahogy azonban a szerzők is hangsúlyozzák, néhány fontos különbség is meghatározta a két ország további sorsát, illetve külpolitikájának mozgatórugóit ebben az időszakban. Ilyen különbség volt az, hogy: „A trianoni békeszerződés révén Magyarország olyan területeket veszített el, ahol sok helyen többségében magyarok éltek; a törökök viszont a békeszerződéssel olyan területeket vesztek, ahol a helyi lakosság többnyire nem törökökből állt.” (53.) Többek között ez az oka annak, hogy míg a korban valamennyi magyar kormány a revízió lehetőségét kereste, addig a törökök elsősorban a Musztafa Kemal vezette ellenállási mozgalom által felszabadított területek, azaz tulajdonképpen Anatólia megtartására törekedtek. Az ellenállás sikerére Lausanne a kézzel fogható bizonyíték: az itt aláírt békeszerződés több ponton is felülírta a sèvres-i egyezményt. Ez azonban csak részben magyarázható a török belpolitikai élet változásaival és az ellenállási mozgalom katonai sikereivel. A szerzők árnyalt elemzéssel világítanak rá arra, miként tudta a nagyhatalmi érdekek mentén realistább alapokon lavírozó török politika hatékonyan érvényesíteni saját érdekeit, és miként tudott ezzel egy számára sokkal előnyösebb békét kötni.

Az első világháború utáni rendezés Magyarország és Törökország esetében is a két világháború közötti külpolitikai orientáció alapjává vált, bár eltérő pályára helyezte a két országot. Míg hazánk esetében a revizionizmus határozta meg a külpolitika elsődleges céljait, Törökország alapvetően a *status quo* fenntartásában volt érdekelt. Ez az ellentétes alapállás az egész korszakot végigkísérte, de igazán látványos az 1930-as évek elejére lett, amikor a korábban szívélyes baráti hangulatot egyre inkább áthatotta a bizalmatlanság légköre. A munka egészére jellemző alapossággal elemzik a szerzők a török és magyar külpolitika alakulását a Balkánon kialakult politikai helyzet szempontjából is. A Balkánon az első világháborút követően a nagyhatalmak független nemzetállamok kialakításával rajzolták újra a térséget, ám az ezek stabilizációját biztosító politika ügyében már nem voltak egységes állásponton. A versailles-i rendszer által megoldatlanul hagyott kérdések szolgálták aztán táptalajul azoknak a gazdasági, politikai és társadalmi nehézségeknek, melyek mentén a térség erőviszonyai, szövetségi rendszerei kialakultak ebben az időszakban. A korábbi gazdasági együttműködések és erőegyensúly felbomlása után a nyugati országok befolyása megerősödött a térségben, különösképpen igaz ez Németországra, mely gyakorlatilag egyeduralmat szerzett a balkáni piacon az 1930-as évekre. A gazdasági világválság tovább erősítette a német gazdasági befolyást, és míg a válság Magyarországot is egyre inkább a német érdekszférába sodorta, Törökországban inkább a francia és a brit orientáció erősödött meg. Az elemzés fontos következtetése, hogy a realista alapokon építkező török külpolitika a két világháború között az összes nagyhatalommal – a Szovjetunióval is – jó kapcsolat kiépítésére és fenntartására törekedett. Ennek a pragmatikus politikának eredményeképpen született meg a Balkán-paktum (1934. február 9.), mely által állandósult a Budapest és Ankara közti fagyos politikai légkör.

A könyv imponálóan széleskörű forrás- és szakirodalmi bázisra támaszkodik: a magyar, török, német és angol nyelvű alapmunkák mellett naplók és visszaemlékezések, valamint kor-

mányzati, követségi iratanyagok és a katonai hírszerzés jelentéseinek elemzését is elvégezték a szerzők. Ez utóbbi, azaz Ruzskey (Razenberg) Jenő és társai hírszerzői tevékenysége, illetve hazaküldött jelentéseik fontos szerepet tölthettek be a magyar–török párbeszéd alakulásában 1922 és 1924 között, mely időszak csúcspontja az 1923. december 18-án aláírt magyar–török barátsági szerződés, valamint ennek nyomán az ankarai követség felállítása volt. A szerződés nem csupán azért fontos, mert az az alig két hónappal korábban kikiáltott Török Köztársaság (1923. október 29.) első nemzetközi szerződése volt, hanem mert az egyezmény Magyarország Trianont követő nemzetközi elszigeteltségéből való kitörésének is lényeges állomását jelentette. Az 1920-as évek második felében aztán ennek a szerződésnek az alapjaira építkezve a magyar–török kapcsolatok tovább mélyültek: a Törökországba áramló magyar munkaerő jogi státuszának rendezésére letelepedési (1925. december 8.), a gazdasági összeköttetések fejlesztésére kereskedelmi egyezményt (1926. december 20.) kötöttek a felek, emellett élőállattal és mezőgazdasági termékekkel kapcsolatos megállapodás is született Budapest és Ankara között. Ezek eredményességét, illetve a két ország gazdaságában betöltött súlyát tekintve több fontos tényre is rávilágít a kötet. Nem elhanyagolható szempont ugyanis az, hogy a török–magyar áruforgalom volumene – a kereskedelmi egyezmény és az 1920-as évekbeli kedvező politikai légkör ellenére is – igen alacsony volt.

A magyar munkaerő, illetve szaktudás exportja ellenben meghatározó szerepet töltött be a török gazdaság beindításában és annak modernizációjában. Törökországban ekkor az élet minden területét érintő reformok és építkezések zajlottak, melyhez a magyar szellemi és fizikai munkaerő hozzájárulása számottevő volt. A magyar munkások többsége az építőiparban helyezkedett el, de fontos szerep jutott a mérnököknek, orvosoknak, mezőgazdászoknak vagy meteorológusoknak is. A könyv egyik, már fentebb is említett érdeme a korabeli naplók és visszaemlékezések beemelése a történeti elemzésbe. Több, ekkor Törökországban dolgozó magyar munkás visszaemlékezését is olvashatjuk a kötetben, melyekben a magyar munkások helyzetét részletesen taglaló jelentések is helyet kaptak (a rodostói Rákóczi-ház restaurációs munkálatait elnyerő magyar vállalkozó kalandos története mellett). Ezekből kiviláglik, hogy a magyar építőipari munkások életkörülményei igen rosszak voltak, béreiket sokszor hiányosan kapták meg, és a munkakörülmények is elég sok kivetnivalót hagytak maguk után. Ezt támasztják alá a kortárs magyar utazóktól ránk maradt feljegyzések, illetve ezt igazolja a memoáriródlom is, mely további fontos adalékokkal szolgál a korabeli török viszonyokról. Fontos kiemelni ugyanis, hogy a modern török államot – a nyugati mintát követő modernizációs törekvései ellenére – nem az európai viszonyokhoz mérten kell elképzelnünk, ugyanis az általános higiénia, az infrastruktúra, az iskolázottság vagy a katonai fegyelem tekintetében lesújtó állapotok uralkodtak ekkor az országban. Mindezek a benyomások „nem maradtak hatás nélkül [...] még akkor sem, ha a függetlenségi háború sikere [...] sok magyar szívét megdobogtatta” (133–134.).

Ez utóbbi gondolat rávilágít a szerzők fontos céljára, hogy a trianoni Magyarország szemében az „antantot legyőző” Törökország helyzetének, fejlődésének és külpolitikai törekvéseinek részletes feltárása után az eredmények tükrében a két ország kapcsolatát elemezze. Jól kirajzolódik a kutatómunka eredményeképp, hogy mennyire más fejlődési utat járt be a két ország a szerzők által vizsgált időszakban, valamint az is, hogy az eltérő adottságok és célok ellenére miért és hogyan került a két ország nagyjából ugyanazon kategóriába, a félperiférikus állam kategóriájába a korszak végére.

A bőséges irodalomjegyzék is alátámasztja az elemzés átfogó és hiánypótló voltát. Tekintettel arra, hogy milyen széleskörű forrásbázisra építettek a szerzők, véleményem szerint a jegyzék könnyebb forgathatóságát szolgálta volna a sokrétű tematikai csoportosítás (például monográfiák, cikkek és tanulmányok, naplók, visszaemlékezések, sajtóanyag, nemzetgyűlési naplók), valamint a kötetvégi személy- és földrajzinév-mutató kiegészítése egy annotált életraj-

zi mutatóval, mely a lábjegyzetekben – az akkori politikai és irodalmi élet szereplőiről – közölt rengeteg információ rendszerezett ismertetését és könnyebb befogadását segíthette volna elő. Mindezek ellenére a kötet nem csupán a két világháború közötti diplomáciatörténet, illetve a kétoldalú kapcsolatok kutatóinak lesz megkerülhetetlen munka a jövőben, de a korszak iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is rengeteg újdonságot nyújt majd.

Kovács-Gergely Marianna

Gecse Géza

OROSZ NAGYHATALMI POLITIKA 1905–2021

Ludovika Egyetemi Kiadó, Bp. 2022. 366 oldal

Az előszónak, utószónak, mottónak és megannyi más „toldalékelemnek” általában nem szokás nagy jelentőséget tulajdonítani. Maguk a szerzők is sokszor egy legyintéssel elintézik ezeket a kéziratelemeket: lenniük kell, mert ez a szerzői és kiadói szokás. Írjunk valamit az új könyv elejére, végére, ajánljuk a könyvet a feleségünknek, barátnőnknek, gyerekeinknek vagy valamelyik régi mesterünknek az egyetemen, ahol a szakmát tanultuk, ám ezek többnyire semmitmondó, rövid nyilatkozatok.

Gecse Géza nemrég megjelent – 2015-ben megvédett doktori disszertációjának kéziratára épülő – könyve kivétel ez alól a formális szokás alól. A könyv hátlapjára kiválasztott, Lenin-től származó idézet (1922) ugyanis mindennél jobban kifejezi azt a gondolatot, ami miatt a szerző megírta a könyvét. Gecse Géza könyvében erre az idézetre alapoz, amikor megmagyarázza, hogy a Szovjetunió miért csinálta hetven évig pontosan az ellenkezőjét annak, amire a bolsevikok azt eredendően létrehozták. Leninre az utóbbi időben már nem szokás hivatkozni. Említése talán előfordul, de ha a bolsevik vezért mégis idézik, annak nyomós oka van. Ha valaki alaposan elmélyül az írásaiban, látni fogja, Lenin közvetlenül halála előtt zseniálisan látta a jövőt; nem voltak illúziói saját pártja apparátusának minőségét illetően, s ezt a véleményét (sejtését) 1922-ben egy őszinte pillanatában (véltetően ritkán volt ilyen) le is írta az említett idézetet is tartalmazó cikkében. Véleménye szerint az egész párt egy polgári és cári kotyvalék, amit 1917 óta nem sikerült olyan politikai gárdává alakítani, amely hitelesen tudta volna megvalósítani a nagy célt, az osztály nélküli társadalmat, amelyben – többek között – demokrácia uralkodik, jólét van, mindenki boldog és a nemzeti kisebbségek kiteljesítik magukat. Aztán meghalt, ám jó okunk van azt feltételezni, ha további hetven évig élt volna, ezalatt a hetven év alatt is megközelítően ugyanaz történt volna, mint ami nélküle, legfeljebb a hangsúlyok lettek volna máshol.

Gecse Géza könyvének fő értéke éppen ennek az axiomatikus sejtésnek a végigvitele, vagyis jó történész szimattal azoknak a pontoknak a megtalálása, ahol az eszme megvalósítása valahogy mindig félresiklott, aminek következtében a Szovjetunió alkotmánya lényegileg végig írott malaszt maradt. A szerző Sztálin hatalomátvételétől indítva módszeresen tárja fel azoknak a fordulatoknak a lényeges vonásait, amelyek során a szovjet politika mind kül-, mind belföldön nagyorosz indíttatású politikává lényegült át. Az átállás természetesen Sztálin számára sem volt könnyű feladat. Gecse nagy jelentőséget tulajdonít annak az 1928-ban végbement fordulatnak, amikor Sztálinnak sikerült félreállítania fő ellenfelét, Trockijt. Aztán kiderült, hogy a világorradalom esélyei minimálisak; meghirdették az új irányvonalat, amely lényegét tekintve az elszigetelődést jelentette. „Sztálin kijelentése – miszerint »a szocializmust egyetlen országban is fel lehet építeni« – a megfáradt apparátus számára megnyugtató volt, bár senki sem tudta,

hogy pontosan mi is értendő »szocializmuson«. (95.) Az orosz forradalmi messianizmus először erőszakba, később pedig világalomra való törekvésekbe fordult át.

1930 után mindenkinek egyforma esélye lett arra, hogy perzekutor vagy áldozat legyen. Az ukrainai éhínségben hétmillióan haltak meg, a teljes sztálini korszakban az áldozatok száma – a szerző szerint – elérte az ötvenmilliót. Az államszocializmusnak nevezett konstrukcióval Gecse a könyv III. és IV. fejezetében foglalkozik részletesen. Mindenekelőtt azt mutatja be sikeresen, hogy a szovjetek hogyan próbálták megtéveszteni, kijátszani a külföldi közvéleményt. »A szovjet kommunizmus tehát kifelé »emberarcot« mutatott, miközben odahaza 1934 decemberében Szergej Kirovnak, a leningrádi pártbizottság első emberének meggyilkolásával kezdetét vette a főként a pártapparátust sújtó *csiszotka*, vagyis a tisztogatás, magyarul a pártapparátus megtizedelése.» (107.) A terror a titkosszolgálat körében is nagy sebeket ütött, az NKVD sorainak megtizedelése még a náci Németországban is általános meglepetést keltett.

De ezek a részek mégiscsak egy önbizalmában megrendült, defenzív Szovjetuniót mutatnak, nyoma sincs még a nagyhatalmi elbizakodottságnak, amely a megnyert második világháború után jellemezte a birodalmat. A szláv nemzetek például éppenséggel a németek táborát erősítették jelezve azt, hogy az elődök a cári időkben nem végeztek túl sikeres szervezőmunkát. Kevésbé ismert, hogy a szovjetek 1941-ben, a második világháború első heteiben Össz-szláv Bizottságot hoztak létre Moszkvában, és kitaláltak egy lehetetlen fogalmat, a »demokratikus pánszlávizmust«. A széles magyar olvasóközönség Gecse munkájából értesülhet arról, hogy ebbe a bizottságba bevettek – valószínűleg inkább bekényszerítettek – neves orosz személyiségeket: Fagyjevet, Alekszej Tolsztojt és Sosztakovicsot, hogy népszerűsítsék a »szlávok erőinek egyesítését«, természetesen azért, hogy azok a német táborból a szovjet ügy mellé álljanak.

A szerző a VI. fejezettől kezdi részleteiben megjelölni a szovjet külpolitika azon fordulópontjait, amikor lehullt az álarc, s a Szovjetunió győztes erejével és önbizalmával állította csatasorba a nagyorosz nacionalizmust a »bipoláris világ« rendkívül feszült légkörében. A lengyelek 1956-os földre tiprását, valamint a magyar forradalom leverését a szerző szükségszerűnek látja, a realpolitika szintjén félig-meddig fel is menti az amerikaiakat amiatt, hogy 1956-ban nem jöttek segíteni. Mindazonáltal megtudhatjuk, hogy még Franco is felajánlotta támogatását – »apró« hiba volt csupán, hogy a segítséget nyugati irányból lehetett volna eljuttatni Magyarországa, Ausztria azonban nem engedélyezte a légtérhasználatot.

A kötet egyik legnagyobb erőnye, hogy a szerző bevonja vizsgálódásai körébe a klasszikus brit és német geopolitikát. Halford Mackinder, aki a geopolitika homlokerébe állította a »magföld« fogalmát, zseniálisan látta a jövőt, elmélete – mint keretelmélet és modell – *szinte* a Szovjetunió későbbi külpolitikája számára készült. Aki uralja a magföldet (Euráziát), azé a világalom. A cárok és Breznyev is erre törekedett. Más kérdés, hogy jól felfogott érdekek miatt a NATO gátat emelt e geopolitikai szükségszerűségből táplálkozó törekvés elé. A földrajzi »objektumok« (hegyek, folyók, tengerek, nyersanyaglelőhelyek) ott vannak, ahol mindig is voltak, s ott lesznek még beláthatatlan ideig – a szovjet külpolitikában ez a belső szükségszerűség a breznyevi korszak lezárulta után is tovább hatott. A célok és eljárások tisztánlátása miatt kár lett volna a szerzőnek kihagynia a geopolitikát, ezt a mindent megmagyarázni képes szempontot.

A recenziens meglátása szerint e törekvés sikeréhez még a »tengeri népek« (Mackinder terminusa, amely alatt például a briteket és a hollandokat érti) legyőzése sem feltétlenül szükséges. Sőt, velük inkább a megegyezés, a szövetség elérése lehet cél. A nemzetiszocialista politika kísérletet is tett erre Anglia megtámadása előtt, s lett is volna a brit politikában kedv ehhez a világfelosztáshoz. Az utolsó fejezetekben figyelmet kap a Kennedy-korszakban született, az amerikai és a szovjet fél által egyaránt alkalmazott úgynevezett »rugalmas reagálás« is, amely a stratégiai nukleáris fegyverek bevetetősége helyett a taktikaiakét helyezte előtérbe. Ez a doktrína jelenleg is érvényes Oroszországban.

„Takaréklángos időszak” csupán két alkalommal uralta a terepet az orosz–szovjet–orosz nagyhatalmi politikában. A szerző többször megállapítja, hogy az 1941 előtti sztálini időszakban semmit sem lehetett tenni a terjeszkedés érdekében. Több kedvezőtlen tényező tartotta féken ezt a politikát: többek között a gazdasági gyengeség, a világforradalom apálya, a tisztogatások és a Vörös Hadsereg tisztikarának lefejezése. A másik ilyen pangó időszak Gorbacsov és Jelcin politikáját foglalja magába. Bár az utóbbi lefolyása a mai ötven év feletti átlagos újságolvasók előtt közismert, a mozgatórugók kevésbé, s ezekről a három utolsó rész ad felvilágosítást. Tisztogatások nem voltak ugyan, ám a szocialista rendszer hanyatlása (X., XI. rész) következtében a Szovjetunió szétesett.

A kényszerűségből megint csak bezárkózó Birodalomban (most már a területileg redukción végigment Oroszországban) a legkülönbébb önjelölt megváltók tűntek fel. A szélsőséges és a szélhámosság határán politizáló Vlagyimir Zsirinovszkij „elismerő szavakkal emlékszik meg Sztálin kegyetlen nemzetiségi politikájáról” (227.), átvesz bizonyos elemeket a pánszláv ideológiából, s nem zavarja, hogy ezek a tervek megvalósíthatatlanok. Lemond a nyugat felé történő előretörésről, meghirdeti az „utolsó csapást délre”, s nem zavarja az sem, hogy a Szovjetunió felbomlásának közvetlen oka éppen az afganisztáni háború. Voltak ugyanakkor kompetens művelői is az orosz geopolitikának. Ilyen volt Alekszandr Dugin, aki az 1990-es években elismerte, hogy a kétpólusú világ bár megszűnt, visszaállítása mégiscsak szükséges. A cári politika legnagyobb hibájának tartotta, hogy 1914-ben Oroszország megtámadta Németországot és a Dunai Monarchiát; ezek – Dugin felfogásában – Oroszország „saját természetes geopolitikai szövetségesei voltak” (229.).

Az *Egypólusú világ* címet viselő XI. rész teljes körű képet ad az amerikai–orosz közeledésről, majd – a politikában nem ritka módon az egy és ugyanazon politikai garnitúra által kivitelezett – távolodásról. Az egykori szovjet köztársaságok és a belső nemzetiségek törekvéseit, érdekeik kielégítését is rendkívül komoly kihívásnak látja a szerző, miközben az ország elérkezik a nagyorosz sovinizmus reinkarnációjához (XII. rész). Gecse műve végén már a napjaink orosz politikájához tartozó jelenségeket tárgyalja ugyanolyan tényszerűsége törekvéssel, mint amellyel a könyv egyéb témáit is megközelíti.

A kötet jegyzetapparátusa rendkívül terjedelmes, a lábjegyzetek a szövegben szereplő állításokat pontosan, félre nem érthető módon bizonyítják. A szerző mintegy hetven forrásgyűjteményt és tekintélyes mennyiségű kutatói feldolgozást felhasznált munkájában. A forrásgyűjtemények nagyobb része magyar nyelvű, kisebb hányaduk azonban orosz nyelven jelent meg. Ez utóbbiaknak egy része itthon kevésbé ismert, és nem is elérhető a magyarországi könyvtárakban. A másodlagos irodalom a téma teljes keresztmetszetét átfogja. Ugyancsak pontos és informatív a névmutató, enélkül igencsak nehéz lenne a tájékozódás a szovjet történelem ismert és ismeretlen szereplői között. A fényképanyag – bár nem nagyszámú – hatékonyan szemlélteti az egyes témákat.

Ritkaság, hogy egy doktori disszertáció idővel tankönyv lesz. Ez akkor szokott bekövetkezni, amikor a tudományos és egyetemi közösség felfedezi annak kimagasló értékeit, és kész azokat beépíteni képzési programjaiba. Gecse Géza széleskörű forrásanyagot, a legújabb szakirodalmat beépítő értekezése korszerű tudást közvetítő, maradandó tudományos mű lett. A kötet mindekelőtt az egyetemi oktatásban használható célirányosan, és főleg a nagyközönségnek szól, az orosz–ukrán háború pedig sajnálatos aktualitást kölcsönöz a kötetben kifejtett gondolatoknak.

Tefner Zoltán

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Alföldy Gábor PhD, tudományos munkatárs

HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest

Bácsatyai Dániel PhD, tudományos munkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Fazekas István az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Hatos Pál PhD, intézetigazgató egyetemi docens, intézetvezető egyetemi főmunkatárs

MATE Rippl-Rónai Művészeti Intézet, Kaposvár

NKE Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

Katona Csaba, kommunikációs referens

MNL Országos Levéltára, Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató, főlevéltáros

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Kovács-Gergely Marianna, doktorandusz

KRE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Kövér György az MTA rendes tagja, professor emeritus

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Nagy Ágoston PhD, tudományos munkatárs

NKE Molnár Tamás Kutatóintézet, Budapest

Szilágyi Márton az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Téfnér Zoltán PhD, hab. ny. egyetemi magántanár
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Vitári Zsolt PhD, hab. intézetvezető, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Völgyesi Orsolya PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Zsoldos Ildikó PhD, hab. intézetigazgató, főiskolai tanár
NYE Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

PALATINE JOSEPH AND HIS ERA

<i>Orsolya Völgyesi</i> : Introduction	219
<i>Ágoston Nagy</i> : A Collection of Propaganda Works Related to the 1809 War in the Records of the Palatinal Military Chancellery of Archduke Joseph	225
<i>Gábor Alföldy</i> : From Botany to Landscape Architecture. Palatine Joseph and Garden Art	269
<i>Márton Szilágyi</i> : The Image of Palatine Joseph in 19th-Century Hungarian Literature	309
<i>György Kövér</i> : The „Palatine Joseph”. The Birth of a Source Edition and a Biography	327

ARTICLE

<i>Zsolt Vitári</i> : The Levente Movement and the Youth of the Hungarian German Minority	351
--	-----

ATELIER

<i>István Kenyeres</i> : Remarks on the New Edition of the Late 15th-Century Treasury Account	391
--	-----

IN MEMORIAM

István Czövek (1946–2024) (<i>Ildikó Zsoldos</i>)	403
---	-----

BOOK REVIEWS

Bagi Dániel (ed.): <i>Ottokar aus der Gaal</i> : Stájer rímes krónika (<i>Dániel Bácsatyai</i>)	407
--	-----

<i>Szabados János</i> : Die Karriere des deutschen Renegaten Hans Caspar in Ofen (1627–1660) im politischen und kulturellen Kontext (<i>István Fazekas</i>)	409
Szűcsné Gazda Enikő (ed.): Maradok holtig hív testvéred... A Zathureczkyek családi levelezése, 1850–1884 (<i>Csaba Katona</i>)	411
Pritz Pál (ed.): <i>Ritoók Emma</i> : Évek és emberek (<i>Pál Hatos</i>)	415
<i>Kövecsi-Oláh Péter – Emre Saral</i> : Török–magyar diplomáciai kapcsolatok a két világháború között (1920–1945) (<i>Marianna Kovács-Gergely</i>)	418
<i>Gecse Géza</i> : Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021 (<i>Zoltán Tefner</i>)	421
AUTHORS OF THIS ISSUE	425